

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 11 1890

ՆՈՅՆՄԵՐ

1890 № 11

ՆՐԿՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

Երես

1 ԱՐԱՍԻԱՆՆԱՆՑ ԱԻՆՏԻՔ . . .	1489	Ժողովուրդ որպէս քաղաքակրթ. ուժ:
2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼ.	1501	Հարեաններ (կեանքի դժեւր):
3 ՄԻԹԱՐԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	1513	Արտասուղ ուռի (բանաստ):
4 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	1515	Հեղինէ (վեպ. վերջ առաջին մասի):
5 ԲԱԼՈՒՔԱՆ, ՋԱՌԱԳ.	1535	Աչքդի նշնիմներդ: (Բանաստ.):
6 ԲԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇԱԲԱՆ . . .	1536	Պանդխտութիւնը մեղանում:
7 Ա., Ա.	1549	Անտառները կողկատում:
8 ՏՈՒՔՆ ՄԱՐԿ	1558	Ուղեւորների վրդաբնութքը:
9 ԲԱԼԱՆԹԱՐ, ԱԼԵԲՍԱՆԳՐ. . .	1567	Արեւ և բուսական. կողկատում:
10 ԲԱՆԻՆՋԱՎԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ. . .	1576	Նկարչի նամակները:
11 ԱՂԱՅՆԱՆՑ, ՂԱԶԱՐՈՍ. . . .	1586	Սուրբ լիզու:
12 Լ. Ս.	1592	Դրախտութիւն:
13 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1594	Ամուսն քրոնիկ:
14 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ . . .	1601	Նամակներ Ռուսաստանից
15 ԹՂԹԱԿԻՑ	1610	Ֆրանսիայի պետական ծախքերը:
16 Շ.	1614	Առևտրական դաշինքների խնդիրը:
17 ԽՄԲ.	1623	Խմբադրութեան կողմից:

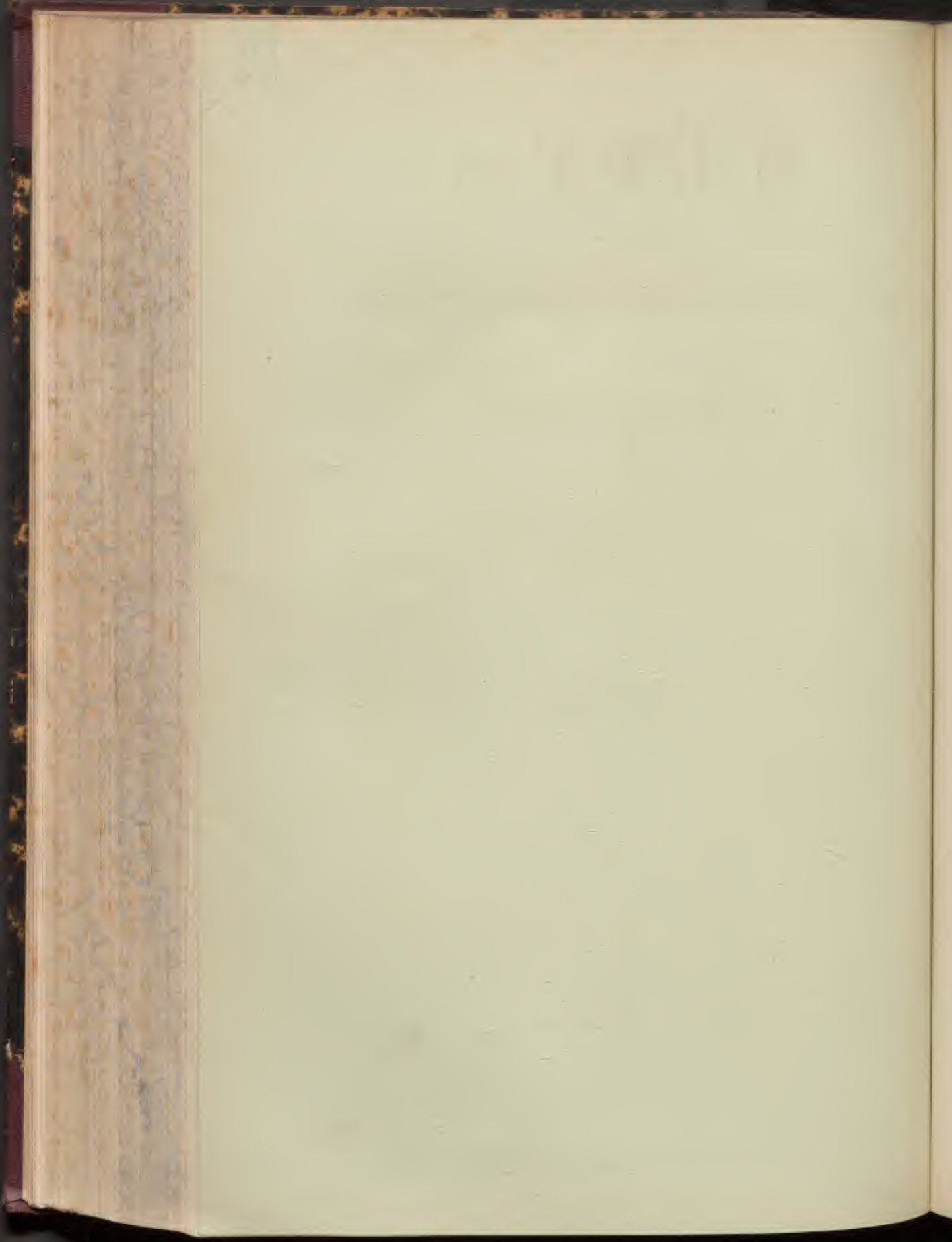
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԵՆԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ:

Типография М. Д. Ротшица, на Гол. просп. соб. д. № 41

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 11 1890

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

1890 № 11

ՆՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ԽՕՏԻՆԵԱՆՅԻ
1890

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 18 Октября 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

III ՏԱՐԻ

„ՄՈՒՐՃ“

III ՏԱՐԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1891

ԹԻՒԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակէի 1891 թւականին նոյն ծրագրով որպէս և նախկին տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակէի ամէն ամիս 8 - 11 թերթ մեծութեամբ: «ՄՈՒՐՃ»-ի նոր բաժանորդները ձրի կը ստանան տիպին Մ. Մարտիսիանի «Հեղինէ» վէպի 1890 թւականի «Մուրճ»-ում տպւած բոլոր զլուխները, այն է՝ առաջին հատորը, բաղկացած աւելի քան 200 երեսից:

«ՄՈՒՐՃ»-ի նոր բաժանորդները արտօնութիւն կ'ունենան ստանալու «Մուրճ» ամսագրի 1889 և 1890 թւականների բոլոր 24 համարները տասնուչորս թուրքիով, մինչդեռ ոչ-բաժանորդները կարող են նոյնը ձեռք բերել 24 թուրքիով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի բաժանորդագիրն է տարեկան 10 թուրքի:

Թոյլ է տրւում վճարել մաս-մաս, ստորագրելիս առնւազն 5 թուրքի և առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են տարեկան 8 թուրքի, ստորագրելիս առնւազը 3 թուրքի վճարելու պայմանով:

Խմբագրութեան գիմում են՝

Тифлисъ. Редакция журнала «Мурчъ» և կամ՝

Tiflis (Russie, Caucase) Rédaction de la Revue Mourtsch.

Թիֆլիսում գրւում են՝

1) «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

2) Կենտրոնական գրավաճառանոցում, Գոլովինսկի պրօսպեկտ,
տուն Միրիմանովի:

3) Խիզեկելի պաւլիլիօնում, Ալեքսանդրեան այգու և Բարիա-
տինսկի փողոցի վերին անկիւն:

4) Մակար Չմշկեանի գրավաճառանոցում, Վելիամինեան փողոց
և Վորոնցովի արձանի մօտ:

5) Սափարեանի ծխախոտի խանութում, պ. Յովհ. Ստեփա-
նեանցի մօտ:

6) Եւանգուլովի կոնտորում, Գոլով. Պրոսպ.

Այլ քաղաքների համար ուղարկւում են տուպաքլաճ պատ-
րաստի ծրարներ՝ միջը դրած բաժանորդագրական թերթիկներով:

Ժողովուրդը որպէս բաղադրութեան ընթ

Ժողովրդական կեանքի զարգացումը ժամանակով չառաջացնում է մարդիկ, որոնց մի մասը հոսանքով տանւում է դէպի զուտ դիտ-նականութիւնը, միւս մասը՝ դէպի ժողովրդին ծառայելու ասպարէզը:

Եւ ես խօսում եմ այստեղ միմիայն նոցա մասին, որոնք դոր-ծում են զաղափարների շրջանում, նոցա մասին, որոնք ուղղակի շփումն չ'ունին բնութեան, հողի, արհեստի և ժողովրդի հետ, այլ որոնք մտքեր են մշակում, ի նկատի ունենալով բնութիւնը, հողը և ժողովուրդը, մի խօսքով մարդիկ, որոնց կոչումն է մտքեր և զաղա-փարներ ստեղծել ու սերմանել և դորանով միայն օգտակար լինել մարդկային ազգին: Արդ, ասում եմ ես, այդպիսիները ընտրում են կամ այն ասպարէզը, ուր լոկ դիտութիւնն է իշխում, կամ այն աս-պարէզը, ուր դիտութիւնը ինքն ըստ ինքեան մի առարկայ է, այլ միայն գործիք, միջոց՝ ժողովուրդի վերայ ազդելու՝ նոյն այդ ժողովրդին աւելի բարձր կուլտուրայի հասցնելու համար: Առաջինները մտքեր են մշա-կում, ուսումնասիրում են մարդկային և բնութեան երևոյթների յա-րաբերութիւնները՝ տրամաբանութեան և նկատուած փաստերի հիման վերայ, միւսների բոլոր հոգան է՝ ժողովրդի թէ մտաւոր և թէ ոգե-կան ու հասարակական-սոցիալական դրութիւնը բարւոքել, առհա-սարակ ժողովրդի աշխարհահայեցողութեան հորիզոնը ընդլայնել, նորան բարձրացնել, աւելի բարձր բարոյական մասսա դարձնել:

Առաջինները անմիջապէս չեն ծառայում ժողովրդին, այլ լոկ դիտութեան, երկրորդները անմիջապէս ծառայում են ժողովրդին: Պիտութիւնը հարստացնել մի նպատակ է մէկերի համար, ժողովուրդը հարստացնել մի նպատակ է միւսների համար: Հարստացնել, բաց հարստացնել ժողովուրդը իւր թէ մտաւոր, թէ ոգեկան և թէ տըն-տեսական ոյժի բովանդակութիւնով:

Մեր հայ ժողովուրդը ունի այսօր ներկայացուցիչներ մտաւոր
գործունէութեան այդ երկու ճիւղի համար էլ, և նոր չէ, որ նա
այդ ունի. այդ ճիւղաւորութիւնը սկսել է վաղուց, բայց նա ժա-
մանակով աւելի զարգացաւ, մի կողմից երբ պարբերական մամուլը
հաստատուեց մեզանում և միւս կողմից՝ երբ բարձրագոյն ուսման եր-
բէք հայերի համար փակ դռները իրապէս բացեցին հայկական ոգի-
ների համար, երբ հայերը սկսեցին սերունդներ տալ, որոնք անցան
գիտնական մտածողութեան շիւղան, որը եւրոպական կեանքի ամենամեծ
շատկանիչն է. և իսկապէս «Եւրոպականալը» գիտնական մտածողութեան
եղանակի իւրացնելուցն է սկսւում որպէս բոլոր միւս ազգերի, նոյն-
պէս և մեր ազգի համար: Աւ, որպէս առաջինը, պարբերական
մամուլը, սկսւում է հաստատապէս մեր դարու միայն երկ-
րորդ կիսում, նոյնպէս և հայկական ազգի մէջ գիտնականօրէն
մտածելու եղանակը արժարժւում է միայն այս դարում, և
այն՝ մօտաւորապէս միայն դարուս կիսում, եւրոպական գիտու-
թիւնների հետ սիստեմական կերպով ծանօթանալով, բայց այն չա-
փով, որքան այդ կարող է յաջողւել երիտասարդութեան մի քանի
տարիները համալսարաններում անցկացնելով և գիտնականների հետ
շփւելով: Աւ պարբերական մամուլը ինքը կրեց այդ գիտնական մոտ-
ծողութեան հետեւանքները. ինքը անմիջապէս գիտութեանը չը ծա-
ռայելով, այլ միայն ժողովրդին, ընկաւ համալսարանականների ձեռքը,
որոնք պէտք է աշխատէին, ժողովրդական խնդիրներում, եթէ ոչ գի-
տութիւն աւանդել, զոնէ չը մեղանչել գիտնական մտածողութեան
տարերջների դէմ. իրանց քարոզների մէջ պէտք է նոքա աշխատէին
ներդաշնակութիւն պահպանել առաջաւոր մտածողներից արտադաշ-
ւած աշխարհայեցողութիւնների հետ: Մի խօսքով մամուլը պէտք է
կրէր եւրոպական գիտութեան առաջնորդութիւնը, թէև ոչ որպէս
ստրուկ, այլ միայն որպէս նորա աշակերտ, որպէս նորա համակրող,
որպէս նորա ջատագով:

Մենք այստեղ ոչ հայոց պարբերական մամուլի և ոչ հայ գիտ-
նականութեան պատմութիւններն ենք ուզում անել, այլ միայն ու-
զում ենք ցոյց տալ, որ եւրոպական կեանքի և գիտութիւնների
հետ ծանօթութիւնը բոլորովին բնականապէս հայերի համար բա-
ցեց երկու ծանապարհ, որոնք դէպ իրանց պէտք է զրաւէին մոտ-

ւորապէս աշխատելու ցանկութիւն ունեցող հայ նոր սերունդներին. մէկը՝ զուտ գիտութեան ասպարէզն է, միւսը՝ ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրելու ասպարէզն է, որի համար նոյն Եւրոպան արդէն պատրաստի ձեւ էր՝ մշակել—պարբերական մամուլը՝ ամսագրի, շաբաթաթերթի և լրագրի կերպարանքներով, բայց մշակւած մի ձեւ, որը պատուատելու համար հայկական կեանքին՝ դեռ ևս հոգը պակաս էր: Նոքա սկսեցին պատուատման գործը, և դեռ մինչ այսօր էլ, պէտք է խոստովանել, մի մեծ մասով միայն այդ պատուատման գործն է շարունակում հայ պարբերական մամուլը, քանի որ նա դեռ ևս ամբողջ ազդութեանը, ժողովրդական ամեն խաւերին դեռ ևս մատչելի չի դառած:

Բայց ասպարէզը այնու ամենայնիւ կայ. ձեւը տրւած է, հոգը մի յայտնի շափով արդէն յարթւած է, և լողոր խնդիրը այժմ այն հայեացքների մէջն է, որ իշխողաբար տիրապետում են ոգիներին, երբ մտածելու ընդունակ և նախապատրաստութիւն ունեցող անձեր, որոնք մտաւորապէս ապրելու վճռւած են, դնում են այս խնդրի առջև՝ որ ճանապարհը ընտրեմ, արդեօք զուտ գիտնականը, թէ ժողովրդականը:

Այս խնդիրը, որ մենք գնում ենք հրապարակի վերայ, մտացածին չէ, այլ մի խնդիր է, որի յարուցանողը մանաւանդ համալսարանաւարտ երիտասարդութեան այն երբեմն տատանւող, մտամոլոր և մինչ վերջին ծայր ողեպէս յուզւած զրութիւնն է, որը մեր ժամանակների բնատուր շշմանակներիցն է:

Նս չեմ կարծում, թէ կարող եմ թւելով սպառել բոլոր այն մտածողութեան եղանակները, որոնք յատուկ են մեր մտաւոր ինտելիգենցիային, բայց որոնցով որոշւում է նորա բռնելիք կամ բռնած դիրքը դէպի ժողովրդի հետ խօսելու և ժողովրդին խորհուրդ տալու կամ նորա կեանքը ուսումնասիրելու և քննադատելու ձևով ծառայելու գործը:

Մի մասը հարկ չի համարում ժողովուրդին ծառայել, տրամաբանելով այսպէս՝ իմ կոչումն է մարդկութեան ծառայել, ուրեմն ես կ'ընտրեմ ինձ համար զուտ գիտութիւնը, որին մատուցանելիք ծառայութիւններովս ես իմ լուման զցած կը լինեմ՝ ընդհանուր մարդկութեան բարօրութեան և չառաջդիմութեան գործի մէջ:

Մի երկրորդ մասը իրան հետու է պահում մասնակցութիւնից ուղղակի այնքան ստոր գաղափար ունենալով պարբերական մամուլի մասին, որքան բարձր գաղափար որ նա ունի մասնագիտութեան մասին:

Մի երրորդ մասը ժողովրդական գրականութեան բոլորովին չի մասնակցում, հաւատ չունենալով ազգի յառաջդիմութեան համար:

Մի չորրորդ մասը գտնում է, որ դեռ ժամանակը չի եկած, մեր ժողովրդական մամուլը դեռ ևս այնքան բարձր 'նիւթերով չի զբաղւած, որ ինքը, իւր «աւելի վսեմ» գրածքները այժմեայ կրթութեան տէր ժողովրդին կարգալու տայ և այժմեայ կրիտիկոսներից քննադատուէ:

Մի հինգերորդ մասը ուշք չի դարձնում զորա վերայ՝ ստոր գաղափար կազմած լինելով մեր նոր գրականութեան մասին, «ուր ամեն ինչ հաւասարապէս մարսւում է» և կամ խորշելով գրական ընկերակցութիւնից այն անձնաւորութիւնների հետ, որոնք, նոցա կարծիքով, պղծում են այն խնդիրները, որոնց նոքա ձեռնամուխ են լինում:

Այդ բոլոր պատճառարանութիւնների վերայ, որ մեզանից ամեն մէկը կամ լսած է կամ կարող է լսել, մենք մեր կողմից կ'աւելացնենք նաև մէկը, որ սովորապէս չեն խոստովանում, այդ այն է, որ կրթւած երիտասարդութեան մի մասը բաւականաչափ չի հասկացել, որ նաև ոչ զուտ գիտնական, այլ ժողովրդին ծառայելու գործը մի յայտնի մտաւոր և տեխնիքական դեպքիպլին է պահանջում, որից զուրկ է նոյն այդ երիտասարդութեան մի մասը:

Բայց մեր յիշած բոլոր պատճառների հիմքում մի հատիկ բան կայ, որը այդ բոլորին տալիս է մի առանձին լրջութիւն, որովհետև դա մի խնդիր է, որը իւր ծաւալով և խորութիւնով կլանում է այդ բոլոր մասնաւոր երևոյթները, մի խնդիր, որը, քննելու համար, բոլորովին կախումն չունի մեր վերը առաջ բերած հանգամանքներից, հանգամանքների, որոնք թէև այսօր դրդում են մեզ այդ խնդրի վերայ մտածելու, բայց որոնք կարող են և փաղը փոխել: Իսկ խնդիրը ինքը կը մնայ նոյն խնդիրը, անկախ հանգամանքների փոփոխութիւնից:

Ժողովրդի նշանակութիւնը զիտութեան և կեանքի յառաջդիմութեան մէջ—ահա ընդհանուր խնդիրը: Թէ որ աստիճանի ժողովրդական մասսան գեր է կատարում խնտելիգենտ դասակարգ կազմելու և որքան նա գեր է կատարում խնտելիգենտ դասակարգի մտաւոր և բարոյական մակերևոյթը բարձրացնելու մէջ առհասարակ, — ահա ընդհանուր խնդիրը: Ժողովուրդը ոչ միայն իբրեւ կրթւելու առարկայ, այլ և որպէս կրթող, միտք դրդող, միտք բեղմնաւորող, նորա կրթւած մասի զրական արժէքը որոշող գործիչ — ահա թէ ինչումն է խնդիրը: Եւ երբ մենք մեզ այդ խնդիրը տւած ու նորան պարզած կը լինենք, երբ լաւ հասկացած կը լինենք, որ ժողովրդական մասսան իսկապէս այն է, ինչի վերայ որ չիմնուած է կրթութիւնը, զիտութիւնը, որպէս իւր զլիսաւոր յենարանի վերայ, այն ժամանակ երբեք մեզ համար նոր խնդիր չի կարող լինիլ, թէ արդեօք որքան մեծ վաստակ ունի մարդկութիւնը, երբ ամբողջ սերունդներ կրթւած մարդկանց իրանց բոլորովին նւիրում են նոյն այդ ժողովրդին, ունենալով որպէս կէս նպատակ՝ ժողովրդին հետ հազորդել իրանց ոգու և մտքի լաւագոյն ոյժերով, հազորդել այն բոլորով, ինչ նոքա կարող են ձեռք բերել կեանքի փորձով՝ միացած զիտութիւններից ստացած բոլոր զրական գաղափարներով:

Եւ արդեօք այդ նոյն ոյժերը չեն, որոնք ամեն երկրում կոչւած են գիտութիւնը առաջ տանելու: Մի՞թէ տարբերում են իրարից զիտութեանը ծառայողները՝ ժողովրդին ծառայողներից: Եւ մի՞թէ հակառակում են իրար զիտութեան ծառայելը և ժողովրդին ծառայելը, եթէ մինչև անգամ այդ երկու պաշտօնները միեւնոյն անձերի մէջ միացած լինեն: Գիտութիւնն առաջացնելը չը պիտի դրդէ արդեօք ժողովուրդը առաջացնելու, այլապէս ասած՝ ժողովրդի բարձրութիւնը չի պայմանաւորում արդեօք զիտութեան բարձրութիւնը և զիտութեան յարգը, ուրեմն և զիտութիւններից սպասելիք օգուտների չափը: Եւ վերջապէս ինչ ոյժ է պահանջում զիտութեանը ծառայելը և ինչ ոյժ է պահանջում ժողովրդին ծառայելը: Տարբերութիւն կայ նոցա մէջ արդեօք, թէ այդ նոյն մտաւոր գործունէութիւնն է, միմիայն այլ կերպարանքով:

Նարք հարցեր, արժանի, որ ոչ միայն քննեն բարձր ֆիլոսոֆիական տեսակետից, այլ և չիմնեն այն բոլոր փաստերի վերայ, որ

կարող է մեզ տալ գիտնական գործիչների և պատմական գործիչների կեանքը:

Մեր նպատակը չէ սակայն խնդրին այդ ծաւալը տալ. եթէ խնդրի մի քանի զծերն էլ յաջողւի մեզ զուրս բերել—մեր նպատակին առ ալժմ մենք հասած կը համարենք մեզ:

Մի ազգի մէջ ամենակրթւած դասի զրական արժէքը որոշ յարաբերութիւն ունի նոյն ազգի ժողովրդական մասսայի մտաւոր և բարոյական հասունութեան աստիճանի հետ, և այդ արժէքը այնքան բարձր է, որքան բարձր է մասսայի կրթութեան աստիճանը:

Հայ ժողովուրդը, մասսան, անգրագէտ է մի ահագին մասով. նոյն այդ ժողովուրդը իւր միաքը և ողին չի կրթել համաձայն նոր քաղաքացիական սկզբունքների: Եւ մենք պնդում ենք, որ հենց այդ ստոր աստիճանի կրթութեան համեմատ էլ, հայերը իրանց մըտքերով և ձգտումներով չեն կարողանում շատ վեր ի վեր բարձրանալ ամբոխի աշխարհացեցողութիւնից: Եւ եթէ մենք այսօրու նենք մի կրթւած դասակարգ, որը ամբոխից իւր ձգտումների և իւր աշխարհացեցողութիւնների յատկութիւններով շատ և շատ բարձր է, այդ նորանից է, որ այդ կրթւածները շփուել են այն գաղափարների և գիտութիւնների հետ, որոնք արտադրութիւն են հայ ժողովրդից պահանջներով և կրթութիւնով շատ աւելի բարձր ժողովուրդների: Եւ չը նայած դորան, չը նայած որ այդ բարձր կրթւած դասը աւելի բարձր գաղափարների տէր է, ժողովրդի անկրթութեան պատճառով, այդ նոյն ինտելեգենցիան զուտ գիտութիւնով միայն բարձր է մնում, բայց ոչ արտայայտւելու ոյժով, ոչ գործունէութիւնով: Մի՞թէ կարելի է, որ հայ ժողովուրդը իւր այժմեայ կերպարանքով ոյժ ունենայ զրդել մարդկանց դէպի այնպիսի մտաւոր գործունէութիւն, որպիսին մենք հիացմունքով վկայում ենք, տեսնելով Եւրոպայի անցեալ ու ներկայ դարերի ֆիլոսոֆաների և հսկայական գիւտերի տէր գիտնականների երկար շարքը: Այդպիսի բան սպասել միանգամայն անկարելի է:

Վերցրէք թուրք ամբոխը: Նա, մտաւորապէս այնքան ստոր է հայ ժողովրդից, որ անգամ շփումը նոյն Եւրոպայի մտաւոր աշխարհի հետ՝ չի կարողանում ստեղծել մի, բառիս բուն նշանակութեամբ,

ինտելիգենտ դասակարգ, որ յաւակնութիւն ունենար համեմատել անգամ հայ ինտելիգենտ դասակարգի հետ: Ամբոխը իւր աշխարհայեցողութիւնով և մտաւոր ու բարոյական բովանդակութիւնով, որպէս տեսնում էք, ուղղակի ազդել է նորա բարձր դասակարգի բարոյական և մտաւոր բարձրութեան աստիճանի վերայ: Ինչ ժողովուրդն է, նոյնն է և նորա առաջնորդող դասակարգը:

Օրինակները աւելի առաջ տանելուց առաջ, մի բույժ ևս կանդ առնենք այդ երկու ազգերի վերայ: Հայերը, ունենալով հանդերձ բազմաթիւ կրթւածներ, չունին մի բարձր կանգնած ամբոխ, ժողովուրդ. և, թէև թուրք ինտելիգենցիան անհամեմատ աւելի ստոր է հայի ինտելիգենցիայից, թերևս հենց այն պատճառով որ մի այդպիսի թուրք ինտելիգենցիա սկի չը կայ էլ, բայց և այնպէս հայ ինտելիգենտ դասակարգը այնքան ուժեղ չէ, որքան մեր կրթւածների թիւը կարող էր ենթադրել տալ: Յիսուն տարուց աւելի է, որ հայ ժողովուրդը սկսել է համալսարանական մարդիկ տալ ամեն տարի շարունակ և իւրաքանչիւր յաջորդ տասնամեակում աւելի ու աւելի մեծ թւով: Աւելի էլ մեծ է միջնակարգ ուսման տէր մարդկանց թիւը, որոնցից շատերը ինքնակրթութիւնով դէպի բարձրագոյնն են ձգտել, բայց և այնպէս տեսէք որքան թույլ ինտելիգենտ դասակարգ է կազմել մեզանում, որ յիսուն տարի բարձր ուսման սերունդներ տալով հանդերձ, այս օրւայ օրս հայերը զեռ ևս ոչ մի կատարեալ գործ չեն կատարել՝ ոչ ժողովրդական ընթերցանութեան համար, ոչ գրադարանների համար, ոչ կազմակերպել են մի գրող դասակարգ, ոչ ունին մի կազմակերպւած ուսուցչական դասակարգ, ոչ ունին մի մշտական բեմ, ոչ էլ թատրոնական հարուստ ընկերություններ են ստեղծել, և նորա մամուլն իսկ զեռ ևս անապահով վիճակի մէջն է:

Եթէ այդ երեւոյթը բաւականաչափ պարզ չէ ամենքին, դա, այդ անգիտակցութիւնը ինքը մեծամեծ չարիքներից մէկը պէտք է համարել: Եւ մենք ասում ենք, որ մեր ինտելիգենցիայի արդիւնաւէտութեան թույլ լինելը բացատրւում է հենց մեր ժողովրդի, ամբոխի ստոր աստիճանի վերայ կանգնած լինելով: Որքանով որ ժողովուրդը ինքը դրդիչ ոյժ է ներկայացնում մի ինտելիգենտ դասակարգ կազմելու, այնքան էլ հենց ուժեղ է այդ ինտե-

լի գենոտ դասակարգը: Ինչու մեր ինտելեգենցիան չի դրդուում գէպի աւելի բարձր մոսաժողական գործունէութիւն, եթէ ոչ նորանից, որ նա այդ բանին չի դրդուում նոյն իսկ ժողովրդից, այսինքն այն բոլոր ոյժերից, որ կարող է ներկայացնել մի ազդէ՝ իւր ապրուստի եղանակով, իւր մոտաւոր պահանջներով և այլն:

Իսկ եթէ այդ այդպէս է, եթէ ժողովուրդի ներքին կուլտուրական զարգացումը պայմանաւորում է նաև նորա բարձր ստեղծագործական ոյժը, — հասկանալի է, որ, նւիրելով ժողովրդական գործին, դորանով ազգի ինտելիգենցիան հող է պատրաստում, որ ծնեն այդ ազգի մէջ ևս հանրամարդկային գաղափարատէրեր, որ ծնեն հանրամարդկային գաղափարներ, որ ծաւալեն գիտութիւնները: Պորանով այժմեան ինտելիգենցիան հող կը պատրաստի և պայմաններ կը ստեղծի ապագայում աւելի մեծ խնդիրների համար հասունացած ինտելիգենցիա:

Ամեն ինչ ժողովրդի ոյժերով է յառաջանում, և այդ ճիշդ է ոչ միայն մեզ համար, այլ և բոլոր ազգերի համար: Ան ճիշդ է նաև այս, որ ամեն առաջաւոր ազգի մէջ ինտելիգենոտ դասակարգը ոչ միայն չի աշխատել փակւած դասակարգ մնալ, այլ նա չի կարողացել իւր մշակած գաղափարների իրազոտումը, իւր իդէալների իրականացումը, ուրիշ խօսքերով՝ յառաջդիմութիւնը՝ ալլապէս հասկանացումը, ուրիշ խօսքերով՝ ձեռնառութեամբ, որին նա հենց այդ իսկ պատճառով աշխատել է բարձրացնել, թէ՛ նվթապէս, թէ՛ սոցիալապէս և թէ՛ մոտաւորապէս: Մեծ ծաւալով այդ ձգտումին են ծառայել պատմական մեծ շարժումները եւրոպական և ամերիկական եղբայրներում: Բոլոր այն պատմական շարժումների և օրէնսդրութիւնների մէջ, որոնց առարկան ժողովրդի թէ՛ տնտեսական և թէ՛ մոտաւոր ու շարոյական աշխարհն է եղած, միշտ մենք դնում ենք իբր առտեսանելի զսպանակ գործող այս համոզմունքը, որ ազգի բարձր ինտելեգենցիական շահերը սերտ կերպով կապւած են ժողովրդի մոտաւոր պահանջների հետ, և երբ այդ պահանջները չեն նկատուել, աշխատել են ժողովուրդին այդպիսի պահանջներ ունենալու դրդել: Մի ժամանակ, երբ եւրոպան դեռ ևս միայն ողորմելի տալրական զսրոցներ ունէր, նա ունէր արդէն մեծ անուն կրող համալսարաններ, որոնք և պահապաններն էին ազգի բարձրագոյն մոսաժողական շահերի:

Բայց հենց որովհետև այդ ինտելիգենցիան բարձր էր գնահատում ձեռք բերած գիտութիւնը և կարօտութիւն էր զգում աւելի ևս նպատակ դիտութիւնների զարգանալու գործին, նա չէր կարող այլ միջոց գտնել այդ նպատակին հասնելու համար, քան տարրականացնել իւր ստացած գիտութիւնը և, տարրական ու միջնակարգ դասերը հիմնելով, նորանոր ոյժեր գրաւել դէպի իւր բարձր փնահատած բարձրագոյն ուսումը: Այսպիսով նա, այդ ինտելիգենցիան, բարձրացնում էր ժողովրդի մտաւորականը յօգուտ գիտութեան, որից և բղխում էր շատաշղիմութիւնը ինքն ըստ ինքեան: Եւ նա, ով կարող էր նաև զուտ գիտութեան անձնատուր լինել, թողնում էր այդ պաշտօնը՝ իրան նւիրելու համար այն ժողովրդին, որի հիւթերով պէտք է անէր իւր սիրած գիտութիւնը: Այն էներգիան, որ պէտք է գործ դնէր գիտութիւն մշակելու համար, նա գործ էր դնում ժողովուրդը մշակելու վերայ: Եւ քանի որ մէկը առանց միւսի կենդանի գոյութիւն ունենալ չէին կարող, իւրս է զալիս, որ գիտութեան համար պահանջող էներգիան նոյնն է, ինչ էներգիա պէտք է գործ դնէր՝ ժողովուրդը լուսաւորելու, ժողովրդին ծառայելու համար:

Գիտութեան շահերը և ժողովրդի շահերը համերաշխ են: Գիտութեան ծառայողները ոչ միայն համերաշխ են, այլ և հաւատար են, եթէ միայն նոցա երկուսի գործ դրած մտաւոր էներգիան հաւատար է: Նիւտոն, Կանտ, Պարսին մեծ գիտնական էներգիաներ են ներկայացնում մեր աչքում, բայց ժողովուրդները ճիշդ են դատել, որ արձանների արժանի են ոչ միայն նոքա, այլ և մի Ռուսօ, մի Միրաբօ, և տասնեակ ու հարիւրաւոր այլ մեծ ու փոքր գործիչներ, որոնց մտածմունքների աւարկան ժողովուրդն է եղած և ոչ միայն իմացականը:

Նորագոյն փաստերից ամենաաչքի ընկնողները թերևս նոքա են, որոնք նկատել են Ռուսաստանում: Շնորհիւ ռուսական ազգի զարգացման ուրոյն հանգամանքների, այդ երկրում կազմել են երկու դասակարգեր, որոնց միջև վիճը այնքան մեծ է, որ նոքա իրար դժուար կարող են հասկանալ՝ լուսաւորւած դասը և ուսմիկ ժողովուրդը: Բայց թէ որքան մեծապէս զգացել է ռուս ազգի առաջադր մասը այդ դժբաղդ հանգամանքի կարեւորութիւնը ռուսական

կուլտուրայի համար, այդ ցոյց է տալիս այն՝ գրեթէ աղանդի կերպարանք ստացած հաւատը, որով իրանց նւիրել են ժողովրդական գործին այսպէս կոչւած նարոյնիկները-ժողովրդագէտ գրողները և նոցա հետ միասին առհասարակ ժողովրդական ամեն կարգի ինտելիգենտ գործիչները: Նւ եթէ Ռուսաստանում գրականութեան և հասարակական գործունէութեան այդ՝ յամենայն դէպս համակրելի՝ ուղղութիւնը շատերի համար նոր է թւում և եթէ այդ ուղղութիւնը անգամ մի անուն է կրում, որին նոյն քակ Սրբմտեան Ներուպայի քաղաքակիրթ ազգերի լեզուններում համանիշը չենք գտնում, դորա վերայ չը պէտք է զարմանալ, որպէս չը պէտք է կարծել, թէ այդ ուղղութեամբ գործունէութիւն Սրբմտեան Ներուպայում իբր թէ չի եղած: Զը պէտք է զարմանալ այն պատճառով, որ Սրբմտեան Ներուպայում այգպիսի մեծ վիհ, ինչպիսին նկատում է ռուս ուսմիկի և լուսաւորւածի մէջ, չի եղած Սրբմտեան Ներուպայում, զոնէ ոչ այն ծաւալով և այնքան երկարատեւ: Ժողովրդական ուղղութիւնը թէ գրականութեան և թէ հասարակաց գործունէութեան մէջ այդ երկիրներում արտայայտել է շարունակաբար և զանազան ձևերով: Թերեւս այդ է պատճառը, որ ռուս նարոյնիկ գրողների մէջ մի ընդհանուր տխուր, դառնացած գիծ է նշմարւում, որ այնքան և այնքան բնորոշում է ռուսաց գրականութիւնը եւրոպական ժամանակակից գրականութեան հետ համեմատելու ժամանակ...

Այն էներգիան, որ տրամադիր կը լինէին բարձր կրթւածներից շատերը գործ դնել զուտ գիտութիւնը մշակելու վերայ, նոքա ստիպւած են տեսնում իրանց այդ նոյն էներգիան գործ դնել ժողովրդի մտաւոր և ոգեկան մակերեւոյթը բարձրացնելու համար: Նոքա դորանով ոչ թէ գիտութեան համար ժամանակ չեն կորցնում, այլ բոլորովին ընդհակառակը, նոքա հենց գորանով իսկ աշխատում են յօգուտ գիտութեան, որովհետեւ միմիայն ժողովրդի բարձրանալովը գիտութիւնների ծաղկումը կարող է ապահովւած համարւել:

Ներկայումս ռուս գիտնական գրականութիւնը, եւրոպականի հետ համեմատած, աննշան է: Բայց մանաւանդ նկատելի է այդ մարդկային մտքի մշակութեան և հետազօտութեան, կամ ընդհանուր խօսքով ասած, ֆիլոսոֆացութեան նկատմամբ: Նւ այդ այդպէս է, չը նայած զոյութիւն ունեցող բաւականին թւով համալսարան-

ների, բազմաթիւ պրոֆեսորների, չընայած Ռուսիայում գոյութիւն ունեցող մեծաքանակ կրթւած դասակարգի, որի ստեղծելուն գրեթէ ահա երկու ամբողջ դարեր աշխատում են:

Ամբոխի չափազանց և բոլորովին անհամապատասխան սոոր աստիճանի վերայ կանգնած լինելը, այն տարբերութիւնը, որ կայ մասսայի աշխարհայեցողութեան և կրթւած դասակարգի աշխարհայեցողութեան մէջ՝ ստիպում է նոյն այդ կրթւած դասակարգին կամ կորած մնալ և ոգեպէս միայն աշխարհի հետ հաղորդւել, կամ բոլորովին օդում պտտել և կամ, որ ամենախելացին է՝ իջնել մտաւոր սանդուխքների վերին աստիճաններից դէպի սոորին աստիճանները՝ ժողովրդական կեանքի հետ հաղորդակցելու համար, որ յետոյ, նոյն այդ ժողովրդի օգնութեամբ՝ կրկին վեր բարձրանայ: Ռուս ազգի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ունի շրջաններ՝ համապատասխանող և առաջին և երկրորդին և երրորդին: Այս երրորդը՝ նկատուում է միայն այս վերջին երեսուն տարում: Դորա սկզբնաւորութիւնը բոլորովին անհնարին կը լինէր առանց մի քանի կարևոր սոցիալական պայմանների, իսկ այդ պայմանները ստեղծելու կոչւած էին ՅՍ-ական թւականների թեփոքմները: Առանց այդ թեփոքմների—կրթւած դասակարգը, պայմանների ոյժով, պէտք է կղզիացած մնար: Նւ ես ասում եմ, որ կղզիացած դրութիւնը անկարող է յաբառե կերպով դրդիչ լինել մարդկային բարձր մտածողական ստեղծագործութեան համար: Այդ տեսակ դրութեան մէջ կարող է թերևս գեղարւեստ զարգանալ, կարող է զարգանալ նաև գեղեցիկ դպրութիւն, այդ դրութիւնը կարող է բանաստեղծներ յառաջացնել, — և այն՝ զլիաւորապէս ոճի վարպետներ, բայց գիտութիւն և գիտնականներ՝ ոչ:

Մեր այս յօդւածի նիւթը գայթակղեցնում մեզ աւելի հեռուն գնալ, բայց մենք ստիպւած ենք կարճ կտրել: Նիւթը այնպէս է, որ հազար ու մէկ դէպքեր ապագայում առիթներ կը տան օգտւելու այստեղ արդէն արտայայտած մտքերից և կամ առիթներ կը տան հարեանցի կերպով այստեղ զծագրածը աւելի ընդարձակելու և պարզաբանելու: Խնդիրը ծանրակշիռ է և վերաբերում է այն գիտակցութեանը, որով պէտք է վերաբերւի ինտելեգենտ դասակարգը ժողովրդին ծառայելու գործին: Ինչ էլ որ ասեն այս առիթով, բայց

մեզ թւում է թէ այդ գիտակցութիւնը դեռ ստեղծելու գործ է մեր ինտելեկտեցիային պատկանող շատ կարգի անձերի համար: Փողովրդին ծառայելու գործում, որպէս յօգւածիս սկզբում ցիւցինք, կան շատ կենտրոնական ոյժեր, որոնք բոլորն էլ հիմնւած են սխալ դատողութիւնների վերայ: Այդ դատողութիւններին մենք ընդդիմադրում ենք երեք թեզիսներ, որ շոշափեցինք մեր այս յօդւածում և որ հետևեալներն են.

1) Փողովրդի մտաւոր և բարոյական բովանդակութեան համապատասխան է նոյն փողովրդի ինտելեկտու դասակարգի մտաւոր և բարոյական ոյժերի դրական արժէքը:

2) Փողովրդական մասսաների մտաւոր, բարոյական և գոցա հետ կապւած նաև տնտեսական ու սոցիալական տարբեր դրութիւնները տարբեր կերպով էլ ազդում են գիտութիւնների յառաջդիմութեան վերայ, այնպէս որ գիտութեան յառաջդիմութիւնը պահանջում է փողովրդական մասսաների յառաջդիմութիւնը: Այդ իսկ պատճառով փողովրդին ծառայելը նշանակում է նաև միջապէս գիտութեան ծառայել:

3) Այն մարդկային մտաւոր գործունէութիւնը, որ պահանջւում է գիտութեան լաւ ծառայելու համար, ոչնչով բարձր չէ, քան այն գործունէութիւնը, որ պահանջւում է փողովրդին լաւ ծառայելու համար: Այդ երկուսի համար պահանջւած մտաւոր էներգիաները իրար հաւասար են:

ԱՌԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻՆԵՆՆՅ

ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ

(ՊԱՏԿԱՆԵՐՆԵՐ)

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

Լեռնային բարձր արօտատեղում զարկած էին երեք վրաններ։
Դոքա բոլորը պատկանում էին Մահմուդ օղլի Սիւլեյմանին, որ տէր
էր հազար հինգ հարիւր զլուխ ոչխարի և բռնել էր սարաւանդի
մի մեծ տարածութիւն։ Սիւլեյմանը ունէր երկու սրտոտ որդիներ,
որոնցից մէկին արդէն պսակել էր, իսկ միւսին զեռ վարժեցնում էր
ոչխարապահութեան մէջ, յանձնելով նորանց հովւի և հովիւների
տեսչի պաշտօններ։

Ոչխարների կըթելու ժամն էր. ամենքը սաստիկ զբաղւած էին։
Ոչխարներին մէկ-մէկ անց էին կացնում կըթող հովիւների մօտ և բաց
թողնում։ Սիւլեյմանը ուշադրութեամբ շիտում էր ամեն մի ոչխարի
մարմինը և բուրդը։ Գառների հօտը ծանր-ծանր մօտենում էր
հեռուից։

Նիթելը վերջացաւ, ոչխարներին փոքր ինչ յետ տարան վրան-
ներից և դառներին բաց թողին։ Գառները մկրկալով և բզաւելով
վազեցին իրանց մայրերի մօտ։

Սիւլեյմանը, մուշտակը ուսերին զցած, դարձաւ իւր վրանը լուռ-
ու մունջ. նստեց վրանի առաջ ընկած քարի վերայ և պատրաստ-
ւեց ծխելու։ Սարի գաղաթից մինչև այդ ժամանակ փչում էր բա-
րակ սառն քամի, որ սկսել էր մեղմանալ և այժմ համարեա դադա-
րել էր։ Սիւլեյմանը զգալի չէր տարաւ իւր ճակատից. յետոյ մուշ-

տակը կիսատ վայր զցեց իրանից և աջ ոտքը ծալեց ձախ ոտքի վերայ:

Սիւլեյմանի առաջ բացւած էր մեծ տեսարան: Նորա արօտատեղուն կպած էին հարևան գիւղացիների արտերը, նոցանից յետոյ երեւում էր գիւղի տների մի մասը և յետոյ տասնեակ գիւղեր իրանց վարուցանքսով հետևում էին միմեանց—իսկ աւելի հեռուն պատած էր մի տեսակ մշուշով, որի միջից հազիւ երևում էին գիւղերը և նոցա շրջակայքը: Սիւլեյմանը նայում էր հորիզոնին. բայց ո՛չ շատ ուշադիր կերպով. կարծես նա մի մտածմունքի մէջ էր:

Այդ ժամանակ նորա հովիւներից մէկը մօտիկացաւ՝ բերելով հետը երկու կաղ ոչխար:

—Աղա՛, կաղացած ոչխարները դոքա՞ են:

—Հա, սոքա են, պատասխանեց քաշւելով հովիւը:

—Թող վրանի մօտ ու ինքզ զնա՛ գործիդ. լաւ մտիկ տւէք ոչխարներին. տօ՛, շներին զարկող է՞ եղել:

—Ոչ:

—Ինչպէս թէ ո՛չ, Ալաբաշը ինչ որ մի ոտքը քաշում է. ես հօ կոյր չեմ... դէ գնա կորի՛ր:

—Ես չեմ իմացել:

Սիւլեյմանի մեծ որդին Բաղիրը՝ մի բարձրահասակ սիրունատես տղայ՝ ոչխարների մօտից եկել կանգնել էր հօր մօտը և լսում էր նորա խօսակցութիւնը հովւի հետ: Նա լաւ գիտէր, թէ ինչո՞ւ է կաղում շունը, բայց գաղտնիքը կամաւ չը բացեց, այլ իւր կողմից էլ աւելացրեց.

—Դոքա չեն էլ նայում թէ շունը ոչխարների մօտն է, թէ հեռացել է: Այս տարի մեր հովիւները շատ թուլասիրտ են. չեն կարողացել սահմանների խոտը ուտացնեն ոչխարներին: Նրւի շունով կ'անցնեն պահոցքին, «դօրուխին»:

—Տօ, որ աչքներդ էլ դուրս գայ, ես մինչև երեք շաբաթ թող չեմ տալ որ մօտիկանաք պահոցքին, գոռաց Սիւլեյմանը: Ինչպէս կարող էք, կշտացրէք ոչխարներին: Ուրիշ տարի ինչպէ՞ս ենք բաւականացել: Աչքաբաց եղէ՛ք:

II

Հովհանն ճանապարհ գցելուց յետոյ դարձաւ իւր որդուն Սիւլեյմանը և աւելի մեղմ ձայնով շարունակեց.

—Այս տարի, Բաղիր, Աստծու վերայ զանգատի տեղիք չ'ունենք. ժամանակին անձրևներ տաւ, լաւ խոտ բուսցրեց. տաւարն էլ ողջ և առողջ է: Ուրիշ տարի այս պահուն ինչքան զառն էինք կորցրած լինում: Այս տարի փառք Աստծու, ազատ ենք դժբաղտութիւնից:

—Գառն մի փոքր կոտորւել է Հաջի Ալիի հոտում. բացի նորանից՝ էլ ոչ մէկը զանգատաւոր չէ. խոտը այս տարի պատւական է. մեր պահոցքը լաւ խոտահարք է դարձել, պատասխանեց Բաղիրը մի տեսակ պարծենկոտութեամբ և կռանալով զետնին՝ կտրեց մի երկու խոտ ու սկսեց նրանց քրքրել:

—Այս մեր հովիւները—խոտակ էշեր են. տեսնում են, որ խոտը սկսում է պակսել. էլ այն չէ որ սահմանի խոտը կերցնեն, որ յետոյ մօտիկանանք ղօրուխին—մի քիչ ուշ:

«Սահման, սահման» ասելով՝ Թափառականները իրանք հասկանում էին թէ ինչ են ասում: Նոցա սահմանակիցները զիւղացիներն էին: Ամենայն տարի Սիւլեյմանը կերցնում էր զիւղացիների արտերը իւր ոչխարներին: Այս տարի խոտը առատ էր և հովիւները դեռ կարօտութիւն չէին զգացել մի այդ տեսակ քայլի, բայց Սիւլեյմանը մի տեսակ անհանգստութիւն էր զգում հովիւների այդ տեսակ թուլութիւնից:

—Այժմ այն էլ պէտք է ասել, որ զիւղացիները առաջւանից աւելի քաջացել են. հանգստացրաւ հօրը Բաղիրը, մեզ հետ կուում են, մեզ վերայ զանգատուում են: Թէ թողնե՛նք մի տարի հանգիստ, ձայնները կտրւի... փառք Աստծու խոտ ունենք:

—Նոցա զանգատը անվերջ է. որ աշխարհքն էլ դորանց տաս՝ դոքա չեն կշտանալ: Տես մէկ դոցա արտերը, փահ, փահ, փահ, ինչքան երկայն փուլած են: Ախր որ մի քանի սուփրա տեղ էլ մեզ հասնի—ու՛մ վնաս կը լինի: Բաս ես գիշեր-ցերեկ անձրևի, քամու տակ ապրեմ, իմ ապրանքը իմ անձովը պահեմ. իսկ նա զայդարնանը մի օր վարի ցանի ու զնայ՝ շաբաթներով ամիսներով տանը հանգիստ նստի՝ մինչև արևը հասցնի:

Նսերը հաջեցին, խօսողները աչքները դարձրին դէպի շների կողմը և տեսան հեռուից ձիաւորների:

—Ահմադն է չէ՞. այն էլ Մեհտին:

—Այո, նոքա են, երևի տուն են վերադառնում. նոցա կանչել էին դատարանը՝ սպանութեան գործի համար:

—Գիտեմ, գիտեմ. տեսնենք ինչ լուրերով են գալիս. — կանչիր, վեր գան, նստեն, շուքուխ քաշեն:

III

Ձորս օր էր անցել այս խօսակցութիւններից յետոյ: Սիւլեյմանի որդիները և հովիւները վաղ առաւօտեան վերկացան և տեսան, որ թանձր մառախուղը պատել է լեռները և քամին տանում է մառախուղը դէպի գիւղերը: Կարծես թէ դա մի ուրախացնող, սիրտ աւող դէպք էր. հովիւները սաստիկ աշխտջով սկսեցին պատրաստել ոչխարներին արօտը քշելու. հովիւներից մէկը մօտեցաւ ու շներին տեղից շարժեց և նոցանից մէկին իւր մահակով բռնեց: Առհասարակ, շները իրանք գիտէին իրանց պարտաւորութիւնները և նոցա զարթեցնող, զրգող չէր լինում ո՛չ ոք: Այս օրւայ նոցա վերկացան իմաց տւաւ շներին, որ մի ինչ որ նոր գործ կայ կատարելու և նոքա պէտք է պատրաստ լինեն: Նոքա սկսեցին անհանգիստ նայել իրանց շուրջը, իսկ նոցանից մէկը սկսեց հաջել:

Բաղիրը չէր նկատել հովւի արարքը: Տեսնելով շներին լարած դրութեան մէջ՝ նա զարմացաւ և բարկացաւ:

—Տօ, ինչ չիմարներն էք. շներին ինչո՞ւ էք կատաղեցրել: Նստում էի, դորանց ամենեւին հետներդ չը տանէք. դոքա իրանց հաջոցով ձեր բանը կը քանդեն, գիւղացիներին իմաց կը տան:

—Նրկիւղ միք կրի՛ւ, մառախուղը թանձր է, գիւղից տեսնող չի լինիլ. շունը զուր տեղը ինչո՞ւ է հաջում: Իսկ եթէ բան է, մի դժբաղդութիւն պատահեց—շները հարկաւոր կը գան:

—Ձէ, շները աւելորդ են, գլուխը թափահարելով ասաց Բաղիրը:

Նսերին յետ աւին հօտից և յանձնեցին զառնարած հովիւներից մէկին: Նրկու հովիւ և Սիւլեյմանի փոքր որդին Ասաղը առան

իրանց հսկայական մահալները ու սկսեցին քշել ոչխարների հօտը դէպի գիւղի արտերը:

— Զգուշ եղէք, կանչեց նոցա ետեւից Բաղիրը. եթէ տեսաք, որ մառախուղը նոսրանում է, ետ քաշեցէք դէպի մեր արօտը: Ոչխարը չը ցրէք, աչքներդ վերան պահեցէք, յետոյ նոցա մի տեղ հաւաքելը դժւար կը լինի: Ասա՛դ. մի փորձանք պատահելուց՝ շուտ իմաց կը տաս մեզ. ինքդ մի քիչ քեզ հեռու պահի՛ր:

Մեծ հովիւը շատ էլ ուրախ չէր այդ օրւայ իրանց անելիքին և մտատանջութեան մէջ էր ընկել: Նորա կինը վատ երազ էր տեսել իւր մարդու մասին: Բայց որ մի անգամ դուրս էր եկել այդ ճանապարհը՝ պէտք է քաջութեամբ առաջ գնար: Դա մի երեսուն տարեկան միջահասակ ջլոտ տղամարդ էր, սեւացած երեսով ու կատաղի աչքերով: Դա յայտնի էր իբրեւ լաւ կռուող. իբրեւ լաւ մահակ խաղացնող: Եւ դորա ձեռքին եղած մահակը մի ահագին փայտ էր այնպիսի ծանր գլխով, որի հարւածը պէտք է իսկոյն ոչնչացնէր հակառակորդին: Այդ մահակով մի անգամ նա խփել էր զայլի և նորան գետին տարածել:

Մառախուղը շարունակւում էր: Հօտը անցաւ Սիւլեյմանի արօտի սահմանը և ընկաւ գիւղի հողը: Շրջակայքը լուռ էր. ձայն ծպտուն չը կար: Հովիւները ուրախացան և համարձակ կերպով քշեցին ոչխարներին արտերի մէջերքը: Ոչխարները ցրեցին այս ու այն կողմը: Մեծ հովիւը մոռացաւ երազը և վայրենի ժպիտը երեսին՝ կանգ առաւ արտի եզերքին:

— Աստուած ողորմած է. նա իւր արարած ոչխարի համար կերակուր կը գտնի, միայն իմ կռուը սաղ լինի, ես ոչխարի վերան լինեմ:

IV

Գիւղացիներին թագցւել չը կարողացան հովիւները իրանց ոչխարներով: Գիւղացիներին մէկը ճարօտենց Վանէսը ուշք չէր դարձրել մառախուղի վերայ և յոյս ունենալով, որ սա շուտով կը ցրէ, դնացել էր խոտահարքի իրանց վերի արտի կողմերը:

Վանէսը նկատեց ոչխարներին իւր դրացի Մկրտչի արտում ու խոտահարքում՝ և իսկին ասած՝ մի բոպէ ուրախացաւ, որովհետեւ

Մկրտչի հետ թշնամացած էր: Թշնամութեան պատճառը Մկրտչին էր, որ գարնան իւր արտերը վարելուց՝ երկու ակօս անցել էր Վանէսի հողով և իւր ցանքսի մէջ գցել: Վանէսը շատ կուէլ էր, շատ խօսել Մկրտչի հետ, բայց սա իւր վերայ չէր ընդունել մեղը:

Սակայն խիղճը Վանէսին տանջեց և միւսնոյն ժամանակը նա մտաբերեց, որ իւր ցանքսը ու խոտը նոյնպէս շատ մօտ են ոչխարներին: Ուստի սկսեց խորհել հովիւներին բռնելու և պատժելու միջոցների մասին: Նա ինքը միայնակ ոչինչ չէր կարող անել, հովիւները նորան ջարդուփշուր կ'անէին. նա տեղեկութիւն ունէր մեծ հովւի կատաղի հարւածների ոյժի մասին: Նա վճռեց գողտուկ իջնել գիւղը և այնտեղից առնել հետը մի քանի տղերք:

Գիւղացիները տխրեցին լսած լուրից: Նոցանից իսկոյն մի եօթն հոգի ճանապարհ ընկան դէպի սարը: Մկրտչը, որի ցանքսը ու խոտը վտանգի մէջ էին, տանը չէր. գնացել էր ջուր կապելու ներքին արտի վերայ: Նորա ետեւից մարդ ուղարկեցին:

Տղերքը առան իրանց հետ մահակներ. իսկ նոցանից երկուսը կապեցին դաշոյններ: Նոքա պայմանաւորեցին աննկատելի կերպով մօտենալ հովիւներին և նոցա չաղթել առանց երկայն կուէի: Նոքա գիտէին, որ թէև կուէի մէջ իրանք չեն զիջիլ հովիւներին, սակայն չէին ցանկանում պատճառ լինել սաստիկ ծեծի կամ գուցէ արիւն հեղութեան:

Թանձր մառախուղը պատել էր երկիրը: Գիւղացիները, մօտենալով Մկրտչի արտին, սկսեցին արտերի միջով կռացած, սողալով և չոքեչոք՝ մերձենալ հովիւներին: Երկու տղայ բաւականին արդէն մօտեցել էին մեծ հովւին և դնդղում էին նորան:

Հովիւը ոչ ոքի չէր սպասում. թեք էր տւել աջ ոտքին և գաւազանը թոյլ կերպով բռնել էր ձեռքում: Նա նայում էր իւր ձախ ձեռքի վերքերին: Յանկարծ տղերքը բուսան նորա առաջին և խլեցին ձեռքից մահակը:

—Մի վախենա՛լ, դրացի, բարով ես եկել մեզ մօտ հիւր, կանչեց տղերքից մէկը:

Հովիւը չ'իմացաւ ինչ անի կամ պատասխանի, որովհետև միւս տղերքն էլ երևացին արտի միջից. նա այլապէս, չարձակեց գիւղացու վերայ, որ մահակը խլի. բայց, տեսնելով հակառակ ոյժը, չետ քաշեց:

—Մահակս, ինչո՞ւ ես խլում ձեռքիցս, ինչ ասելու ես ասա:

—Ասելու շատ բան չունենք, գնանք մեր գիւղը հիւր:

Միւս հովիւը, որ դեռ չէր տեսել առաջինի զինաթափւելը, կռիւ սկսեց գիւղացիներից մէկի հետ, մահալները տեղից շարժւեցին. գիւղացիները օգնութեան եկան. մեծ հովիւը աղաղակում էր իւր ընկերին, որ յետ քաշւի: Կռիւը հանդարտւեց: Հովիւը, տեսնելով իւր անգօրութիւնը՝ դիմեց խորամանկութեան. քաղաքավարի և շողոքորթելով նկատեց:

—Մառախուղ էր, ոչխարները չէին նկատել՝ անցել էին սահմանը. մենք էլ եկանք նորանց յետ քշելու:

—Այդ յետոյ կը քննենք. հիմա հայդէ գնանք մեր գիւղը ձեր ոչխարն էլ հետներդ: Այնտեղ հանգիստ հանդարտ խորհուրդ կանենք, նկատեցին սառն կերպով գիւղացիները:

—Ոչխարները մեղք են, աղաչելով խնդրեցին հովիւները, թողնենք նորանց արածն արօտում, նոքա գիւղում ձեզ համար ծանր բեռ կը լինեն:

—Այ հանաքչիներ, ի՞նչ բեռն կը լինէք. ինչո՞ւ էք այդքան մեզ համար հոգում. ասենք թէ հարեաններ էք, պէտք է հոգատար լինէիք:

—Ե՛հ, տղերք. լաւ չէք անում. ոյժը ձեր կողմն է՝ ինչ ասենք. ծիծաղեցէ՛ք:

—Դէհ, գնանք, գնանք, խօսելու ժամանակ չունենք:

—Լաւ չէ՛ք անում, գիւղացիներ:

—Այդ յետոյ կը տեսնենք, դէհ տղերք, ոչխարներին քշեցէք:

Հովիւները ստիպւած պէտք է զիջէին: Նոքա դարձեալ փորձեցին յետ պահելու ոչխարը. բայց գիւղացիները սկսեցին սպառնալիքներ կարդալ: Աղմուկի վերայ մօտիկ արտերից հաւաքւեցին էլի մի չորս գիւղացի, որոնք, տեսնելով իրանց ջահիլների յիմարութիւնը՝ հարկաւոր չը համարեցին խառնել գործին: Հովիւները դրանց դիմեցին իբրեւ միջնորդների. բայց սոքա նախատելով ասացին:

—Մօթ չէ ձեզ համար. գալիս էք գողունի մեր խոտը կերցնում, մեր ցանքսը փչացնում՝ և յետոյ ուզում էք, որ ձեզ էլ մենք ներենք:

—Մի ուրիշ օր էլ կը պատահի՞ մենք ձեզ հարկաւոր կը գանք:

Գիւղացիները արդէն սկսել էին քշել ոչխարներին դէպի գիւղը, շովիւները գլխակոր հետեցին ոչխարներին:

Սիւլեյմանի փոքր որդին Ասադը, որ տեսնում էր հեռուից այս բոլորը, վազեց տուն՝ շուտով յայտնելու իւր հօրը եղելութեան մասին:

V

Գիւղում զորդաց ընկաւ: Ամեն կողմից ժողովեցին տեսնելու ոչխարի հօտի դերելը: Ամբողջ գիւղում այնքան ոչխար չը կար, որչափ Սիւլեյմանինն էր: Ոչխարները քշեցին տանուտիրոջ կալատեղի մօտ շինած մեծ պարսպապատը և վերան դրին պահպաններ:

Տանուտէրը տեսաւ, որ առանց զգիրի յայտարարութեան էլ մարդիկ հաւաքւել են իւր տան մօտ. ուստի վճռեց մի թեթեւ ժողով կազմել և խորհուրդ անել այս դէպքի մասին:

— Կանոնն այն է, սկսեց տանուտէրը, որ ուղարկենք գլխաւոր տանուտէրի, գլաւնու, ետեւից ու նորա ներկայութեամբ արձանագրութիւն կազմենք եղած վնասի և բոլոր եղելութեան մասին:

Գիւղացիները խորհուրդ տւին փոքր ինչ սպասել, որովհետեւ Սիւլեյմանին տեսել են, որ նա գալիս է գիւղ:

— Սիւլեյմանը գալց, չը դալ—մեր ինչ գործն է, մէջ մտաւ կաղիկ Մարտիրոսը, որ յայտնի էր գիւղում, իբրեւ ուղիղ խօսող և բողոքող մարդ:

— Տեսնենք, ի՞նչ է ասում:

— Ինչ ուզում է ասի, շարունակեց Մարտիրոսը. նա ի հարկէ կը ցանկանայ, որ մենք դարձնենք ոչխարները իրան և ով գիտէ դեռ իրան էլ մի որ և է ընծայ տանենք մեր կողմից: Եթէ լաւ պատժելու համար հարկաւոր է արձանագրութիւն, թող լինի անպատճառ արձանագրութիւն:

— Սպասի՛ր, Մարտիրոս, այլտեսակ սուր ու դիք բռնելով՝ բան չի դուրս գալ. տեսնենք առաջ ինչ ենք իմանում, կարելի է յետոյ աւելի խիստ բան ենք գործ դնում:

Գիւղացիները սկսեցին միմեանց հասկացնել այս կամ այն տեսակ վարմունքի նշանակութիւնը. խօսում էին երկու-երկու, խումբ-խումբ: Կողմնակի մի մարդ կը զարմանար այդ տեսակ խօսակցու-

թեան, այդ տեսակ ժողովի վերայ: Աղմուկի լաւ ժամանակը հասաւ զիւրը Սիւլեյմանը: Գիւղացիները սկսեցին հանդարտուել: Սիւլեյմանը մօտեցաւ տանուտէրին.

—Բարո՛վ, տանուտէ՛ր:

—Բարո՛վ, Սիւլեյման:

—Հովիւներս սխալուել են, ասենք. մտել են զիւղի սահմանը, լաւ, դուք ի՞նչ էիք մտածում. մի՞թէ հարեւանի հետ այդպէս կը վարուեն... ոչխարի տէր կայ՝ թէ չէ՞. նա մի՞թէ՞ ձեզ մի բան արել է. ինձ ասացէք՝ ես ինքս կը պատժեմ հովիւներին:

Սիւլեյմանը բարկացած մօտեցաւ իւր հովիւներին և բարձրաձայն աղաղակելով անթիւ չիշոցներ տաւ նորանց. զայրացած ըստէին բարձրացրաւ մորակը, որ իբր թէ վերայ բերի հովին. բայց զիւղացիները նորան հանդարտեցրին: Տանուտէրը չեա քաշեց նորան:

—Նստի՛ր, Սիւլեյման, նստի՛ր:

—Ինձ կը խայտառակեն այդ շները հարեւանութեան մէջ: Ի՞նչ օգուտ ունեմ դոցա ծառայութիւնից: Միայն արիւն պղտորել զիտեն դոքա: Վարձները պէտք է կտրես, որ մի հասկանան դոքա:

Սիւլեյմանի բարկութիւնը անկեղծ էր. բայց նա բարկացած էր անյաջողութեան վերայ: Այդ բանը, թէև զիտէին զիւղացիները, այնու ամենայնիւ՝ շատերը խաբւեցին նորա խօսակցութեան ձևից: Կաղիկ Մարտիրոսը, նկատելով զիւղացիների կակղելը, սրտումը բարկացաւ և զսպելով իրան խօսեց.

—Սիւլեյման, թողնենք հովիւներիդ մի կողմ. դու նոցա վերաբարկանալու դեռ ժամանակ շատ ունես. մեք այստեղ գործ ունենք. եղբայր, սահման է դրւած մեր ու ձեր մէջ, պէտք է նա սուրբ պահպանւի. զանց աւնողը պէտք է պատժւի:

—Փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ, խնամի Մարտիրոս, ի՛նչ խօսում ես, հարեւանութեան մէջ այդ տեսակ կոպիտ խօսակցութիւն. մոռացե՞լ ես մեր անցեալ տարւայ զբօսանքը քո ձի գնելու ժամանակը:

—Ձեմ՝ մոռացել, Սիւլեյման. շնորհակալ եմ, ես էլ քեզ համար նեղութիւն կը քաշեմ, երբ դէպք լինի. բայց այստեղ ուրիշ բան է, զիւղի գործ է, սահման ճանաչելու, ուրիշի սեպհականութիւն յարգելու գործ է:

—Մարտիրոս, աւելորդ խօսակցութիւն ես անում. ափսոս է

ժամանակը: Տանուտէր, դու խելօք մարդ ես, բանը հաշտութիւնով վերջացնենք, ամեն մարդ իւր գործին գնաց, պարապ մարդիկ չենք:

— Կանչենք մեծ տանուտէրին, դայ, գործը քննի, ինչպէս հարկաւորն է, խօսեց երիտասարդներին մէկը:

— Այս տարի, Սիւլեյման, ձեր խոտը առատ է. բայց դուք էլի ազահոլթիւն էք անում: Խոտը պահոցք էք արել ու մեր հողիցն էք ուզում օգտուել. անխիղճ էք, բարեկամ, անխիղճ, խօսեց մի ուրիշ երիտասարդ:

— Ի՞նչ անեմ, քաջե՛ր, ինձ նեղ օրն էք նախատում, իմ հովիւները իմ երեսը սեւացրել են... ես ձեզ ինչպէս հասկացնեմ, որ ինքս էլ անբաւական եմ եղածից: Բայց փառք Աստուծոյ, ձեզ մի վնաս չի հասել, մի քանի շահու վնաս հասած լինի, չը լինի՝ այդ է էլի... նոր միայն հօտը վրանիս մօտից հեռացաւ:

— Վնասը այդ յետոյ կ'իմանանք. քեզ հետ միասին կը գնանք՝ վնասը կը հաշուենք: Այդ վնասից դուրս տուգանքի մասին է խօսքը, խօսեց կարճահասակ մի գիւղացի:

— Այդպէ՛ս, ուրեմն: Դուք ուզում էք զէպքից օգուտ քաղել ուրեմն, հասկացայ: Տանուտէ՛ր, ի՞նչ կ'ասես, լռել ես. սա ի՞նչ է նշանակում. եղբայր, վնասից դուրս էլ դուք խօսակցութիւն ունե՞ք: Ամօթ չէ՞:

— Ձէ, ամօթ չէ, մէջ մտաւ կաղիկ Մարտիրոսը, կարելի է դու չես հասկանում, Սիւլեյման բէ՛-գ, ես քեզ հասկացնեմ:

— Ձեմ ուզում, աւելորդ է, մրթմրթաց Սիւլեյմանը:

— Ես ինքս եմ ուզում և կ'ասեմ: Ես քեզ ասում եմ, մեր սահմանը պէտք է յարգես, սահմանից չ'անցնես. դու անցել ես, ուրեմն՝ պէտք է պատիժը կրես, այդ սահման չը ճանաչելու պատիժը. իսկ եղած վնասը՝ այդ էլ իւր կարգով:

Տանուտէրը, որ թոյլ էր տւել ցանկացողներին խօսելու, այժմ ինքը դարձաւ Սիւլեյմանին:

— Սիւլեյման, ի՞նչ ես ասում. ինքդ էլ նկատում ես, որ արդարանալու տեղ չունես. պէտք է գիւղին բաւականութիւն տաս:

— Հա, կարգին ես խօսում, տանուտէր, սխալը արեւած է. ես էլ շատ ցաւում եմ. բայց ինձ ձեր այստեղ բերելը, այսքան նախատինք ուտեցնելը՝ շատ թանգ նստեց. միթէ՞ աւելի բան էլ էք ցան-

կանու՛մ: Ես հազար մանէթ կը տալի այս օրւայ ձեր ինձ վերայ թքելը չը տեսնելու համար: Հասակաւոր, միրուքաւոր մարդ եմ, ժողովրդի մէջ անու՛ն ունեմ, դուք ինձ՝ իբրեւ մի յետ ընկած ծառայի՝ քացի տւեցիք. ինձ գողի, աւազակի հետ հաւասարացրիք, դեռ էլի բաւական չե՞ք. դէհ, վեր առէք մտրակը, մի երկու էլ մէջքիս հասցրէք, ի՞նչ էք կանգնել:

Սիւլեյմանի խօսակցութիւնը ազդեց գիւղացիների վերայ:

— Տես, անիրաւը, ինչ լեզու բանեցրեց, փսփսացին նոքա միմեանց աւանջին:

— Սիւլեյման, գիտես, ասաց տանուտէրը, որ սա առաջին անգամը չէ. անցեալ տարի էլ երեք դէպք ենք ունեցել հետդ. թէև ոչ այսպէս մեծ և ակններև: Այն ժամանակն էլ մի կերպ գործը անցկացրինք: Սորան վերջ պէտք է՞ թէ ո՛չ: Ես ինչպէս զսպեմ գիւղի ձայնը, նորա բողբոջը. ի՞նչ պատասխանեմ:

— Մի անգամ լաւ պատժենք, մի լաւ տուգանք առնենք. յետոյ էլ եկող չի լինիլ, կտրական ասաց Մարտիրոսը:

— Ի՞նչ կայ, մեծ ոչխարատէր ես, մի քսան ոչխարից որ զրկւես, ի՞նչդ կը պակսի. բայց հովիւներդ կը տեսնեն քո վնասը ու կը խրատեն:

Գիւղացիները ծիծաղեցին և սկսեցին աղմկալի խօսել: Վնասուած արտի տէրը, Մկրտիչը, վաղուց եկել էր և լսում էր խօսակցութիւնները: Սիւլեյմանը նորան աչքով արաւ, որ իրան մօտենայ: Մկրտիչը մօտեցաւ և Սիւլեյմանի վերայ նայեց մի նախատական հայեացքով:

Սիւլեյմանը սկսեց քչփչալ, սակարկութեան մէջ մոնել. էլ հարևանութիւն, էլ վաղուցւայ ծանօթութիւն, էլ ապագայում կատարելիք օգնութիւններ— էլ խօստում չը փնաց, որ չ'արաւ նորան: Մկրտիչը լսեց, լսեց և համաձայնեց բաւականանալ մի ոչխարով:

Սիւլեյմանը խնդրեց տանուտէրից, որ լռեցնի ժողովականներին և իրան խօսք տայ: Տանուտէրը հրաւիրեց գիւղացիներին ուշադրութիւնը. Սիւլեյմանը խօսեց.

— Հարևաններ, դուք ինձ այսօր շատ խիստ պատժեցիք. այսպէս նախատինք կեանքումս կերած չը կայի. սա ես շուտով մոռանալ չեմ կարող և իմ սրտումս դաղը կը փնայ մինչև կեանքիս վերջը: Բայց ես ձեզ վերայ լաւ կարծիքի եմ, ձեր սիրտը սատանայի սիրտ չեմ համարում, այլ աղամորդու. ինջիլի (աւետարանի) հպատա-

կողներ էք... ինձ այս անգամ կը բաշխէք, ինձ ոտի տակ միք տալ, իմ նամուսս գետին միք գցիլ, ինձ հանգիստ բաց թողէք: Ինչ վերաբերում է ֆեսին, ես հարեանիս ջանին մատաղ. չի ներում ինձ, ես էլ քրտինքիցս նորան բաժին եմ հանում. բան չը կայ ուրիշ չէ, հարեանս է, թող նա օգտուի իմ ասլրանքիցը:

— Ինչպէ՞ս էք հաշտուել, գոռացին ամեն կողմից.

— Այդ աւելորդ խօսքեր են, վերայ բերաւ Սիւլեյմանը, մի կոպէկ, թէ հազար կոպէկ՝ դա ինչ ձեր բանն է, Մկրտիչը ինձ ինչքան կարողացաւ՝ նեղեց:

— Եղբայ՛ր, ես ինչպէս տեսնում եմ, մէջ մտաւ դարձեալ Մարտիրոսը, մեք մեզ ու մեզ ոչինչ չենք կարողանալու վճռել. ուղարկենք մեծ տանուտէրի, գլաֆնու ետեւից. նա կը գայ ու ամեն բան կը կարգադրի:

— Մարտիրո՛ս, պատասխանեց դառնութեամբ Սիւլեյմանը, ես ասածներդ մոռանում եմ. ուրիշը քէն կը պահէր... հասկացողը կը հասկանայ: Ես քեզ հետ թշնամութիւն անողը չեմ:

Սիւլեյմանը տանուտէրի ականջին էլ փափսաց: Գիւղացիները արդէն յոգնել էին խօսակցութիւնից. նոքա համաձայնեցին բաց թողնել յշխարները և հովիւներին: Մկրտիչը գնաց իւր բաժինը ստանալու:

— Ե՛հ, մեր բաները միշտ այսպէս են, ծնկներին խփելով մըր՝ մընջաց Մարտիրոսը. այսպէս լաւ դէպքից էլ՝ որ օգուտ չենք քաղում պատժելու, էլ ինչ գանգատուելու տեղիք ունենք:

Սիւլեյմանը հովիւներին ճանապարհ գցեց սարը. ինքը նստեց իւր ձին, մի քանի կատաղի հարեաճներ տաւ ձիուն մորակով և սլացաւ դէպի սարը:

— Այս ոչխարը, մրթմրթաց նա, առամները կրճտացնելով, ձեզ վերայ աժան չի նստիլ. տեսնենք թէ ում ձին կը կորչի այս անիծւած գիւղից. ա՛յ թէ դէպքը այնպէս բերի, որ կաղլիկ Մարտիրոսի նոր գնած ձին ընկնի:

ԱՐՏԱՍԻՈՂ ՈՒՌԻ

Ա. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆԻ

Երբ անհուն դարեր անշունչ, անվերջով՝
Հողագունդն ուզեց շունչ առնել կեանքով.
Երբ լայն դաշտերում փուլեցան բոյսեր,
Լցրին կենդանիք երկիր ու եթեր.
Երբ լուռ ալիքներ կապոյտ ծովերի
Եռացին կեանքով ջրայինների
Ու մարդիկ, իբրև ամենից հըզօր,
Դարձան բռնութեամբ նոցա թագաւոր,—
Ահա այդ օրից տիրեց աշխարհին
Շրփոթ-աղմըկի կըռւարար ոգին:

Անցան անհամար ու երկար դարեր:
Մարդիկ անբարիշտ ցերեկ ու գիշեր
Թափեցին արիւն առատ անխնայ
Իրանց հարազատ մօր կըրծքի վերայ.
Լայն և ընդարձակ աշխարհի միջին
Եղբայրը խըլեց իւր եղբօր բաժինն,
Կապեց ամրապինդ նորան շղթայով,
ձընշեց թշուառին ըստըրկի լըծով
Եւ ամեն ասրի ու քարի վերան
Դըրոշմեց կընիք անարդարութեան:

Ծընող երկրագունդ— ծերունի անգոր—
 Տեսաւ այս չարիք, ըզգաց իւր սև օր.
 Եւ ահա նորա վերաւոր սըրտից
 Ելան ուռիներ անթիւ տեղերից,
 Տըխուր տերւներ կախեցին գետին
 Ու խեղճ ծընողի ցաւերը լացին:
 Դեռ մինչև այսօր լալիս են նոքա...
 Եւ այն ղ՛վ գիտէ, արդեօք պիտի գա՛յ
 Մի օր, երբ տըրտում, արտասուող ուռի
 Ուրախ, ժըպտերես նայէ աշխարհին:

Հ Ե Ղ Ի Ն Է

Վ Է Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

XVIII

Ժամանակը, խոցւած սրտերի այդ ամենազօր սպեղանին, զարմանալի արագութեամբ փարատում էր Կատարինէի վիշտը. օրերը զլորելով կարծես մոռացութեան անդունդն էին տանում իրանց հետ և վերջին ցաւալի դէպքն ու Կատարինէի դարձը՝ Մի շաբաթ անցած Կատարինէն արդէն իւր սովորական տրամադրութեան մէջ էր. նա այնքան հանգիստ էր, կարծես ինքը չէր, որ մի քանի օր առաջ քիչ էր մնում ցնորւի սիրտը ալէկոծող հազար ու մէկ տարբեր զգացմունքների կռիւից, որի մէջ հաւասար ոյժերով ու միաժամանակ մաքառում էին և՛ յանցաւոր սէրը և՛ մի քիչ ուշ զգացւած հիասթափումը և՛ խղճահարութիւնը և՛ հին սէրը դէպի օրինաւոր ամուսինը, որ նորից սկսում էր զարթնել նորա սրտում:

—Այ բախտաւոր կին, մտածում էր Հեղինէն նայելով Կատարինէի վերայ, ի՛նչ հեշտ անցաւ դարձը:

Սկզբում շրջապատւած մարդու փաղաքշանքներով ու հոգատարութեամբ Կատարինէն համարեա տանից չէր դուրս գալիս, բայց

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 6, 7 9 10:

այդ շատ չը տեսց: Կատարինէին հրապուրում էր այն կեանքը, որին սովոր էր նա, և նա հետզհետէ անձնատուր էր լինում այդ կեանքին: Եթէ անախորժ յիշողութիւնները սկսում էին խռովել նորա հոգու անդորրութիւնը, նա իսկոյն ազատուում էր նրանցից կամ հիւր գնալով կամ աշխատելով ինքն իրան համոզել, որ անցեալը դարձնել չի կարելի, ուրեմն պէտք է օգուտ քաղել ներկայից և որ վերջապէս մեր կարճատե կեանքը նորա համար չի տրւած մարդուս, որ ամեն բան իւր համար դարդ շինի:

Սահառունին այդ ժամանակ զբաղւած էր կարգի բերելով յանձնաժողովի գործերը, որի վճիռը կայանալու վերայ էր:

Սահառունու եռանդուն աջակցութիւնը կոմսի հակառակորդներին ի հարկէ չէր կարող դուր գալ «կարգին» կոչող հասարակութեան, որի համակրութիւնը՝ ինչ ասել կռւղի՝ կոմսի կողմն էր: «Կարգին շրջաններում» Սահառունու մասին աննպատակ կարծիքները աւելի ու աւելի կողմնակիցներ էին զանում. Կատարինէի վերայ սկզբում ծուռն էին նայում, յետոյ այնտեղը հասաւ, որ մինչև անգամ չէին էլ հրաւիրում իրանց տները: Կատարինէին այդ սատիկ զայրացնում էր: Որքան Սահառունին աշխատում էր նորան հանգստացնել, չէր լինում, նա շարունակում էր մեղադրել մարդուն:

Այդ յանդիմանութիւնները աւելի սառնկացան, երբ որ Սահառունիները հրաւերք չը ստացան մի խնջոյքի, որ սարքւում էր այդ զիններից մէկում ի պատիւ մի բարձրաստիճան հիւրի: Կատարինէն հետաքրքրութիւնից զնաց մի քանի ծանօթների մօտ. բոլորն էլ հրաւիրատուներ ստացել էին: Մանօթների մօտից Կատարինէն կրակ կտրած վերադարձաւ տուն, վրայ պրծաւ մարդուն, աչքերը խփեց, բերանը բաց արեց, ինչ-ասեց ասեց ու դուռը պինդ խփելով դուրս եկաւ, զնաց Ամիրանովների մօտ:

Լացակրկնած աչքերով զրկեց նա Հեղինէին ու սկսեց դանդաղել իւր սև բախտի վերայ:

— Հեղինէ ջան, սև լինէր այն օրը, որ մայրս ինձ աշխարհ բերեց. լաւ էր սկի ծնւած չը լինէի ու իմ կուրացած աչքերով այն օրը չը տեսնէի... Տեղից վեր կենողը գովում էր մարդուս խելքը. չը լինէր այդ խելօքութիւնը, որ ինձ պէտք է ողջ-ողջ գերեզման դնէր... խելքը գլխին մարդը այդպէս բան կը բռնի՞... ասում եմ, խօսքիս ականջի

ինում... Հեղինէ ջան, յոյսս քեզ վերայ է, էլի թէ լսի՝ քեզ կը լսի, քեզ շատ է յարգում, հասկացրու որ այդպէս չի լինի...

Ինչ է հեղի, հոգիս, ասա, ես էլ իմանամ. դու սխալ հասկացած կը լինես. որքան ես ճանաչում եմ Գէորգի Ալեքսանդրովիչին, նա անկարգ բան չի բռնի, հանգստացնում էր նորան Հեղինէն, զլսի ընկնելով թէ բանն ինչու մն է:

—Է՛հ, էլ ինչ ասեմ. ամբողջ քաղաքը այնտեղ կը լինի. բացի մեզնից բոլորն էլ հրաւիրւած են խնջոյքին... Մի ամիս է խօսում են այդ քէֆի մասին և յանկարծ... ինձ մինչև այժմ ամեն տեղ գրկաբաց էին ընդունում, իսկ այժմ... է՛հ, աւելի լաւ է քաշենք մի գիւղ, գիւղում ապրենք: Շատերը մինչև անգամ զլուխ էլ չեն տալիս ինձ, չեն ուզում բարեկէ:

—Արժի միթէ այդ բանին այդքան մեծ նշանակութիւն տալ, դարմացած ասաց Սննա Գուրգէնեանը:

Կատարինէն, որ չէր նկատել օրիորդին, խոժոռ հայեացք գցեց նորա վերայ:

—Ես հաւատացած եմ, որ Գէորգի Ալեքսանդրովիչը մեղաւոր չէ. նա հօ դիտմամբ չի արել քեզ վշտացնելու համար, շարունակեց Գուրգէնեանը բռնելով Կատարինէի ձեռները:

—Միթէ՞, Կատեա, կուզէիր, որ քո մարդն էլ ուրիշ տղամարդկանց պէս վախկոտ լինէր:

—Ինչու չես փիլիսոփայութիւն անի, քեզ ի՛նչ, ում ինչ լինի— լինի, քեզ ոչինչ չի լինի, բարկացած պատասխանեց Կատարինէն, նայելով հրաւիրատուին, որ դրած էր սեղանի վրայ:

—Է՛հ, դարդ մի արա, թող իրանց համար ինչ ուզում են անեն. ես էլ չեմ գնաց խնջոյքին. միասին կ'երթանք նւագահանդէս ու նրանցից աւելի ուրախ ժամանակ անց կը կացնենք:

—Ի հարկէ, ուրախ-ուրախ վրայ բերեց Գուրգէնեանը:

—Ձէ՛, Հեղիկ, ես այդքան անսիրտ չեմ, ինչու դու իմ պատճառով զրկւես խնջոյքից. գնա, վաղը ինձ ամեն բան մանրամասն կը պատմես. ախանջդ լաւ սրի, տես մեր մասին ինչեր են ասում... —

—Որ միլիոն էլ տան՝ չեմ երթայ. ես քեզ հետ պէտք է լինեմ, ընդհատեց Կատարինէի խօսքը Հեղինէն՝ ձեռքը բերնին դնելով: Մի բան՝ որ ես ու դու սլարել չենք կարող, աւելցրեց նա ծի-

ծաղեկով, մանաւանդ զու. էհ, այնքան էլ անճոռնիացել ենք, որ ոչ ոք չի ուզենայ մեզ հետ երկար ու բարակ նստել-խօսել, հաճոյախօսութիւններ ասել, ուրեմն էլ ինչ պէտք է անենք այնպէ՞ր: Մտիկ տալ կողքի այգուցն էլ կարող ենք:

—Այդ ի՞նչ. այդ չի իմ դարդս: Յանօթների ստէկօսէներին ի՞նչպէս զիմանամ. ամբողջ քաղաքի ծիծաղատեղ կը դառնանք. տանից զուրս դալ չեմ կարողանայ, համարեա լացակրկնած ասաց Կատարինէն:

Ձը գիտեմ ինչպէս քեզ հաւատացնեմ, որ այդ կասկածներդ բոլորովին զուր ու անհիմն են:

—Ի հարկէ, մէկ—երկու օր կը խօսեն ու յետոյ իրանց-իրանց կը դադարեն, վրայ բերեց Գուրգէնեանը. ինչ ասեմ քեզ, որ այդ պիտի չիմար բաներին ուշք ես դարձնում:

—Չ'արժի մինչև անգամ խօսել զորա մասին, աւելի լաւ է զնանք պարտէզը մանդալու, ասաց Հեղինէն բռնելով Կատարինէի ու Աննայի ձեռքը:

Հէնց նրանք վերկացան տեղներիցը — ներս ստան Ամիրանովն ու Ասունին:

—Սաստիկ յոգնել եմ, Հեղինէ, ասա թող մի բան տան ու տելու:

—Այս երեք օրը, Միշէլ, քեզ համարեա չեմ տեսնում, ամբողջ օրը կոմսի գործերով զէս ու զէն ես վազվզում:

—Ինչ արած, բանն այդպէս պատահեց. այդ ոչինչ, բաց տես ինչ հիանալի խնջոյք է զուրս դալու:

—Ի՞նչ հրաւառութիւն կը լինի. մի խօսքով, հրաշալի՛ բան: Նրանի ձեզ, mesdames, երեկոյեան կարգին կը զւարճանաք, իսկ ես՝ խեղճս, զրկւած եմ զորանից. ինձ ֆնում է միայն վանդակապափ յետևից նայել ձեզ վերայ և ուրախանալ, տեսնելով թէ ինչպէս դուք ձեր զեղեցկութիւնով կը նսեմացնէք ուրիշ տիկիների փայլը:

Միամիտ կացէք, Ալէքսանդր Աստիլիչ, մենք այնտեղ չենք լինիլ, իսկ հաճոյախօսութիւնների աւելի լաւ կ'անէք՝ պահէք աւելի յարմար ժամանակաց համար, ծիծաղելով ասաց Հեղինէն:

Նա տեսնում էր, որ այդ խօսակցութիւնը ապաղաչ խնջոյքի մասին շատ վատ է ներգործում Կատարինէի վերայ, և աշխատում էր մի կերպ խօսակցութեան նիւթը փոխել:

—Միթէ՞ ձեզ չեն հրաւիրել, եկառերինա Իւանովնա, հարցրեց Ամիրանովը դատարկելով գինու բաժակը:

Կատարինէն գլուխը թափ տւեց ու սկսեց զայրացած սրտով պատմել, թէ մարդը ինչպէս դեռ իւր ծննդավայրում—Ե-ում—իւր անխոհեմ վարմունքի շնորհիւ անբաւականութիւններ էր ունենում ծառայակիցների ու աղաների հետ:

—Է՞, շա՞տ բան կարողացաւ անել:

—Միայն այն արեց, որ թշնամիներ վատակեց ու հառաքակալան կարծիքը իւր դէմ գրգռեց:

—Այստեղ էլ նոյնը կը լինի, միսիթարեց նորան Ամիրանովը:

Հեղինէն բարկութիւնից շրթունքները ծամում էր, լսելով այդ խօսակցութիւնը:

Այդ րոպէին ներս մտան Սահառունին, Թոմսէն ու Պետրոսեանցը: Ամիրանովը սառը-սառը ընդունեց նրանց ու խսկոյն դուրս եկաւ սենեակից: Կատարինէն այնքան գրգռւած էր մարդու դէմ, որ չէր ուզում մինչեւ անգամ տեսնել նորան: Նա կուռը գցեց օրիորդ Գուրգէնեանի թիւն ու դուրս եկաւ, գնաց պատշգամբը: Թոմսէն ու Պետրոսեանցը հետեւեցին նրանց: Սահառունին այնպիսի ակնարկ գցեց Հեղինէի վերայ, որ պարզ ցոյց էր տալիս, թէ նա եկել է նորա մօտ սիրտը հանգստացնելու համար:

—Տիրորան Աւետիշ, կարո՞ղ էք ինձ տուն հասցնել: Պետրոսեանցը ուրախութեամբ կատարեց Կատարինէի խնդիրքը:

Թոմսէն ու օրիորդ Գուրգէնեանը մենակ մնացին պատշգամբում:

—Ի հարկէ, Աննա Արտեմիւհնա, կ'երթաք խնջոյքին:

Նա թափ տւեց գլուխը:

—Ինչո՞ւ չէ. ա՛յ տիկին Հեղինէի հետ կարող էիք գնալ:

—Նա կարծեմ չի գնալու: Ասենք եթէ գնալու էլ լինէր՝ միևնոյնն է, ես չէի գնայ:

—Ինչո՞ւ:

—Ինչպէս հիւանդ մօրս մենակ թողնեմ տանը ու գնամ խնջոյքի, որ՝ ով է իմանում՝ երբ կը վերջանայ... հիւանդին քաղցր քնից զրկեմ, մինչեւ կէս գիշերից անց սպասել տամ թէ ինչ է՝ ես պէտք է ղարճանամ. մէկ էլ որ...

Օրիորդը լռեց հագուստին վերաբերեալ դժարութեան մասին,

բայց Թումանեւը հասկացաւ: Նորա խեղճն եկաւ, որ օրիորդը այդպէս ջահէլ հասակում ենթարկւում է նիւթական զրկանքների:

Գուրգէնեանը նկատեց այդ:

— Եհ, բան չը կայ, դարդս հենց այդ լինէր, էլ ոչինչ չէի ուզի: Նորա աչքերի մէջ աջնպիսի անկեղծ ուրախութիւն էր փայլում, որ Թումանեւի սիրտն էլ բացւեց նայելով նորան:

— Չը գիտէ՞ք, Դաւիթ Աբրամիչ, ինչո՞ւ է Սահառունին այսօր այդպէս տխուր:

— Ով որ իւր կեանքի նպատակը կուեւումն է տեսնում, միշտ տոգոհ կը լինի թէ իրանից, թէ ուրիշներից: Հիմանալի մարդ է Սահառունին, հազաւազիւտ մարդ է, ափսոս որ շատ յափշտակող է:

— Ինձ դուր են գալիս այդպիսի մարդիկ, ես սիրում եմ այն կրակը, որ ոգևորում է նրանց, յափշտակութեամբ ասաց Գուրգէնեանը ու կարմրեց:

Թումանեւը աչքը չէր հեռացնում նորա ոգևորած դէմքից:

— Շատ հասկանալի է, որ ձեզ դուր են գալիս այդպիսիները: Դուք դեռ անփորձ էք և չը գիտէք, որ մեծ նպատակների ձգտող մարդիկ հազարից մի դէպքում, այն էլ միայն բարեյաջող պայմաններում են յաջողութիւն ունենում:

— Որովհետեւ անուշադիր են թողնում առօրեայ կեանքը, շատ անգամ չնչին իրականութիւնը...

— Այո, մասամբ և այդ պատճառով: Թողնենք Սահառունին, ընդհանրապէս խօսենք: Ում կուզէք հարցրէք, բոլորն էլ կ'ասեն, որ անհասանելի բարձր նպատակների յետեւից ընկնող մարդիկ հասարակութեանը ոչինչ օգուտ չեն բերում: Ոմանք դրդւում են վսեմ զգացմունքներից, ոմանք էլ սխալ հասկացած պարտաճանաչութիւնից ու փառք վաստակելու ցանկութիւնից, և բոլորն էլ բարձր նպատակների դիմելիս՝ այդ նպատակներին տանող ճանապարհի վերայ չեն նկատում շատ ուշադրութեան արժանի բաներ և այդպիսով վատնում են իրանց՝ շատ դէպքում՝ նշանաւոր՝ ոյժերը ապարդիւն կերպով ու զերեզման են իջնում առանց իրականացնելու իրանց վսեմ գաղափարները:

Օրիորդը կարծեւ կիսով չափ համաձայնում էր Թումանեւի կարծիքին:

— Կը նշանակի, ձեր ասելով, այդպիսիները մարդկային գործու-

նեութեան ասպարէզում ոչ մի հետք չե՞ն թողնում, զրո՞ են...

—Ի հարկէ, վրայ բերեց Թոմաեւը անսովոր ոգևորութեամբ, համեմատելով այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք համեստ և բարեխիղճ կերպով ծառայում են գիտութեանը և այն հասարակութեանը, որի մէջ իրանք ապրում են:

—Լաւ. բայց չէ որ նախապաշարմունքներից ազատ և կրթւած մարդը պէտք է իւր համոզմունքների համաձայն վարւի ու աշխատի գործ դնել իւր գիտութիւնը, ուրեմն և պէտք է կուի:

Թոմաեւը զմայլած լսում էր օրիորդի ոգևորւած խօսակցութիւնը, որի դէմքը հետզհետէ աւելի ու աւելի աշխոյժ էր ստանում և աչքերը աւելի ու աւելի վառւում էին ոգևորութեան կրակով:

—Բանն հենց նորանումն է, Աննա Արտեմիւհեւա, որ մարդ պէտք է հասկանայ թէ որտեղ և երբ պէտք է գործադրի իւր գիտութիւնը, թէ չէ դոնքիշոտութիւն դուրս կը գայ:

—Այ՛, ո՛րտեղ են, միաձայն բացականչեցին Հեղինէն ու Սահառունին:

—Գնանք թէյ խմենք, առաջարկեց տանտիկինը, և բոլորն էլ գնացին սեղանատուն:

—Իսկ Նկատերինա Իւանովնան ո՞ւր է, հարցրեց Ամիրանովը:

—Պետրոսեանցի հետ տուն գնաց, պատասխանեց Սահառունին:

Զե՞ս ամաչում, Գէորգ, ինչո՞ւ ես ցաւացնում կնոջդ հրեշտակային բարի սիրտը, արտասանեց Ամիրանովը՝ դժւար է ասել յանդիմանօրէն թէ կատակով:

Սահառունին դառը ժպտաց ու նայեց Հեղինէին:

—Է՛հ, բարեկամ, նորից դիմեց նրան Ամիրանովը, ջուր ծեծելով բան չի դուրս գայ:

—Միքայէլ, զուր լեզուդ մի ցաւացնիլ, Գէորգը ամեն միջոց գործ կը դնի իւր ցանկածացը իրադործելու համար. մարդը այդպէս է ծնւել, գլխին հազար աւետարան էլ կարդաս, իւր ասածից յետ չի կենալ, մոտերմաբար պատասխանեց Ասունին: Ամեն մարդ մի սեռով չի լինի. ա՛յ, մենք կոււելու համար չենք ծնւած ու չենք էլ կոււում:

—Պարոններ, հետաքրքիր է իմանալ թէ ինչ էք ուզում ասել ձեր յարձակումներով. եթէ կոմսի գործը աչքի առաջ ունէք, ինձ

շատ զարմանալի ու անհասկանալի է թուում ձեր բռնած զիրքը: Ուզո՞ւմ էք գործը առաջնայ անորոշ զրու.թեան մէջ թողնենք: Ինքզ ասա, Միքայէլ, եթէ յանձնաժողովները այդ տեսակէտով առաջնորդեն իրանց գործավարութեան մէջ, արդեօք համապատասխան կը լինեն նոքա իրանց կոչմանը և այն նպատակին, որի համար նոքա նշանակուում են:

— Տեսնենք զուք ինչ կ'ասէք, Գաւիթ Աբրամիչ, այս հարցի մասին, դիմեց Ամիրանովը Քոմանեւին, որ ամենեւին չէր սպասում, թէ նա իրան այդպիսի հարց կ'առաջարկի:

— Իմ ասելիքս նոր բան չէ: Գործը՝ համարեա անկասկած՝ կոմսի օգտին կը վճռուի, բայց եթէ խելք ու զիրք ունեցող մարդիկ՝ փոխանակ փախուստ տալու այդ յանձնաժողովին մասնակցելուց՝ աներկիւղ յայտնէին իրանց համոզմունքը, արդարութիւնը անշուշտ կը յաղթէր:

Ամիրանովը աւելորդ համարեց պատասխանել:

Հեղինէն գիտէր որ Քոմանեւը գլխաւորապէս իւր մարդուն էր ակնարկում, բայց փոխանակ բարկանալու Քոմանեւի վերայ, նա յանդիմանական հայեացք զցեց մարդու վերայ և տհաճութեամբ շըրթունքներն ոլորեց:

Ամիրանովին մի բանի համար դուրս կանչեցին: Հեղինէն մեքենայաբար դուրս եկաւ նորա յետեից: Երբոր երկուսով մենակ մնացին, նա սկսեց ապացուցանել, որ Քոմանեւը ճիշտ էր ասում:

— Խնդրեմ չը խառնուես այդ գործին, այդ քո բանը չէ, խըտութեամբ ու բարձրաձայն կտրեց նորա խօսքը մարդը:

Այդ բոպէին ներս մտաւ կին դերձակը:

— Ա՛յ փոխանակ խօսելու, աւելի լաւ կ'անես՝ գնաս, պատրաստութիւն տեսնես երեկոյեան խնջոյքի համար. որքան կարող ես լաւ հաղնւիր, աւելի մեղմ ձայնով աւելցրեց նա:

— Քեզ ասացի, որ չեմ գնաց:

— Ա՛յդ ի՞նչէ: Անկարելի բան է, անպատճառ պէտք է գնաս, ես արդէն կոմսին ասել եմ, որ դու կը լինես, հրամայական եղանակով ասաց Ամիրանովը և պատուիրեց աղախնին դերձակուհուն տանել կնոջ ննջարանը:

Այդ եղանակով արտասանւած խորհուրդը Հեղինէի մտադրու-

Թիւնը ի հարկէ էր կարող փոխել, մանաւանդ որ նա գիտէր, որ մարդը կոմսին դուր գալու համար է աշխատում նորան անպատճառ տանել խնջոյքին:

— Խնդրեմ աշտուհետեւ նեղու թիւն չը կրես, իմ տեղակ ուրիշներին խօսք չը տաս, սառը-սառը պատասխանեց նա ու դարձաւ գնաց հիւրերի մօտ:

Թէչից յետոյ, երբ որ հիւրերը ցրւեցին, Հեղինէն գնաց իւր սենեակը, պառկելով բազմոցի վերայ, մտքի հետ ընկաւ: Մէկ տեղափոխուած էր նա մտքով այն ժամանակը, երբ նա անց էր կացնում իւր կուսութիւնը քեռու տանը, և քաղցր յիշողութիւնների մէջ զարթնում էր սիրելի Նիկողայոսի անգին պատկերը, մտաբերում էր նա Նիկողայոսի վսեմ հայեացքը ամուսնութեան վերայ... «սիրով, բարեկամութեամբ, ընդհանուր նպատակներով ու գաղափարներով կապուած երկու էակների ներդաշնակ միութիւն... Մէկ էլ սկսում էր մտածել իւր մարդու գնացած ընկերուհիների մասին, — սա ու սա իրանից բախտաւոր են ամուսնութեան մէջ, իսկ այս միւսները աւելի անբախտ են... յետոյ կանգ առաւ Կատարինէի վերայ և դեռ առաջին անգամ նախանձեց նրան: Այ բախտաւոր կին, ա՛յ նորա մարդն է իսկապէս լաւ մարդ՝ բառի բուն իմաստով, մտածեց Հեղինէն ու նորից անցաւ միւս ընկերուհիներին, որոնք՝ նորա կարծիքով՝ հաշտ էին ապրում իրանց ամուսինների հետ, իսկ ես... ինչո՞վ եմ ուրիշներից վատ, ինչո՞վ եմ մեղաւոր, որ բախտս ինձ այսպիսի վիճակի է արժանացրել... Դառն հեզնութիւն փայլեց նորա դէմքի վերայ:

— Հեղինէ, քնած չե՞ս, սթափեցրեց նորան Ամիրանովի ձայնը:

Նա բաւական ժամանակ էր, ինչ մտայոյզ ման էր գալիս դահլիճում, աշխատելով մի հնարք գտնել կնոջը խնջոյքին տանելու համար, վերջապէս կանգ առնելով ննջարանի դրան մօտ ու, մի քանի րոպէ այդպէս մնալուց յետոյ, նա վճռեց դիմել խաբէութեան:

« — Ներիր, Հեղինկ, որ չը կարողացայ բարկութիւնս զսպել, շողոքորթութեամբ ասաց նա, համբուրելով կնոջ ձեռքը: Հը, կապրի զըդ դեռ չի՞ նստել, չե՞ս ուզում հագնուել:

— Ես չեմ կարող գնալ, առաջինը այն պատճառով, որ Կատարինէին խօսք եմ տւել նւագահանդէսին գնալու, իսկ երկրորդը՝ որ սկար եմ:

—Այ, հէնց քո ընկերուհու օգուտն ի նկատի ունենալով, պէտք է ուշադրութիւն չը դարձնես տկարութեանդ վերայ ու զսա գնանք խնջոյքին: Ես առաջ էլ ուզում էի քեզ հետ խօսել այդ բանի մասին: Կոմսը սաստիկ զայրացած է Սահառունու դէմ. կարող է սաստիկ վնասել նրան ծառայութեան մէջ. մտածիր, թէ ինչ կը լինի այն ժամանակ քո փոքրոգի ընկերուհու օրը:

Հեղինէն հարցական հայեացքով նայեց մարդուն:

—Ինչպէս տեսնում եմ, ինձ չես հասկանում, ինքնավստահ կերպով շարունակեց Ամիրանովը: Այսօր կոմսը այնպիսի ուրախ, քաղցր տրամադրութեան մէջ էր, որ շատ կարելի է այսօր ինձ յաջողի հեշտ ու հանգիստ յանձնաժողովի գործը վերջացնել այնպէս, որ երկու կողմն էլ գոհ մնան:

—Ինձ թւում է, որ այդ բանում իմ ներկայութիւնը ոչինչ նշանակութիւն չունի:

—Իսկ ես շատ հիմնաւոր պատճառներ ունեմ, հոգիս, որ չեմ ուզում առանց քեզ գնալ:

Հեղինէն սկզբում կասկածանքով վերաբերեց մարդու խօսքերին, բայց նորա դէմքի արտայայտութիւնը ու խօսելու տոնը այնքան համոզիչ էին, որ նա հաւատաց նրան ու համաձայնեց հետը գնալ խնջոյքին:

Մէկ ու կէս ժամ անցած, նոքա արդէն այգումն էին, որ այդ օրը հիանալի կերպով զարդարւած ու լուսավառւած էր:

Կոմսը վերին աստիճանի սիրալիր կերպով ընդունեց Ամիրանով-ներին:

Հեղինէին միշտ զգւանք էր պատճառում կոմսի վաւաշտ քծնութիւնը, իսկ այդ օրը այդ նորան աւելի էր զայրացնում, այնպէս որ վերջապէս նա, չը կարողանալով դիմանալ, վճռեց տուն գնալ: Նա մարդուն ասաց, որ սաստիկ յոգնել է, ուզում է տուն գնալ:

—Սպասիր, հոգիս, չի կարելի, կոմսը քեզ խնդրել է մազուր-կայի, ասաց նա կնոջ ականջին:

—Քիչ է մնում սկսեմ կարծել, որ դու, կոմսին դուր գալու համար, իմ առողջութիւնս էլ կը զոհես, զայրացած ասաց Հեղինէն, պինդ փաթաթելով շրջագոգստի մէջ:

Միւս օրը Խաւսօտեանից Հեղինէի գլուխը ցաւում էր, իսկ

երեկոցեան այնպիսի տխրութիւն եկաւ վրան, որ չէր իմանում որ դժոխքը կորչի. աշխատում էր մի բանով զբաղւել, որ իրան տանջող մտքերը ցրւեն, բայց անօգուտ, — ոչինչով չէր կարողանում պարապել:

— Գոնէ Գէօրգի Ալեքսանդրովիչը կամ նորա ընկերներէց մէկն ու մէկը գար, անցաւ նորա մտքովը և իսկոյն նա լսեց զանգակի ձայնը:

— Հէնց այս րոպէին ձեզ վերայ էի մտածում, ասաց Հեղինէն, դուր բաց անելով Սահառունու առաջ:

— Միթէ՞ դուք երբ և իցէ մտաբերում էք ինձ, պատասխանեց Սահառունին ուրախ ժպիտով, ուշադրութեամբ նայելով Հեղինէի գունատ դէմքին:

— Միթէ դուք չէիք իմանում մինչև հիմա, որ ես յաճախ եմ մտաբերում իմ բարեկամներին: Կատեան ինչպէս է, հանգստացե՞լ է: Երէկ երեկոց նա սկի մտքիցս չէր հեռանում: Սիրտս սկի չէր ուզում փնալ, բայց մտորս շատ խնդրեց:

Սահառունին ոչ ոքի մօտ կնոջից տրտունջ չէր յայտնում, բայց Հեղինէի առաջ սիրտը բաց արեց:

— Երևակայել չէք կարող, թէ ինչ դժարութեամբ, ինչ չարչարանքներով երէկ հաղիւ հազ կարողացայ նորան հանգստացնել: Զը գիտեմ, խա՛չը, թէ ինչ անեմ, ինչպէս վարւեմ հետը: Օտար մարդու ծիծաղը կը գայ, տեսնելով թէ ինչ դատարկ բաների համար է սուգ ու շիւան դնում:

— Խե՛ղճ մարդ, մտածեց Հեղինէն, ամբողջ կեանքը անց է կացնում հասարակութեան ու կնոջ հետ կուլելով:

— Ժամանակ տուէք Կատեային ուղղւելու. խեղճը այն աստիճան սովորել է դատարկ կեանքին, որ չի կարող միանգամից ձեռք քաշել նորանից. համբերէք մի քիչ և կը տեսնէք, որ նա շուտով դէպի լաւ կը փոխւի:

• Սահառունին կասկածանքով գլուխը թափ տուեց:

— Գուք անարդար էք վերաբերւում դէպի ձեր կիներ. նա շատ բարի է և վերջին ժամանակները նա շատ լրջացել է:

— Լաւ, տիկին Հեղինէ, չեմ վիճի և կ'ասեմ ձեզ իբրև իմ ու Կատարինէի ընդհանուր բարեկամին, որ երբեմն-երբեմն նա փոխւում է դէպի լաւը, բայց դժբախտաբար այդ երկար չի տևում, որովհետև

ամեն մի միտք, ամեն մի նոր զգացմունք, վայրիվերոյ սահելով, անցնում է առանց թափանցելու նորա հոգու խորքը:

— Նաո ղէպքերում այդ շատ լաւ է, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, մտահոգութեամբ ասաց Հեղինէն: Շատ անգամ երանի եմ տալիս, նախանձում եմ այնպիսի մարդկանց, որոնք ամեն բանի թեթիւ են վերաբերում:

Սահառունին հասկանում էր, թէ ինչ էր ուզում ասել Հեղինէն, և մտերմաբար նայեց նորան:

— Գիտե՞ք, — ծանր շունչ քաշելով շարունակեց նա, — թէ ինչ անտանելի բան է այն կանանց վիճակը, որոնք, հիասթափելով իրանց իդէալներից, ստիպւած են ծածկել իրանց համոզմունքները և ուրիշի կենցաղավարութեանը յարմարելու համար՝ ծռել, թեքել իրանց բնաւորութիւնը, լալով-ողջալով իրանց սեւ բախտը:

Սահառունու սիրտը կրակւում էր, լսելով Հեղինէի խօսքերը. նա ուզում էր մխիթարել նորան, բայց չը կարողացաւ ոչինչ ասել:

Հեղինէն նկատեց որ Սահառունին հասկացել է իւր միտքը և աւելի տխրեց: Նրան աններելի էր թւում այդպիսի թուլութիւն իւր կողմից. նա չը պէտք է այդպէս աշկարայ յայտնէր իւր ցաւերը ուրիշին:

Սահառունին հասկացաւ նոր մոտատանջութեան պատճառը և ոգևորւած ասաց:

— Ինչո՞ւ տխրեցիք, տիկին Հեղինէ. միթէ՞ այս առաջին անգամն է, որ մենք անկեղծ խօսում ենք իրար հետ, միթէ՞...

Հեղինէն կարմրելով ընդհատեց նորա խօսքը:

— Նշանակութիւն մի տւէք իմ խօսքերին, ես կարծեմ տաքանում եմ, սկի ինքս էլ չեմ իմանում, թէ ինչ եմ ասում... ներեցէք, ես մի րոպէ ձեզ մենակ կը թողնեմ...

Հեղինէն հպարտ էր և կը մեռնէր՝ ու ոչոքի առաջ չէր խոստովանւի, որ ինքը անբախտ է. բայց ճշմարտութիւնը այս անգամ էլ, ինչպէս շատ անգամ Սահառունու հետ խօսելիս, նորա կամքի հակառակ թուաւ նորա բերնիցը... Նա պէտք է մենակ մնար, որ կարողանար ուշքը գլուխը հաւաքել:

— Ա՞խ, սիրելիս, նորա գնալուց յետոյ մտածեց Սահառունին, եթէ իմանայիք թէ որքան քեզ սիրում եմ, այդպէս չէիր քաշւի ինձանից:

Տասը բույսից յետոյ Հեղինէն վերադարձաւ ընդունարանը:

—Ներեցէք, Դէօրգի Ալեքսանդրովիչ, աւելի հանդարտ ձայնով ասաց նա, ես կարծեմ անբաղաժարի վարեցի ձեզ հետ, ձեզ կարծեմ յիմար բաներ ասացի, բանի տեղ մի դնէք:

—Ինչո՞ւ վախեցաք, աիկին Հեղինէ. ինչո՞ւ էք մոռանում, որ ես ձեր բարեկամն եմ և հոգով-սրտով ձեր բարին եմ ցանկանում, զգացած արտասանեց Սահառունին, բռնելով նորա ձեռքը:

Հեղինէն մի քիչ հանգստացաւ, քաղցրութեամբ նայեց նրան ու, նորից խօսքը զցելով Կատարինէի մասին, սկսեց խօսել նորա ամենահամակրելի յատկութիւնների մասին:

—Խեղճ, ինչպէս երևում է, մարդը արդէն սկսել է անտանելի դառնալ, հոգիս քաղում է, որ տեսնում եմ նորան անբախտ վիճակում, մտածում էր Սահառունին տուն գնալիս և զայրոյթ զգաց դէպի Ամիրանովը, որ չէր խնայում աչդալիսի սուրբ հակին:

XIX

Օր օրի յետեւից անցնում էր, բայց խաղաղութիւնը չէր վերականգնում Սահառունիների ընտանեկան կեանքում: Հասկանալի է, թէ որքան ծանր էր այդ Սահառունու համար, բայց գոնէ այս անգամ նա մի քիչ աւելի հեշտ էր տանում այդ ցաւը, որովհետեւ այն միութարութիւնը, որ նա փնտրում և չէր գտնում ընտանեկան կեանքում, այս անգամ նա կարող էր գտնել հասարակական կեանքում:

Հայ հասարակութեան մէջ նկատում էր մի արտասովոր շարժում և ուրախութիւն: Պատճառը թեմական դպրոցի կանոնադրութեան վերջնական հաստատութիւնն էր: Նոր կանոնադրութեան համաձայն՝ դպրոցի նոր հոգաբարձուներին ժողովուրդն էր ընտրել: Նորընտիր հոգաբարձուները, բարեխղճօրէն վերաբերելով իրանց պարտականութիւններին, սիրով յանձն առնելով այդ համակրելի գործը, արդէն մեծ եռանդով սկսել էին զործել: Առաջին զործը, որ նոքա պէտք է կատարէին, բարեկրթութիւնների գործադրութիւնն էր, որ այդքան ժամանակ անհամբեր սրտով սպասում էր հասարակութեան ամենալաւ մասը և որի համար ոչ մի ջանք չէր խնայում երիտասարդութեան առաջաւոր մասը:

Սահառունին, որ 12 նորընտիր հոգաբարձուների թուումն էր և բոլորովին անձնատուր էր եղել այդ հասարակական գործին, այնքան էլ չէր զգում ընտանեկան տարաձայնութեան դառնութիւնը:

Մի օր եպիսկոպոսի մօտից, որի մօտ նա գնացել էր դպրոցին վերաբերեալ գործի համար և որ շատ լաւ էր ընդունել նորա առաջարկութիւնը, նա սաստիկ յոգնած, բայց և շատ ուրախ վերադարձաւ տուն:

— Կատեա ջան, մի բաժակ զինի ու մի քիչ ուտելու բան տուր, իսկ ես դորա փոխարէն քեզ կ'ուրախացնեմ լաւ համբաւներով:

— Զանգը տուր, կը բերեն, սառը-սառը պատասխանեց կինը ու խորասուզեց իւր ասեղնագործութեան մէջ:

— Ներիր, խնդրեմ, որ համարձակեցի քեզ անհանգստացնել, ասաց մարդը ձեռք տանելով դէպի զանգակը ու միայն այդ ժամանակ նկատեց, որ կինը սաստիկ տխուր է:

— Ասա, խնդրեմ, էլ ի՞նչ է դիպել քեզ:

— Որիորդ Միհրանեանները նոր այտուեղ էին, ասում էին այսօր էգուց տեղիցդ կը զրկւես. ի՞նչ կը լինի այն ժամանակ մեր օրը:

— Հանգստացիր, Կատեա, սուտ է: ձիշտն ասած, չեմ ուզում սիրտդ ցաւացնել, թէ չէ վաղուց թողած կը լինէի պաշտօնս. այդ պաշտօնը ինձ շատ բանում է արգելք լինում:

— Ինչ ուզում ես, արա. ինձ ինչ ես մտիկ անում, մի բան որ դու վաղուց ինձ չես սիրում: Բաւական չէ ինչքան թուք ու մութ կերայ, պէսք է հացի կարօտ մնամ... արտասուեց Կատարինէն ու ձեռի գործը վաղր գցեց:

Այ մի բան Սահառունուն այնքան չէր վրդովում, որքան կանանց արտասուքը. նա չէր կարողանում դիմանալ կանացի լացին, թէև դիտէր, որ կանայք շատ անգամ ամենադատարկ պատճառներից ու մինչև անգամ կապրիզից են լաց լինում: Կնոջը թեք գցելով բազմոցի վերայ, նա սկսեց մխիթարել նորան, սիրտ տալ, բայց նա լացը չէր կտրում:

Այդպիսի դէպքեր աննշան փոխակերպութիւններով այնուհետև համարեա ամեն օր կրկնւում էին: Կատարինէի կապրիզներին, արտասուքին, քմահաճութիւններին վերջ չը կար, բայց Սահառունին ինքն իրան մխիթարում էր, թէ այդ բոլորը երևի շուտով կ'անցնի,

կը պրծնի: Նա զիտէր, որ կանայք երկհոգիս ժամանակ գազազուում են, ու համբերութեամբ տանում էր ամեն բան, շուտով հայր դառնալու ուրախ յոյսով:

Մի օր ճաշից յետոյ նոցա մօտ եկաւ Թոմասէլը:

—Հազիւ հազ եկաք. ինչո՞ւ էք այդպէս ուշ-ուշ գալիս մեզ մօտ, յանդիմանելով բարեկեց Կատարինէն:

Թոմասէլը կմկմաց ու ինչ-որ մի աննշան պատճառ բերեց արդարանալու համար, թէեւ իսկապէս նա ուշ-ուշ էր այցելում նրանց բոլորովին ուրիշ, աւելի լուրջ դրդումից: Եթէ նա չէր յաճախում Սահառունիների մօտ, որոնց տանը նա միշտ մեծ հաճութիւն էր զգում, այդ նրանից էր, որ՝ նորա կարծիքով՝ Կատարինէի ու Տրուսինիցիու մէջ պատահած դէպքից ու այդ դէպքի ծագեցրած ասէկօսէներից յետոյ, կողմնակի մարդկանց ներկայութիւնը Սահառունիների տանը աւելորդ ու ծանր պէտք է թւէր: Նորա խորին համոզմունքով, ամուսնական կապը, ամուսինների յարաբերութիւնը անմատչելի սրբալայր պէտք է լինի կողմնակի մարդկանց համար:

—Ներեցէք, ծուլութիւնն էր պատճառը, եկատերինա Խաւնովնա, այժմ տեղը կը հանեմ, այնքան շուտ-շուտ կը գամ, որ կը ձանձրացնեմ ձեզ, ինքներդ կը խնդրէք, որ մի քիչ թանկ ծախեմ այցելութիւններս, ասաց Թոմասէլը շփոթութիւնիցն ազատելով, և ծուլութեամբ ընկաւ բազկաթոռի վերայ:

—Լաւ, տեսնենք:

Սահառունին հասկանում էր, որ Թոմասէլը աշխատում է ծածկել Կատարինէից իւր ուշ-ուշ այցելելու պատճառը և ցոյց տալ իբր թէ ոչինչ փոփոխութիւն չի կատարւել նոցա յարաբերութիւնների ու դրութեան մէջ: Սահառունին ի հարկէ չէր կարող չը գնահատել իւր ընկերոջ բարեսրտութիւնը և ինքն էլ աշխատում էր օգնել նրան, խօսքը փոխել ուրիշ բանի վերայ:

—Հրաշալի եղանակ է, դուրս գանք զբօսնելու, հազիր այսօր նազահանդէս էլ կայ «Նստանեկան» այգում, առաջարկեց նա:

—Շատ լաւ, մանաւանդ որ յայտարարութեան մէջ տպւած ծրագրին նայելով, շատ լաւ նազահանդէս պէտք է լինի: Պետրոսեանցն ու Ասունին էլ էին ուղում գալ ձեզ մօտ. սպասենք, նոքա էլ գան ու բոլորով միասին դուրս գանք տանից:

—Աւելի լաւ, նոքա էլ որ գան, աւելի ուրախ կը լինի, վրայ բերեց Կատարինէն ու դնաց պատրաստեւելու:

Մի ժամ անցած, նոքա բոլորով այգումն էին և շատ լաւ ժամանակ անցկացրին:

Վերադառնալիս Սահառուներին անբախտութիւն պատահեց: Կառքի ձիերը, ինչպէս երևում էր, խամ էին, գլուխները տարան: Այդ ամենից առաջ նկատեց Պետրոսեանցը, որ ընկերների հետ կառքով դնում էր նոցա յետևից, ու, առանց երկար ու բարակ մտածելու, թռաւ կառքից: Վայր ընկնելուց նորա ոտը դուրս ընկաւ, այնպէս որ ընկերները հազիւ հազ կարողացան նորան նստացնել կառքը: Բայց Պետրոսեանցը ամենևին ուշադրութիւն չէր դարձնում իւր ոտի անտանելի ցաւին և միայն Կատարինէի վտանգաւոր դրութեան վերայ էր մտածում:

—Ինձ վայր չրէք ու դուք, որքան կարող էք քշել, քշէք ձեր կառքը, հասէք նրանց, աղաչելով դիմեց նա ընկերներին:

Ասունին ու Թոմաւը իրանց բոլորովին կորցրել էին. չէին իմանում ինչ անեն:

Մի քանի բոպէ Պետրոսեանցի հետ քաշ գալով, նոքա աչքի առաջից կորցրեցին Սահառուներին կառքը, որ սլանում էր աւելի ու աւելի սաստկացող արագութեամբ: Կառապանը ամեն ջանքգործ էր դնում ձիերին կանգնացնելու համար, բայց չէր յաջողում. այդ դեռ բաւական չէր, կորցրեց հաւասարակշռութիւնը, գլուխը ներքեւ ու սանձերը ձեռքիցը բաց թողեց: Սանձարձակ ձիերը, աղաւթութիւն ստանալով, ուրախ-ուրախ խրխնջացին ու թռան որքան ուժ ներումը կար: Կառքը նետի պէս սլանում էր, ձիերի ոտների տակից կրակ էր վեր կենում, գետինը դողում էր, փոշին երկինք էր բարձրացել:

Սահառուներն տեսնելով, որ փրկելու ոչինչ հնարք ու յոյս չը կայ բացի հրաշքից, մեռելի պէս սպրտնած, ամուր գրկել էր կնոջը. իսկ նա ուշաթափ գլուխը դրել էր նորա կրծքին և անգիտակցաբար ինչ-որ շշնջում էր...

Բայց ահա կառքը դիպաւ ինչ-որ մի սուր բանի ու կոտրեց. ձիերը ականջները խլշտացրին ու տեղն ու տեղը դիք կանգնեցին... Սահառուները փրկեցին:

Սահառունուն ու Կատարինէին ոչինչ չէր եղել. բայց Կատարինէն սաստիկ վախեցել էր. նորան վախից համարեա մերձիմահ տուն բերեցին: Նոյն գիշերը նա ժամանակից առաջ սաստիկ դժւար երկունքով ազատեց և ծանր հիւանդացաւ: Թրէցօր նորա հիւանդութիւնը սաստկանում էր: Սահառունին ու Հեղինէն գիշերները անքուն նստած կողքին պահում էին նորան:

Ասունին համարեա ամբողջօրը նոցա տանն էր լինում ու վազում էր բժշկի, դեղի յետևից:

Թոմաւը օրը մի քանի անգամ գալիս էր հիւանդի դրութիւնը իմանալու համար:

Ամեն տեղից ուղարկում էին, հարցնում Կատարինէի առողջութիւնը: Բոլոր փոքր ի շատէ ծանօթները սիրում էին նորան ու հետաքրքրւում էին նորա դրութիւնով:

Այդպիսով անցաւ հինգ օր: Վեցերորդ օրը իրան աւելի լաւ զգալով, Կատարինէն սկսեց խօսել ու խնդրեց մարդուն որ գրի մօրը զայ Թ.՝ս:

— Գէորգ ջան, ներիր ինձ: Կարծես Հոգին Սուրբ իջաւ վրաս. այժմ եմ հասկանում, որ ես քեզ ինչպէս հարկն է չէի գնահատում, աղիողորմ ձայնով ասաց նա ու դրկեց մարդուն:

Սահառունին քնքշութեամբ նայում էր նորան, համբոյրներ դրօշմելով նորա գունատ ձեւքերին, յետոյ գլուխը դրեց բարձին ու սկսեց բարձրաձայն լալ...

Մի անորոշ զգացմունք ձնշում էր նորա սիրտը. դժւար էր ասել խղճահարութիւն էր այդ թէ զղջումն: Եւ սկսեց նա մտաբերել, պատկերացնել երևակայութեան մէջ իւր կեանքի վերջին տարիները... առաջին երկու տարին նա սիրում էր Կատարինէին երիտասարդ սրտի բուռն սիրով, յետոյ...

— Աստուած իմ, շնջաց նա, միթէ՞ ես մեղաւոր եմ այդ բանում, միթէ այդ իմ կամքիցս անկախ չի կատարւել...

Նրկար այդպէս անզգայ ընկած էր Սահառունին, վերջապէս կնոջ ձայնը սթափեցրեց նորան. նա բարձրացրեց գլուխը բարձից:

— Հեղինէ ջան, իմ բարի, սիրելի Հեղինէ, սիրի իմ Գէորգիս եղբորդ նման, զուք երկուսդ արժանի էք միմեանց, արտասանեց Կատարինէն արտասուքն աչքերին, բռնելով իւր թոյլ, նւազ ձեռքերով Հեղինէի ու Սահառունուն ձեռները:

Ախ, Գէորգ ջան, Հեղիկ ջան, սիրոս զեռ չի սառել կեանքից. ի՛նչ քաղցր բան է կեանքը: Զը մեռնէի՝ գոնէ մայրիկիս տեսնէի...

—Արեւիդ մատաղ, Կատեա ջան, սիրող հանգիստ պահի, զու զեռ շատ կ'ապրես, զեռ շատ ուրախ օրեր պէտք է անց կացնենք միասին, միեթարում էր նորան Հեղինէն, աշխատելով ծածկել իւր վիշտն ու արտասուէքը:

—Զէ՛, զգում եմ որ հեռոցհեռէ ոյժերս սպառւում են: Յիշում ես, հողիս, որ ասում էի քեզ, թէ սիրտս վկայում է, որ մի անբախտութիւն կը պատահի, ահա սրտիս վկայութիւնը կատարւում է...

Ասաց Կատարինէն ու սաստիկ վրդովմունքից նւաղեց: Սահառունին ու Հեղինէ սարսափած իրար անցան: Սահառունին, չոքած մահճակալի մօտ, ձեռներին օ-ղը-կողոն էր քսում, իսկ Հեղինէն սառը ջուր էր սրսկում երեսին ու նաշատիւր տալիս հոտ քաշելու:

Երկուսն էլ մեռելի նման սպրտնել էին ու չէին կարողանում պահել արտասունքները:

—Գէորգ ջան, արտասանեց ուշքի գալով Կատարինէն հազիւ լսելի ձայնով, լալի՞ս ես... խղճո՞ւմ ես ինձ... իսկ եթէ իմանայիր... ինչպէս ծանր է ինձ համար բաժանւել կեանքից... Ախ, գոնէ մի քիչ էլ ապրէի... Հեղիկ ջան, աչքիս լոցսը, չեմ ուզում մեռնել, զեռ շատ շուտ է... ինչպէս անսպասելի կերպով եղաւ... Մի լաք: ես արժանի չեմ ձեր արտասուքին: Շատ դառնութիւն պատճառեցի ես քեզ կեանքումս, Գէորգ, բայց...

—Կատեա ջան, հրեշտակ ջան, հերիք է, զուր տեղը սիրող մի պղտորիլ, Աստուած ողորմած է, կը լաւանաս, ընդհատեցին նորա խօսքը միաբերան Հեղինէն ու Սահառունին յուզւած, զոզոջուն ձայնով:

—Ախ, Աստուած, մի քիչ էլ թող ապրեմ... ինչ զարհուրելի բան է մահը, նորից լսեց հիւանդի մարող ձայնը... և յետոյ՝ սըրտածմլիկ հառաչանք:

Հեղինէն էլ չը կարողացաւ պահել լացը ու դուրս վազեց ննջաբանից:

Սահառունին ջղաձգաբար սեղմեց կնոջ երկու ձեռքը ու պիտի կպցրեց իւր շրթունքներին: Նա ուզում էր հանդստացնել Կատարինէին, սիրտ տալ, բայց արտասուէքը խեղդում էր կոկորդը ու չէր

թողնում խօսի: Նա զգում էր, որ Կատարինէն ձեռից գնում է, սիրով սաստիկ մղկտում էր, տեսնելով թէ ինչպէս մեռնում է Կատարինէն ծաղիկ հասակում և կեանքի ու վայելչութեան բուռն փափագով սրտում:

Նա սկսեց ինքն իրան մեղադրել, որ, ինչպէս հարկն է, չէր սիրում ու խնամում նորան: Այս, մի չը մեռնէր, ապրէր, ոչինչ չէի ինայի Կատարինէիս բախտաւորութեան համար:

Այդ րոպէին դուռը կամաց բացւեց ու ներս մտան բժիշկները, — նոցա յետեւից յուշիկ քայլերով ներս մտաւ Հեղինէն:

Կատարինէն նորից սկսեց խօսել, բաց բժիշկները պատուիրեցին, որ բոլորը սենեակից դուրս գան ու թողնեն հիւանդը հանգիստ առնի: Սահառունին գնաց իւր առանձնասենեակը:

— Ի՞նչպէս է հիւանդը, Քէորզ, կարեկցարար հարցրեց Թոմսէլը:

— Է՛հ, շատ վատ է, յուսահատ ձայնով պատասխանեց Սահառունին:

Թոմսէլը տխուր թեամբ նայեց Սահառունուն:

— Իսկ Պետրոսեանցն ինչպէս է, Կալիթ: Ուրը դուրս էր ընկել, չէ՞:

— Հա, բաց աջժամ լաւ է, վտանգ չը կայ:

Քառորդ ժամի չափ հիւանդի մօտ նստելուց յետոյ, բժիշկները կասկածանքով ու տխուր՝ գլուխները թափ տւեցին ու դուրս եկան ննջարանից:

Սահառունին ուշադրութեամբ նայեց նոցա դէմքերին, — յուսահատութիւն և մահւան դատաւճիւռ էր դրւած...

Երկու օր էլ անցաւ, յուսահատութեան ու մտառանջութեան օրեր:

Այդ օրը հիւանդը իրան անհամեմատ աւելի լաւ էր զգում: Նա բռնեց մարդու երկու ձեռիցը և երկար անթարթ նայում էր նորա աչքերին:

— Քէորզ, ասաց նա աշխուժով, ինչպէս առհասարակ խօսում են մեռնողները վերջին րոպէներում, դու ինձ սիրում էիր ինչպէս մի կայտաւ երեխայի, և ես զգում եմ, որ ուրիշ սիրոյ արժանի էլ չէի... Մնաս բարեւ, սիրելիս... մնաս բարեւ, Հեղիկ... Դու միշտ ինձ համար հաւատարիմ բարեկամ ես եղել, բաց ես շատ անգամ չէի կարողանում գնահատել քո բարեկամութիւնը ինչպէս հարկն է:

Յետոյ, դառնալով դէպի մարդը, նա շնչեց նրան, որ չը մոռանայ այն չորս որբերին, որոնց մի քանի տարի էր որ ինքը մօր նման խնամում էր:

—Ախ, Գէորգ, գոնէ մայրիկս այստեղ լինէր, աչքերս իւր ձեռքով փակէր:

—Շուտով կը գայ, հոգիս, միտիթարում էր նորան մարդը, համբուրելով նորա սառած ձեռները, կարծես ուզում էր կեանք ներշնչել նորան իւր տաք համբոյրներով:

Մի քանի րոպէ բոլորը լուռ էին:

—Ո՞վքեր են այն սենեակում, երևի եկել են ինձ հետ մասս—բարեանելու, կանչէք զան այստեղ, ընդհատեց լուռթիւնը Կատարինէն: Հեղինէն իսկոյն կատարեց նորա խնդիրքը:

—Մնաք բարեւ, սիրելի բարեկամներ: Բայց ո՞ւր է Պետրոսեանցը: Ախ հա, միտս է, իմացայ, որ նա ինձ ազատելու համար իրան զցել է կառքից ու հազիւ է ինքը մահից ազատուել: Տարէք նրան վերջին հրաժեշտս ու անկեղծ շնորհակալութիւնս, —նա հրեշտակի սիրտ ու հերոսի հոգի ունի:

Արի ինձ մօտ, մօտեցիր, Աննա ջան, արի քեզ համբուրեմ վերջին անգամ, Գէորգ, իմ սիրած ապարանջանն ու կրծքաքորոցը կը տաս Աննային: Քեզ շատ էին դուր գալիս, Աննա ջան:

Լուեց խուլ հառաչանք:

—Մի լար, Աննա ջան, Աստուած քեզ բախտաւոր կեանք տայ: Ալեքսանդր Վասիլիչ, շատ ուրախ եմ, որ ձեզ տեսնում եմ:

Գուք բոլորդ միշտ բարի, միշտ քաղցր էք եղել իմ վերաբերմամբ, ներեցէք եթէ մէկնումէկիդ սիրտը ցաւացրել եմ: Մնաս բարեւ, մայրիկ ջան, իմ քաղցր մայրիկ, չը կարողացայ հորանց զալ:

Բախտաւոր եղէք բոլորդ, այնտեղ ես կ'աղօթեմ ձեզ համար:

Հիւանդը այնպէս մղկտալով աչքերը բարձրացրեց դէպի երկինքը, որ սենեակում եղողները բոլորն էլ չը կարողացան լացները պահել ու հեծկտացին:

Ո՛հ, շատ մոլթն է, լուսամուտը բաց արա, Գէորգ, արեւին նայեմ... Ախ, Աստուած...

Կատարինէի ուշքը գնաց... մի քանի ժամ էլ անցաւ և խեղճը հոգին տուեց...

Վերջ առաջին մասի:

ԱՇԸՂԻ „ՆԷՅՆԻՄ“-ներին

ՋԱԻԱԴ ԲԱԼՈՒՂԵԱՆՅԻ

«Աշըղի հաղը (հրդը որ կըլիի հատի, վերջանայ),
«Նէյնիմ»-ները ի՞նչ անեմ, ի՞նչ երգեմ», կըսկըսի:
Փողովըղ, ասացածք:

Մըտայ ծաղկանոց—քաղել ծաղիկներ,—
Թառամել էին...

Կամեցայ լըսել թըռչընոց երգեր,—
Բայց թըռել էին...

Նոր կոկոններին ջուր սըրըսկեցի,—
Ձըբացան բընա...

Փոքրիկ մանուկին երբ փայփայեցի,—
«Թո՛ղ» ասեց, փոխա...

Ո՛ր աղջիկ տեսայ—խոստացայ սիրել,—
Դէմքը խոժոռեց...

«Լուսին» կանչեցի—ցաւերս սփռվել,—
Ամբը քողարկեց...

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

ԱՆՈՒՇ. ՔԱՆԱԹԱՐԻ

Վերջին տարիները թէ մտաւոր շրջանների և թէ մամուլի ուշադրութիւնը գրաւել է մեր տնտեսական հարցերից մէկը, որը ընդհանուր անունով կոչւում է պանդխտութեան խնդիր:

Ինչպէս է կատարւում մեղանում պանդխտութիւնը, ինչ դրութեան մէջ է խնդիրը և ինչպէս են նախում մեղանում աղ խնդրի վերաջ, աղ պիտի լինի մեր ջօղածի նիւթը:

Պանդխտ մենք անուանում ենք այն մարդուն, որը, իւր ծննդավայրը թողած, գնում է ուրիշ տեղ, բայց որը վերադառնալու ցանկութիւն ունի:

Պանդխտ ասելով մեր ջօղածում մենք հասկանալու ենք միայն այն տեսակներին, որոնք հեռացել են գիւղից և ապրում են նոյնպէս ֆիզիքական աշխատանքով, կամ առհասարակ՝ ոչ-մտաւոր աշխատանքով:

Խնդիրը լաւ պարզաբանելու համար, առաջ մի հաջեացք զցենք նորա զարգացման պատմութեան վերայ:

Պանդխտութիւնը նոր խնդիր է և նորա մասին լիշատակութիւն չը կայ հին գրականութեան մէջ. նա մեր նոր կեանքի՝ տնտեսական կեանքի՝ ծնունդ է: Մեր Անդրկովկասի պանդխտութիւնը հետեանք է մեր տնտեսական կեանքի իւրատեսակ զարգացման, իսկ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի պանդխտութիւնը հետեանք է տնտեսական կեանքի խանգարման: Մեղանում հողային խնդիրները կճճուուելով հասցրել են այն դրութեան, որ առանց պանդխտութեան ասրել չի լինի. իսկ Տաճկաստանում քաղաքական անջող պայմանները խոչընդոտ լինելով տնտեսական կեանքի զարգացման, քաջբալելով գիւղացու տնտեսութիւնը, ծնել են պանդխտութիւնը, որը կորստաբեր է ազդում այնտեղի ժողովրդի կեանքի վերայ: Այսպիսով Անդրկովկասի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի պանդխտութեան պատճառը մէկ է. տնտեսական է. բայց մեր երկրում (կովկասում) նա հետեանք է տնտեսական կեանքի զարգացման. իսկ Տաճկաստանում և Պարսկաստանում հետեանք է գլխաւորապէս տնտեսական կեանքի կանոնաւոր ընթացքի խանգարման:

Մենք այս խղճածում պիտի գլխավորապէս խօսենք Անդրկովկասի պանդխտութեան մասին, իսկ Պարսկաստանի պանդխտութեան վերաջաչանքան կանգ կ'առնենք, որքան նա կապ կամ ազդեցութիւն ունի մեր պանդխտների խնդրի վերայ:

Պանդխտութեան մեծ կենտրոններ համարուում են մեր գիւղացիների համար՝ Բագուն, Թիֆլիսը, Անդրկասպեան երկիրը, Նրեանը, Գանձակը, Բաթումը և այլ մեր նահանգական և գաւառական քաղաքները և կենտրոնները, իսկ դարադաղցի (Պարսկաստանի) հաչ մշակների պանդխտելու կենտրոնը պիտի համարել Շուշին:

I

Նօթանասնական թւականները սկզբում և թէ նորանից էլ շատ առաջ, ինչպէս և հիմա, շատ նկատելի էր՝ աչն երևութը, որ մեր գաւառական փոքր քաղաքներից և գիւղերից, աշունը սկսւելուն պէս, երբ գիւղական ծանր աշխատանքը վերջացած էր լինում, մեծ քանակութեամբ մեր տանու արհեստաւորները ճանապարհուում էին դուրս իրանց տեղից, դէպի մեծ կենտրոնները, իրանց համար գործ գտնելու: Գոցա մէջ աչքի էին ընկնում գըլխաւորապէս հիւսնները, քարտաշները, կլէկչիները, ղինագործները և այլն: Բացի արհեստաւորները՝ քիչ քանակութեամբ գնում էին և աշակերտի գիւղացիներ, որոնք պատահական, ընտանեկան և այլ մանր պատճառներից ստիպւած էին թողնելու մի առժամանակ գիւղը, մինչև որ մի փոքր միջոց գտնեն կրկին գիւղ վերադառնալու: Վերջին տեսակի պանդխտները պարապուում էին և մշակութեամբ գլխավորապէս Թիֆլիսում, Նրեանում, Գանձակում և այլ՝ աչն ժամանակ չափերի վաճառանոցներում: շատ քիչ քանակութեամբ և Բագուն էին գնում: Բագունում գլխավորապէս լինում էին պարսկաստանցի և լազուցի թուրք մշակներ, քանի որ աչն ժամանակ Բագունում քրիստոնեաներ քիչ կային, իսկ մահմեդականները երբեք գործ չէին աւել կատարելու ոչ-մահմեդական մշակների, որոնք աչժամ կազմում են կովկասցի պանդխտների ամենամեծ կոնտինգենտը...

Մինչև 70-ական թւականները կիսապանդխտական շարժում կար Ղուբալի և Գերբեմաի կողմերում, ուր տորոնի մշակութիւնը զրաւում էր բազմաթիւ մշակներ Գաղստանի լեռներից: Գաղստանցիների պանդխտութիւնը աչժամ կատարւում է ալ ուղղութեամբ, դէպի Անդրկասպեան երկիրը, ուստի անմիջապէս չի մտնում մեր տեսութեան մէջ...

Պանդխտական խնդիրը աւելի բազաղրեալ և հետաքրքրական է դառնում գործարանական շրջաններում, որոնցից ամենաառժեղն է Բագուն:

Նօթանասնական թւականների սկզբումն էր, որ Բագուն Նաֆթի արդիւնաբերութիւնը սկսեց ուշադրութիւն գրաւել: Բագուն Նաֆթի արդիւնաբերութիւնը սկզբում աչքաւ փոքր էր, որ մեր և օտար կապիտալիստները

դեռ ուշք չէին դարձնում նորա վերադ, բայց ահա 1874 թվականը ¹⁾ գուշակեց Բագլին մեծ ապագայ և այդ օրից սկսեցին Բագլում կենդանանալ գումարաւոր մարդիկ՝ դրամատէրեր, սկսեցին նաֆթի հողեր առնել և նաֆթ արդիւնահանել: Մի քանի տարւաջ մէջ Բագլուն ճանաչել չէր կարելի. սկսեցին դումարներ խաղալ, վաճառականութիւնը մեծացաւ և սկսեց աւելի և աւելի զրաւել թէ հարուստ դրամատէրերին, և թէ աշխատող, արդիւնաբերող ձեռքերը—Բագլուն ժամերով էր մեծանում... Նաֆթի արդիւնաբերութիւնը մեծացաւ և մեծ աշխատանքը ակներև էր, մշակող ձեռքեր էին հարկաւոր: Պատահական պանդուխտ մշակները, աւելի օգուտ տեսնելով նաֆթի մշակութեան գործից, քան քարւանդարաներում զիշերապահութիւնից, սալապանութիւնից, բեռնակրութիւնից, վարձեցից՝ այդ գործին:

Գործի պահանջը աւելի մեծ էր, շատ էր, քան աշխատող ձեռքերը. պահանջը առաջարկութիւնից դերազանցում էր, հետևաբար բանւորի վարձը շատ բարձր էր: Արհեստաւորների մի մասը թողեց իւր գործը և մշակ վարձեց նաֆթի հորերում և գործարաններում: Պարսկաստանի թուրք մշակների մի մասը, թէպէտ սկզբում շատ փոքր, վարձեց նոյնպէս նաֆթի գործին: Սորանից մի քանի տարի առաջ՝ Բագլայ թուրքը անպատւաբեր կը համարէր նաֆթագործարաններում և հորերում մշակութիւն անելը. զլխաւորապէս նա առաջարկէր ընտրել էր ծովի, նաւերի վերաջ աշխատանքը, բայց այժմ նորա դրութեան վատանալը, գործարանի բանւորի բարձր գինը խլեցին նորան նաւերից էլ, հողից էլ, գիւղից էլ և դարձրին բանւոր այն գործին, որը առաջ նա ստոր էր համարում... Բայց աշխատող մարդկանց հարկաւորութիւնը, աշխատանքի պահանջը շատ մեծ էր: Մշակները իմաց էին տալիս իրանց համագիւղացիներին, բերել էին տալիս Բագլու, իսկ ուլ իրան ուղղւած էր համարում, կարճ ժամանակից չետոյ վերադառնում էր գիւղ կլորիկ գումարով, սնդուկով, սամովարով, իւր կնոջ, մօր, քրոջ և ազգականների համար ներձերով, և այլն... կարգի էր բերում իւր տնտեսութիւնը և ապահովում իւր կեանքը...

Այն երև աշխատանքը, քաղաքից եկածներին փալլը, նորա «մարդ» դառած լինելը՝ շլացնում էին, նախանձ էին գրդում համագիւղացիներին սրտում: Ամեն տուն աշխատում էր իւր որդուն, եղբօր, մարդուն ուղարկել շուտով Բագլու՝ հարստանալու և «մարդ դառնալու» ²⁾...

Այս երևոյթը մինչև այսօր էլ շարունակւում է և նկատելի է, քանի որ այժմ էլ պանդուխտ օտարութեան մէջ արած աշխատանքը դեռ բարձր

1) Այդ թվականին յայտնեց առաջին նաֆթի շողբանքը—Մերդոյեանց—նաֆթ թահալում:

2) Տես 15օի «Պանդուխտը» արտ. «Մշակ» լրագրից, հրատ. Արշ. Քալանթարի Բագլու 1886 և «Հայ գիւղացու սե օրը» Ա. Մ. Նահապետեանցի, արտ. «Մուրճ» ամսագրից, Թիֆլիս 1890.

է, քան զիւղացու ստացածը, եթէ նա տանը մնար. բայց ալս մասին ներքին մանրամասնաբար կը խօսենք...

Մենք տեսնում ենք աղպիւսով, որ մեր պանդխտական կեանքի դարգանալու հէնց սկզբի օրերից, մեծ դեր է խաղում քաղաքից եկածների արտաքին փալլով շէնքեր և քաղաքի ակնհայտ աշխատանքը... Քաղաքը իւր աշխատանքով մրցում է գիւղի հետ, մրցման շնորհիւ խլում է աշխատող ձեռքերը գիւղից: Մեծ արդիւնաբերութիւնը սկսում է ծնւել և կանել փոքրին և զրկում է գիւղական փոքր արդիւնաբերութիւնը ուժից և շուտ թէ ոչ պիտի բոլորուին չաղթի էլ, որովհետեւ աղպէս է մեր տնտեսական կեանքի ընթացքը: Այդ ճանապարհով է ընթացել նա Լեւոպալում և աղպէս էլ կը գնալ մեզանում, քանի որ տնտեսական նոյն պայմանները անպատճառ պիտի արտադրեն նոյնատեսակ հետևանքներ...

Ով հետաքրքրւել է մեր երկրի պանդխտութեան խնդրով, նա նկատած կը լինի, որ պանդխտութիւնը գլխաւորապէս վերաբերում է հալիւղացուն, իսկ լեւոյ վրացի և վերջի վերջոյ մեր երկրի թուրք աղաքեւականութեան:

Հալ գիւղերը պատմական-տնտեսական հանդամանքների շնորհիւ, համարեա, քիչ բացառութեամբ, լեռներումն են դտնւում: Շատ քիչ հալ գիւղեր կան, որ դտնւում լինեն դաշտ-տափարակում, իսկ ընդհանրապէս լեռնային թուրք գիւղեր մեզանում ալեքան էլ չատ չեն: Շուշու և Ջաբրայիլ գաւառների գիւղական տնտեսական կեանքը ուսումնասիրող Ա. Գ. Դեկոնսկու ասելով՝ հալերը լեռնցիներ են, շնորհիւ չարձակումների և տափարակի անառողջ կլիմայի՝ հալերի լեռներում ապրելու սէրը ալեքան մեծ է, որ մինչև հիմա ոչ մի գիւղ չի համաձայնում իւր ապրուստի ձեւը փոխելու¹⁾։ Թուրքերը նախկին տիրապետութեան ուժով բռնել են գաւառի տնտեսական տեղերը (տափարակի ջրովի հողերը), և պարապում են ագեգործութեամբ և թիւնիների մշակութեամբ²⁾։ Այդ գաւառների բնակիչների 96 տոկոսը պարապում են երկրագործութեամբ, իսկ հալերը բացառապէս երկրագործութեամբ³⁾։ Նոյն կարծիքը մենք գտնում ենք միւս հետազոտութիւնների մէջ: Զեւինսկու ասելով, Զանգեզուր գաւառի հալ և Սիսեան մահալի թուրք աղաքեւականութիւնը բացառապէս պարապում է երկրագործութեամբ (հացահատիկ) և տաւարապահութեամբ⁴⁾ և ալլն:

Մեր գիւղացիների գլխաւորապէս երկրագործ և լեռնցի լինելը իմանալուց լեւոյ, եթէ կանգ առնենք մեր երկրի տեղագրական և կլիմայական

¹⁾ Материалы для изучения экономического быта госуд. крест. Закавказ. кра и томъ IV часть I, Шупинск. и Джебраилск. уѣз. изс. Л. Г. Деконского.

²⁾ Նոյն տեղը:

³⁾ Նոյն տեղը:

⁴⁾ Изсл. С. Зелинского, томъ IV, ч. I Зангезурскій уѣздъ.

պալմանների վերաջ, կը համաձայնենք, որ մեր Անդրկովկասում կան այն-
պիսի տեղեր, ուր ձմեռուայ ձիւնը դալուն պէս՝ ճանապարհները կապում
են և երկրի զանազան մասերը բոլորովին զրկում են հաղորդակցու-
թիւնից, ամենքը մոռնում են իրանց տները և մինչ դարուն սպասում նո-
րից եղանակի կակղանալուն, որ կարողանան նորից դուրս գալ. իսկ մե-
զանում, ինչպէս յալտնի է, տանու-արհեստագիտութիւնը տեղ տեղ ամե-
նեին չը կալ կամ իւր գարգացման ստոր աստիճանի վերան է, բացի մի
քանի ճիւղերը՝ հիւսնութիւնը գլխաւորապէս: Մեր դիւ-
ղային ամբողջ ձմեռը պարսպ է, շնորհիւ երկրի տեղադրական զիրքի և
տանու-արհեստագիտութեան բացակաութեան, կամ քիչ տարածած և զար-
գացած լինելուն: Մեր տանու արհեստագիտութիւնը գլխաւորապէս կա-
նանց ձեռքին է. կանաչքը դորանով պարապում են ձմեռը: Ամառը
երբ կանաչքը լինում են ամառաճոցներում՝ միմիայն պատրաստութիւններ
են տեսնում ձմեռուայ աշխատանքի համար՝ թեւ են մանում, կաթ պա-
րաստում, նիւթ պատրաստում կարպետի, գորգի, շալերի, մահուդի, կտա-
ների համար և այլն: Ի հարկէ կանանց մասնակցութիւնը գիւղական գոր-
ծերում դորանով չէ սահմանափակում. Ա. Զելինսկին վկայում է ¹⁾, որ
Ալէքսանդրապոլի գաւառում համարեալ դաշտային գործերի կէսը կա-
տարում են գեղջկուհիները, որոնք տղամարդկանցից վատ չեն գործում,
թէպէտ նոյնը չէք պատահիլ իրանեան հահանդի տաք կողմերի հալերի
մօտ: Պատմում է և մի դէպք, ինչպէս մի գիւղում պատահել է կնկայ,
տղամարդու չորերով, միւս տղամարդկանց հետ գործելիս... Նոյն Զելին-
սկու ասելով ²⁾ կտաւ Սիսեանում տղամարդիկն են գործում, իսկ Զան-
դեալուր գաւառի մնացած տեղերում կանաչքը: Տղամարդին ինչ է մնում
անելու, բացի մի քանի մանր մունր արհեստները ³⁾, իսկ կամ հանդատնում
է, կաղզուրում է իւր ամառուայ ծանր աշխատանքից լետոյ և կամ եթէ
նորա տնտեսութիւնը կաղում է, իսկ ինքը աւելորդ է ընտանիքի մէջ,
չտապում է աշնանը՝ դաշտի աշխատանքը վերջացնելուց լետոյ՝ դնալ կամ

¹⁾ Матер. для изуч. экон. быта гос. крест. томъ I. вып. I. Александроп. уѣздъ-
всел. С. П. Зелинского.

²⁾ Исх. Зелинского—IV т. I час.

³⁾ Մենք այստեղ կը դնենք Զանգեաշուր գաւառի արհեստաւորները թիւը
և կը տեսնենք, որ շատ քիչ քանակութիւն է կաղմում. (Ис. Зелинск. IV т. I час.).
Աշուղներ—28, զուրնաչի և դոնչի—79, բրուտ—37, կոշկակար—14, քեչա և չուլ
շինող—95, քարտաշ—134, սնդչի—24, ներկարար—28, դարբին, փականակաղործ, պալ-
աու—91, անաղչի—27, ուղիձագործ—6, զինաղործ—28, չիւսն—231,
գերձակ—48, ոսկերիչ—11, սափրիչ—63, կտաւ գործող (աղ.)—131. Բացի այդ գեւ-
ղացիք զանազան գաւառներում պարապում են ածուր ալբելով, աղիւսագործու-
թեամբ, դառնում են սալաղան և ֆուրգուհի, ճապացպան, եղաչան, ուղտաղան,
չարւաղար և այլն:

մի քանի տարով կամ մինչև դարունը բացելը՝ մի որ և է կողմնակի գործով պարագելու քաղաքում կամ մի ալ տեղ:

Այժմ մի խնդիր է ծագում, ինչու հալը և թուրքը շատ անգամ ապրելով նոյն պայմաններում, հաւասար չափով չեն դնում պանդխտութեան, օրինակ վանդեադուրցիք: Այդ կարելի է բացատրել նորանով, որ թուրքերի տնտեսական դրութեան վատանալը համեմատաբար ուշ է սկսել նկատուել: Հալը պատմական ժամանակից հալածւած և ճնշւած է եղել տիրապետող թուրք տարրից, և միշտ մտածում է եղել մի ելք գտնելու իւր դրութիւնը բարձրելու համար և այդ ժամանակահատից դեռ սովորութիւն է արած եղել դնալ հեռու տեղեր գլուխ պահելու: Եւ կամայ կամայ հալի մէջ կալմուել է մի տեսակ ձեռնարկու ոգի և բնաւորութիւն, աւելի, քան իւր հարեան թուրքի մէջ, որը միշտ աւելի լաւ դրութեան մէջ լինելով, շնորհիւ պարտիկ կառավարութեան տեղեկեցիական վերաբերման, սովորել է համեմատաբար աւելի դանդաղկոտութեան և ծուլութեան: Եթէ թուրքին չէր աջողում եղել մի բան, նորա համար դժուար չէր լինում նոյնը լրացնել չափշտակելով. բայց այժմ, երբ նորա տիրապետող ուժը թուլացել է, և չափշտակելովու կողոպուտով նա էլ չի կարող ապրել, իսկ տնտեսական դրութիւնը քայքայում է, նա ևս իւր ապրուստը պահպանելու համար ստիպւած է գնալ պղնձահանքերը, նաֆթհորերը և գործարանները և աւելի հեռուն: Զանգեազուր գաւառի Ղափան մահալի դիւղացիք գնում են մօտիկ Հալիձորի, Կաւարթի և ալ պղնձահանքերում աշխատելու, և եթէ չէր սխալւում իմ ծանօթը, որը հանքում ծառայողներին էր, մշակների կէսը թուրքեր են: Նոյա մէջ էլ տնտեսական դրութեան վատանալը սովորութիւն է գցում պանդխտանալը...

Մեր կարծիքով թուրքերի քիչ պանդխտանալու պատճառը ընդհանրապէս դրութեան համեմատաբար լաւութիւնն է, բնաւորութեան դանդաղկոտութիւնը և ծուլութիւնը և վերջապէս պանդխտանալու սովորութեան չը լինելը: Աշխանը դնացած պանդխտների մի մեծ մասը մնում են գիւղից դուրս մինչև իրանց հունձի սկսելը. լուրիսի մէկից առհասարակ պղնձադործարանները փակւում են մշակ չունենալու պատճառով: Շարուր-Գարալագեազ գաւառի (զլիսաւորապէս Գարալագեազ) տղամարդկանց 10%-ը դաշտի աշխատանքը աւարտելուց վետով՝ գնում են աշխատանքի Երևան, Նախիջևան, Գանձակ, Թիֆլիս, իսկ ով երկրագործութեամբ չի պարագում ¹⁾, դարնանը, ամառը և աշխանը վարձւում է իւր հաբուտ հարեանների մօտ բանւոր ²⁾:

¹⁾ «Ով երկրադործութեամբ չի պարագում» նախադասութիւնը պիտի հասկանալով ով հողի վարուցանք չունի մտքով:

²⁾ Материалы для изуч. экон. быта госуд. крест. IV—ч. 2. с северо-западной части Шарура и восток. часть Даралагеза. III.—Д. уезд.—изсл. А. В. Парвицкого.

Մենք չափ անգամ պատահել ենք գարնանը բաղմաթիւ մշակների, բարձր սար գիւղերից, որ ձմեռը Բագու են անցկացրել և դառնում են եղել հայրենիք: Եւ ինչ էք կարծում՝ երբ են նոքա իրանց գիւղը հասնում: Նոքա սկսում են դաշտ-տափարակից (արան) հնձուր վարձւած, և հնձելով հնձելով՝ կամաց կամաց բարձրանում են լեռները և հասնում են իրանց գիւղը աչն ժամանակ, երբ իրանց գիւղի հունձը նոր սկսում է: Այդ հնձուր-ների լեռներ բարձրանալը տևում է 1—2 ամիս... ¹⁾ Բայցի սա, լեռնալին գիւղերից, տափարակի հունձը սկսելուն պէս, Շուշու և Ջարրալէլի գիւղացիք թողնում են իրանց տնտեսութիւնը և գնում են դաշտ-տափարակը աշխատելու. ²⁾ Արարանի և չրջակա լեռնացիները, դարունը սկսելուն պէս, գնում են մշակութեան Արարատեան տափարակը, և նոյնպէս Նրևան քաղաքը՝ մօտ մի ամսով ալգիներ փորելու, ստանալով օրական 30—40 կոպ. և երբեմն 50 կ. իրանց հացով. իսկ ամառը 6—10 օրով հունձի՝ ստանալով օրական 80—1 ր. 20 կ. և կերակուր: Այդ կարողանում են անել նորա շնորհիւ, որ գարնանը գիւղացին դորձ շատ հունի և նա կարող է տունը թողնել. նոյնը նա անկարող է անել ամառը, իրանց հնձի ժամանակ, երբ մինչև անգամ գիւղացին հնձուրներ է վարձում և ալ ոչ թէ նորա համար, որ նորա ցանքը աչքան շատ է, որ ինքը մէնակ իւր ընտանիքով անկարող է վերջացնել, ոչ, այլ ալ պահանջում է երկրագործութեան մի անշարմարութիւնը, որ գիւղացին չի կարող երկար արտը չը հնձած թողնել, որովհետև հատիկները կը թափւեն, և երկրորդ՝ հարուստ գիւղացիները իրանց հունձը աւարտելուց չեսող (հնձուրների օգնութեամբ), առհասարակ արձակում են տաւարը խողանը արածելու, առանց ուշք դարձնելու թէ աղքատների արտը հնձած է թէ ոչ. ալս հանգամանքը հարկադրում է աղքատներին էլ հնձուրներ վարձել և իրանց հարևանների հետ միասին հունձը վերջացնել ³⁾:

Այս մեր վերև վիշածից պարզ է, որ առաջինը՝ պանդխտութեան գնում են լեռնացիները, իրանց երկրի տեղագրական դիրքի և տաճու արհեստագիտութեան բացակայութեան պատճառներով. նոքա գնում են պանդխտութեան կարճ ժամանակով, և նոցա աշխատանքը լինում է իբր մի օժանդակ նոցա մշտական գործին՝ երկարագործութեան. գնում են աչնանը և դառնում ամառը կամ գարնանը: Այս տեսակ պանդխտներին պիտի լինատի ունենալ և զանազանել աչն պանդխտներից, որոնք գնում են աւելի երկար

¹⁾ Մեզ յայտնի է, որ մեր երկիրը, թէպէտ դանդաղ է բաւարար կլինւում, բայց նորա զանազան մասերը, զանազան կլինաների են. մի օրւայ մէջ մեզնում տրոսիկական տաքերից կարող էք անցնել սառնամանիք մասերը, որտեղ մշտական ձիւն և մշուշ է թաղաւորում. դորա համար էլ մեր հունձը միաժամանակ չի սկսւում. Սալեանի և ուրիշ տաք կողմերում հունձը սկսւում է մայիսին, իսկ լեռներում տևում է մինչև հունձի ժամանակը և օգոստոսի առաջին կէսը:

²⁾ Изслед. Шушин. и Джебр. уезд. — Деконский.

³⁾ Сводъ матеріаловъ, Х. А. Вермишевъ, т. IV ч. I ст. 458.

ժամանակով, և որոնց գնալու պատճառը միայն այդ է, ինչ-որ կարճատև պանդխտութեանը, ալ ուրիշ առևելի լուրջ պատճառներ: Ինչպէս այդ երկու տեսակ պանդխտութեանը տարբերում են ժամանակի մեծութեամբ, նոյնպէս տարբերում են նոքա և իրանց պարապմունքներով: Կարճատև պանդխտութեան գնացողը իւր համար անշարմար է համարում բեռնակրութեամբ և նորա նման բաներով պարապել, մինչդեռ երկարատև պանդխտութեանը գլխաւոր պարապմունքը բեռնակրութիւնն է և լետով այն պայտօնները, որին աչքբան սիրահար է կարճատև պանդխտը...

Պաանդուխտների վտարած պաշտօնները լինում են գործարաններում մշակութիւն, քարահանարաններում և բազարներում գիշերադահութիւն, սալ-լապանութիւն և այլն. կարճատև պանդխտութեան գնում են քաճախ կլիսադաշտ և կլիսալեռնալին գիւղացիք, կամ աւելի ընդհանուր խօսքով՝ քիչից շատ ապահոված գիւղացիներ, ուրեմն ոչ շատ աղքատ գիւղացիները: Շատ անգամ, Գեօղչալի, Շուշու, Շարսիլի (Վանքիթիւ) և այլ գաւառների գիւղացիք, թէպէտ գնում են և երկարատև պանդխտութեան, բայց սոքա մեծ մասամբ պտտկանում են կարճատև պանդխտների խմբին, իսկ հակառակը՝ Զանգեզուրի, Գարալագետլի, Նախիջևանի, Հաճէի (Վանքիթիւ) և այլ գաւառների գիւղացիք, — սոքա գլխաւորապէս պտտկանում են շատ սարկներով մնացողներին և սոցա նշանաւոր պարսպմունքը կազմում է բեռնակրութիւնը և լիսոյ ուրիշ աշխատանքներ:

Այս մեր առաժից դեռ չը պլտի եզրակացնել, թէ՛ դաշտ տախարակի գիւղացիք չեն պանդիրտաճում: Տորա ևս մասնակցում են աղբ շարժման, բալց ոչ ալն չափով, ինչ լեռնալին գիւղացիք: Գորա պատճառները շատ շատ են, որոնցից մի երկուսը վերե վիչեցինք, իսկ մնացածների մասին կը խօսենք ճիւղքե: Կաշտ—տախարակի պանդուխտների թիւը շատ չէ: Այդ տեսակները շատ են Նախիջևանի գաւառում, ուր հեռանալու գլխաւոր պատճառներից մէկը՝ ջրի պակասութիւնն է:

Այս բոլոր պատճառները, որ պանդխտութեան խնդրի ներկայ
դրութեան մէջ շատ էլ մեծ դեր չեն խաղում, առաջ, աչդ խնդրի ամե-
նաչափան դրդիչ պատճառներն էին, եթէ ի նկատի չ'առնենք պատահական
պատճառներ՝ երաշտութիւնը ¹⁾ մօրե թը ²⁾ մօռկը, կարկուտը,
հեղեղը, 1879—80 թւականի սոփը, գիւղական կռիւները ³⁾ Բալ-
միր տնտեսական կեանքը զարգանալով առաջ է բերել և մի մեծ պատ-
ճառ, որը րնդհանուր տնտեսով կոչւում է սակաւահողութեան

1) Առատիկ երաշտով իւնը շարունակող արքայացիքն է՝ Կոր-Քայազէղի դաւառը:

2) Այս 1890 թվահանին մտեկը սրբել հեռել է ցանքտորը ահալել՝

ծովեամբ, շատ տեղ էլ մնացածը կարկուտն է ստրել:

3) Տեւ. «Մուսիկի դահլիշաւ». Ս. Աղապեան, Հր. Տիգրան Արնիկադաւանցի
արտ. «Նոր-Ռար»-ից 1890 թ.

խնդիր... Սակաւահոգութեան խնդրի մէջ մտնում են շատ պատճառներ, որոնք գուցէ առանձին առանձին կարող էին մեծ դրդիչ հանգամանքներ համարել, ինչպէս անկանոն հողատիրութիւնը, անխնայ հողահանութեան անհաւասար դասաւորութիւնը հասարակութեան մէջ, դաշտաւին մշակութեան միջոցները և գործիքները անկատարելութիւնը, գիւղական հարստահարութիւնները¹⁾ չարչի ցեղերը, հարկերը, ակցիզի և ալ տուրքերը ծանրութիւնը, ճանապարհները և մօտիկ վաճառանոցները բացակայութիւնը և այլն...

Սակաւահոգութիւն առաջ բերող հանգամանքները, բացի մեր լիշածը՝ ի հարկէ էլ շատ շատ կարող են լինել, ինչպէս հալ կնոջ դերը, աղքատական առանձնատկութիւնները²⁾, բայց թէ գործ և նոյնպէս դաշտաւին մշակութեան ձևերի անկառարկիւթիւնը և այլն կաղմում են ալ տեսակ պատճառներ, որ եղել են միշտ, բայց այժմ աւելի գուցէ նկատելի են դարձել. բայց միւս պատճառները, ինչպէս հողաւին անհաւասարութիւնը, գիւղական հարստահարութիւնը և այլն, քանի զնում դարդանում են և մեծ ծաւալ ընդունում, և դառնում ներկայ գրութեան մօտիկ պատճառներ:

Գառնանք այժմ ալն երևութներին, որոնք առաջ են եկել աւելի ուշ և նպաստել են սակաւահոգութեան դարդանալու արագութեան...

Հողի քանակութիւնը վերջին 20 տարւալ մէջ մնացել է նոյնը, ինչ որ էր առաջ, նահապետական մեծ, 40—50 և աւելի՝ անձերից բաղկացած ընտանիքները բաժանելով, բաժանել են իրանց հետ և իրանց հողը. Այդպիսով հողաբաժինները սկսել են փոքրանալ: Երկրորդ, չէ նալած տնտեսական զրութեան վատանալուն՝ մեր երկրի աղքատականութեան բաղմանալու տոկոսը էլի շատ մեծ է... Երրորդ, վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, թէպէտ քիչ, բայց էլի գաղթողներ եղան մեր երկիրը և քանի-քանի ընտանիքներով զետեղեցան մեր գիւղերում: Այս բոլորի հետեանքը մէկ է՝ հողի քանակութիւնը չի փոխուում, իսկ աղքատականութիւնը անդադար աւելանում է: Արքունական գիւղացիների տնտեսական զրութիւնը ուսումնասիրողները ասելով³⁾, մեր գիւղացիների հողաբաժինները բոլոր տեսակ հողերի, լարմար թէ անլարմար, դառաւորում է հետեւեալ կերպով, զանազան դաւառներում,

Ամեն մի ծուխ ունի՝

Շարուր Գարալաղեաղում. 20—25 դեսետին

¹⁾ տես. Պ. Պառչեանի «Հացի խնդիր», արտատպած «Փորձ» ամսագրի և «Յեցեր» արտ. «Մարտ»-ից 1889 թ.:

²⁾ «Մարտ» № 6 1890.

³⁾ Շուշանյ և Չարբայեյի դաւառի համար միայն լեւնային շերտի մասին է մեր խօսքը:

Ալեքսանդրապոլի գաւառում	15,42
Զանգեազուում	14,87
Շուշաւ գաւառում	18,98
Զաքարայելի գաւառում	10,91

} 1)

Եթէ համեմատելու լինենք այդ գաւառների գիւղացիների հողաբաժինները՝ կը տեսնենք, որ ամենամեծը գալիս է Շարուր-Դարալագեազի գիւղացու բաժինը՝ 20 — 25, իսկ ամենամոքըը Զաքարայելինը — 10,91 դէս. բայց դորանից դեռ չի կարելի եղրակացնել թէ Շարուր-Դարալագեազին պիտի աւելի լաւ ապրում լինի քան Զաքարայելին: Ընդհանուր հողի բաժինը, քանակութիւնը դեռ չի որոշում ժողովուրդի բարեկենցաղը: Այդ կախած է նորանից, թէ մեր երկրի այս կամ այն մասի հողերը, որքան չարմարութիւններ և ապահովութիւն են տալիս գիւղացուն: Ժողովուրդի բնակչութեան խտութիւնը միայն բաւական չէ բարբորութեան հարցը վճռելու համար: Իշխան Ասալչիկովի բերած թւերից ²⁾ երևում է, որ թէպէտև Բելգիան և Հոլանդիան ամենախիտ բնակեցրած երկիրներն են, համեմատաբար առած Անգլիայի, Գերմանիայի հետ և այլն, սակայն այդ երկու երկիրներից գաղթականութիւնը աւելի թուլ է, քան նոյն իսկ Անգլիայում և Գերմանիայում: Գորա նով նա ապացուցում է, որ միայն երկրի ազգաբնակչութեան խտութիւնը չէ դեր կատարողը, այլ զիցուք՝ Անգլիայի համար ունեն նշանակութիւն նաև հողային և սոցիալական խնդիրները, իսկ Գերմանիայի համար — միլիտարիզմը:

Մի քառակուսի միոնի վերայ ապրում են Ռուսիայի

Կուրսկեան նահանգում	2100 մարդ	}
Նովգորոդեան նահանգում	1367 "	
Չերնիգովեան նահանգում	1638 "	
Իսկ Օստրէլի նահանգներում		}
Լիֆլանդեան նահանգում	1198 "	
Կուրլանդեան "	1203 "	
Էստլանդեան "	901 "	

Թէպէտ և Օստրէլի նահանգների ազգաբնակչութիւնը աւելի նոսր է, քան Ռուսիայի միջին նահանգներինը, բայց գաղթականութիւնը աւելի մեծ է: Այդ առաջ է գալիս հողի և հարստութեան անհաւասար բաժանման շնորհիւ: Թէպէտ և միջին հաշւով գիւղացիները աչնտեղ աւելի հարուստ են քան Ռուսիայում, բայց և աչնտեղ բաղմաթիւ է բանւորների և անհող գիւղացիների թիւը ³⁾...

1) Այսուհետև բոլոր իմ նիւթերս Շարուր-Դարալագեազի մասին քաղած գիտի լինի Պարսեցիու, Ալեքսանդրապոլի և Զանգեազուրի — Զեքիանու, Շուշաւ և Զաքարայել գաւառների մասին Գեղեցիկու հետազոտութիւններից:

2) Князь А. Васильчиковъ — Землеуладѣіе и земледѣіе въ Россіи и въ Европ. госуд. — 1881 г. изд. втор. тожъ I.

3) Землеуладѣіе и земледѣіе. — Князь А. Васильчиковъ.

ներում ¹⁾։ Ամենամեծ հողաբաժին՝ այս մեր առած դաւառներում ունի Շուշաւ դաւառը, իսկ ամենափոքր լարմար հողաբաժին՝ Զաբրայիլինը...

Բայց սորանից էլ դեռ բան չենք իմանում գիւղացու բարեկեցիկի մասին, քանի նորն ղեսեատինա հողը կարող է դանաղան արդիւնք տալ, նալած թէ արդիւն աբերող նիւթը ինչ է. օրինակ մի դեսեատինան, որը ցանած է.

2) { Բրինձ (Նրեան. Նահ.)՝ տալիս. է	127,6	րուբ. արդիւնք.
{ Սիմինդր (Քութալիսի Նահանգ.)	130,58	»
{ խաղող (Նիսապոլիտալի Նահ.)	158—335	ր. »
» Թիֆլիսի Նահ.	175—294	» »
» Նրեանի Նահ.	100—161	» »
Յորեն—դեմիւ.Ս.	34	
» Ջրովի	57	

Ինչպէս որ 34-ը—100-ը—335-ը միւնոնը չեն, ախպէս էլ միւնոնը չէ թէ գիւղացու ստացած հողաբաժինը ինչ տեսակին է պատկանում. գիւղացին մի դեսեատին խաղողի ալգով կարող է առատ առատ ապրել, մինչդեռ 5 դեսեատին դեմի ցորենի ցանքով չի կարող նորանից գոնէ քիչ վատ ապրել, ալ կ'ապրի աղքատ, որովհետեւ ամեն մի դեսեատին խաղողի ալգուց գիւղացին կը ստանալ 7—8 անգամ աւելի արդիւնք, քան մի դեսեատին դեմի ցորենի արտից։

Հասկանալի է դառնում ալժմ, թէ ինչու Քութալիսի Նահանգի նարոպան դաւառի գիւղացին, չը նալած, որ անհամեմատ քիչ հող ունի քան Նիսապոլիտալի Նահանգինը. աշուտ մեծ աւելի լաւ է ապրում. Վերմինի ասելով՝ Քութալիսի Նահանգի հողաբաժինը 5—7 անգամ աւելի քիչ է քան միացած Նահանգներինը. ³⁾ Այս կարծ դատողութիւնից երևում է, որ իսկապէս մեծ նշանակութիւն ունի արդիւնաբերող նիւթերի ինչ լինելը.

Ալժմ մի խնդիր էլի մնում է անվճիւր Մի դեսեատին խաղողի ալգին ղանաղան տեղ ղանաղան արդիւնք կարող է ցոյց տալ. դա կախած է հողի մշակութեան ձևից և ուժից, ճանապարհներից, երկաթուղուց, վաճառանոցների հեռու կամ մօտիկ լինելուց։ Որովհետեւ մեր երկրի շատ մասերում արհեստական պարարտացնելը չը կալ, ցանում են մշտական նոն բուսերը, ուստի դորանից առաջ է գալիս հողի լոգնելը, որ և արդէն դառել է մեծ խնդիր... Ալէքսանդրապոլ դաւառի մասին օրինակ Գ. Տէր-Պետրոսեանը ասում է. ⁴⁾ հողը թէպէտ պողաբեր է, բայց ներհալումս լոգնած,

1) Մենք այս դաւառները աւելի ենք իբր օրինակներ, համարելով միւսների պայմաններն էլ նոյնը։ Բաքուայ մշակների մեծ մասը Զանգազուր Դաւալագեաղ, Շուշի, Զաբրայիլ դաւառներից են և այլն։

2) Свод матеріал. изсл. Вермишева т. IV

3) Свод. матер. т. IV.

4) Труды общ. Сел. Хоз. № 11—1885 Причины безд. кр. Тер-Петросовъ.

ուժասպառ է եղած դաշտային մշակութեան անկատարելութեան շնորհիւ, իսկ բացի վերոյիշեալից մեղանուժ հողը մշակուած է անդրջրհեղեղեան ձևով, միայն մի քանի տեղ մտցրած են եւրոպական և տեղային հանգամանքներին չարմար երկրագործիքներ...

Վերջապէս խօսենք մեր նկատած երրորդ այն կէտի մասին՝ թէ հողը կանոնաւոր է դասաւորւած հասարակութեան մէջ թէ ոչ:

Շատ անգամ եթէ հաշուելու լինենք մի նահանգի, գաւառի, գիւղի հէնց թէկուզ չարմար հողի քանակութիւնը և բաժանելու լինենք գործանմակող գիւղացիների թւի վերաջ կը ստանանք ամեն մի գիւղացու համար աւնքան մեծ հողաբաժին, որ կը թւալ, թէ աչք քանակութեամբ գիւղացին կարող կը լինէր միջակ ասլիւն. բայց փորձը հակառակն է ցոյց տալիս.—մի գիւղում 10 դեսետին հող ունեցողի հարեանը՝ 1, 1½ դես. ունի՝ կամ ամենին հող չունի: Այս բանը թէն աւելի աչքի է ընկնում սեպհականատէր հասարակութիւնների մէջ, բայց մեր համայնական հողատիրութիւնը դորանից զերծ չէ: Չը նալած աչս բանին առ այժմ ուրիշ միջոց չունենք արդիւնքը հաշուելու, իմանալու, քան համայնքի միջին մեծութեան հողաբաժնի վերաջ մեր ուշքը դարցնելով, ամեն տեսակ մշակութեան համար առանձին առանձին (խաղողի, բրնձի, ցորենի և այլն): Այս բոլոր խորհրդածութիւններից չնտոյ պարզ է, որ գիւղացու բարօրութիւնը հասկանալու համար հարկաւոր է հաշուել նորա մի տարւալ հողաբաժնից ստացած արդիւնքը, հաշուել իւր մշակութեան և իւր անհրաժեշտ ծախքը և տեսնել, որքան ապահովել կարող է հողը: Մեր խնդրի համար նշանակութիւն ունի հացահատիկներից ստացւած արդիւնքը, որովհետեւ ինչպէս և վերեւ նկատեցինք, պանդխտութեան գնացողները գլխաւորապէս լեռնային գիւղացիներն են, որոնք թէ կլիմայական և թէ տեղադրական սպառճառներով, չեն կարող դաշտ-տափարակցու նման խաղողի, բամբակի, բրնձի մշակութեամբ պարապել: Գաշտ-տափարակցիք չեն կազմում մեր պանդխտների գլխաւոր մասը, այլ նորա միայն լեռնցի-երկարատե պանդխտների թւի վերաջ մի թիւ են աւելացնում: Սակաւահողութիւնը մեր ասած մտքով գաշտ-տափարակցիներին չատ չէ վերաբերում:

ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՄԱՍԵԱՒՈՐ ԱՆՁԵՐԻՆԸ, ՄԱՍԵԱՒՈՐԱՊԷՍ ԵՒ ԱՆՏԱՌ-ԱՊԱՇՏՊԱՆ ՕՐԻՆՔՆԵՐԸ

Ա. Ա.-ի

Թերևս մեր ընթերցողներից շատերին զարմացրած լինենք, ասելով, որ Կովկասը աշխարհքիս ամենաանտառոտ երկիրներիցն է։ Մենք այնքան ենք գանդատում անտառների բացակայութեան վերաջ մեր երկրի զանազան տեղերում, այնքան ենք տեսնում մի ժամանակ անտառ ունեցած և այժմ ամալի դարձրած տեղեր, որ մեզանում արմատացել է այս կարծիքը, իբր թէ մեր երկիրը անտառներով աղքատ երկիր է։ Այդ կարծիքը աւելի ևս ամրանում է այն իրողութիւնով, որ Բաթում և Բաքու քաղաքները, երբեմն անգամ Անդրկովկասեան երկաթուղին իրանց տախտակների, իսկ վերջինս իւր չափաների պիտուքների համար արտադրած են դիմում։ Եւ իրօք, չինութեան փալտը Բաքուն ստանում է հեռու Ռուսիայից՝ Կամա, Վեստկա, Չուսեւալա և այլ գետերի վերին մասերից, ուրեմն հազարաւոր վերստ հեռուից, Վոլգայի և սորա օժանդակ գետերի վերայով և փոքր ինչ աւելի քիչ տարածութեամբ՝ Կասպից ծովով։ Բաթումը բերել է սալիս տախտակներ և փաշտեր Խերսոնից, Գալացից, Շեղիայից, Նորւեգիայից և մինչև անգամ Հիւսիսային Ամերիկայից։ Վերջ ընթեր երկու ղէպքերում այդ ապրանքը պատում է ամբողջ Արեւմտեան Նւրուպան և լող է տալիս ամբողջ Միջերկրական և Սև ծովերը. իսկ Ամերիկայից խօմ նա համարեա երկրագունդն է պատում։ Դիցուք թէ նաւատէրերը, զաւով զիցուք Բաթում, իրանց հետ վերցնում են այդ երկիրներից փալտը շատ էժան գնով, լոկ որպէս նաւի անհրաժեշտ բալաստ, միայն թէ իրանց ճանապարհածախսը ծածկեն, բայց ախար չէ թէ այդ փալտը իւր հալոնի տեղում ծախսեր է նստել մինչ ծովի նաւահանգիստ հասնելը՝ գետերով բերելը, տրանսպորտը անտառի ճանապարհներով և երկաթուղիներով, վեր բերելը և կրկին բարձելը ճանապարհների մի սխտեմից միւսը անցնելու համար և ալլն։

Ունենալ անտառներ և զիմել աղբքան հեռու—դա գրեթէ ամօթ է և ցոյց է տալիս թէ որքան մենք քիչ դիտենք օգտել մեր երկրի բնական հարստութիւնից:

Բայց որ ալդ հարստութիւնը կալ, թւերը ալդ ապացուցանում են ամենափայլուն կերպով: Կովկասի անտառների մասին մենք ունինք պատւական աշխատասիրութիւններ Սա. Ս. Մեդվեդչևի «Կովկասեան անտառները» (Очерки Кавказских лесовъ), տպւած Կովկասեան Գիւղատնտ. ընկերութեան ամսագրում (1880 թ., հատոր III) և նոյն հեղինակի զիրքը՝ «Պետական գիւղացիների լարաբերութիւնը դէպի տէրունական անտառները Անդրկովկասում», Թիֆլիս, 1888 թ.: Ալդ ուսւածքները որպէս նաև Կովկասեան երկրի քարտէզը, ուր նշանակւած են անտառալին տարածութիւնները, հետեւեալն են ասում:

- 1) Կովկասը (Հիւսիս. Կովկ. և Անդրկ.) ունի անտառներ . 6.913.200 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 7.310.045 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 0.95 զես.
 - 2) Անդրկովկասը, առանձին վերցրած, ունի անտառ . . . 4.801.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 4.707.926 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 1.01 զես.
 - 3) Հիւսիս. Կովկասը, առանձին վերցրած, ունի անտառ . 2.112.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 2.602.119 հոգի
Այսինքն մի հոգու վերալ ընկնում է 0.81 զես.
- Վերցնենք ալժմ ալն նահանգները, որ կտրոււմ է Անդրկովկասի երկաթուղին: Դորա են՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Գանձակի և Բաքուի նահանգները:
- ա. Քութայիսի նահանգը ունի անտառներ 1.508.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 922.564 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 1.63 զես.
- բ) Թիֆլիսի նահանգն ունի անտառներ 1.104.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 922.564 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 1.38 զես.
- գ) Գանձակի նահանգն ունի անտառներ 855.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 800.000 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 1.18 զես.
- դ) Բաքուի նահանգն ունի անտառներ 428.000 զես.
Ունենալով աղգաբնակութիւն 735.304 հոգի
Ուրեմն մի հոգու վերալ ընկնում է 0.8 զես.
- Ընդամենը Անդրկովկասեան երկաթուղու գծի շրջանում անտառների տարածութիւնն է 3.396.000 զես.
Որից մասնաւոր անձերին պատկանում են . . 1.571.000 »
Իսկ պետական են (թագաւորական). 2.325.000 »
որ նշանակում է, թէ պետական անտառների տարածութեան լարաբերու-

թիւնը դէպի մասնաւոր անձերի (կալաժատիրական) անտառների տարածութիւնը է՝ 1₃: 1, իսկ ամբողջ անտառաւիճ տարածութեան չարաբերութիւնը դէպի մասնաւորների անտառները է՝ 2₃: 1:

Համեմատութիւնները աւելի հեռու տանելու համար, տեսնենք թէ առհասարակ Կովկասի և նորա Նախադների ոչ միայն անտառաւիճ, այլ առհասարակ ընդհանուր տարածութեան որ մասն են կազմում անտառաւիճ տարածութիւնները.

ա) Կովկասի (Հիւսիս. Կովկ. և Անդրկովկ.) անտառների տարածութիւնն է մօտ	42.534.305	դես.
Անտառների տարածութիւնն է	6.913.200	"
ալսինքն 100 դեսեաւին ընդհանուր տարածութեան վերաջ ընկնում է 16 ₂ դեսեաւին:		
բ) Անդրկովկասի ընդհանուր տարածութիւնն է	22.198.473	"
Անտառների տարածութիւնն է	4.801.000	"
ալսինքն 100 դեսեաւին ընդհանուր տարածութեան վերաջ ընկնում է 16 ₂ դեսեաւին:		
գ) Հիւսիսային Կովկասի ընդհ. տարածութիւնն է	20.334.832	"
անտառների տարածութիւնն է	1.112.200	"
ալսինքն 100 դես. ընդհանուր տարածութեան վերաջ ընկնում է 10 ₄ դեսեաւին:		
դ) Վոլթայիսի Նախադի տարածութիւնն է.	3.223.569	"
անտառներինը	8.104.000	"
100 դեսեաւինի վերաջ ընկնում է 45 ₃ դես.		
ե) Թիֆլիսի Նախադի տարածութիւնն է	3.699.656	"
անտառներինը	1.104.000	"
100-ի վերաջ ընկնում է 29 ₈ դեսեաւին:		
զ) Գանձակի Նախադի տարածութիւնն է.	3.993.908	"
անտառներինը	856.000	"
100-ի վերաջ ընկնում է 21 ₄ դեսեաւին:		
է) Բաքուի Նախադի տարածութիւնն է	3.572.989	"
անտառներինը	428.000	"
100 դեսեաւինի ընդհանուր տարածութեան վերաջ ընկնում է 12 դեսեաւին:		

Ահա թւերը Կովկասի և մասնաւորապէս Անդրկովկասի և նորա առանձին Նախադների վերաբերեալ, թւեր, որոնցով հաստատուում է, որ, համեմատած իւր տարածութեան հետ, Կովկասը եւրոպական երկիրներից վատ է միայն եւրոպական Ռուսիայից, Նորեգիայից և Շվեդիայից: Եւրոպական Ռուսիայում մի հօգու վերաջ ընկնում է անտառաւիճ տարածութիւն երկու ու կէս անգամ՝ աւելի, քան Կովկասում, իսկ Նորեգիայում մի հօգու վերաջ զալիս է 15₁₃ դես., Շվեդիայում՝ 5₅₁ դեսեաւին անտառաւիճ տարա-

ծութիւն (մինչդեռ Կովկասում առհասարակ մի հոգու վերայ ընկնում է 0.95 և կամ մօտ մի դեսեատին անտառ):

Կովկասի անտառները ընտրել են իրանց համար գլխաւորապէս Կովկասեան գլխաւոր և փոքր շղթաները իրանց ճիւղաւորութիւններով, թողնելով ընդարձակ ցարթութիւններ իբր բաժին անապատային խոտի, երբեմն և մացառների բուսականութեան: Այդպէս են Կովկասի հովիտների հիւսիսային և արեւելեան մասերը: Նոյնն է և Եւրոպական Ռուսիայում, այս զանազանութեամբ միայն, որ վերջինում անտառային շրջանները հարիւրաւոր և հազարաւոր վերստեր հեռու են անտառազուրկ շրջաններից, մինչդեռ մեղանում հարիւր և մեծ մասամբ միայն տասնեակ վերստերով բաժանւած են նոքա մէկը միւսից: Բաթումի շրջանի անտառները, որ 17.200 դեսեատին են, հենց կպչում են Բաթում քաղաքին և հանում երկաթուղու գծին: Բաքուի Նահանգում Թալլշեան անտառները Բաքուից 200 վերստ են, Ղուբայինը 150 վերստ, Շամախինը՝ 60 վերստ:

Վերը առաջ բերած թւերից, կարծում ենք, որ այս եզրակացութիւնն է բղխում, որ եթէ մեղանում անտառի փայտեղէնի պակասութիւն է զգացւում, այդ նորանից չէ, որ անտառները մեղանում պակաս են: Արդ, որոնք են այդ պատճառները: Ահա զոքա՝ կալւածատիրական (մասնաւոր անձների) անտառների ջնջելը ճանապարհների և բնակութեան մօտ տեղերում, պատահող հրդեհների հետ միասին. իսկ միւս պատճառը նորա մէջն է, որ ճանապարհներից հեռու գտնուող անտառափայտի տրանսպորտի համար չը կազմաւորւող կազմակերպութիւն: Այլ խօսքերով մեր անտառներից գերան հասցնելը մինչև մեծ վաճառատեղերը շատ թանկ է նստում, աւելի թանկ, քան աշխարհքի էն ծալրից մինչև մեր երկիրը տալու տակ բերելը:

Թէ ինչպէս, դորանում ես համոզւեցի՝ կարդալով պ. Նա. Կ. Վասիլիւնի աշխատասիրութիւնը Կովկասեան կալսերական Գիւղատնտեսական ընկերութեան այս տարւալ «Գործքեր»-ի մէջ, № 6—9 ¹⁾:

Բանից դուրս է գալիս, որ մեր անտառները մնացել են միայն այնպիսի տեղերում, որտեղից գերան բերելու օրինակ թիֆլիս հասցնելը, մեր տեղական հաղորդակցութեան հանգամանքների մէջ, նստում է սարսափելի թանկ. աչքինքն միայն ճանապարհածախսը կազմում է գնի կէսը!

Նւ ահա ինչպէս: Գիցուք գերանը բերում է Գորւալ կամ Ախալ-ցխալի գաւառներից: Գորւալ և Ախալցխալի գետերի վերայ 8 վերջովանց գերանը ծախւում է 6 ռ. 50 կոպէկ, որից մի մասը պէտք է հաշուել իբր

¹⁾ Труды Императорскаго Кавказск. Общ. Сельск. Хозяйства, Июнь—Сентябрь, № 6—9, Тифлисъ, 1890 года.

վարձատրութիւն՝ մի զուգ գումէշներով կամ եղներով 15 վերստ հեռու անտառից գերանը բերելու համար: Այդ գնի մէջ մտնում է 2 ռ. 20 կոպէկ, որ գերան կտրող կապալառուն տւել է անտառի տիրոջ: Ուրեմն գերանի տիրոջ մնաց 4 ռ. 30 կոպէկ: Հիմա տեսնենք այդ գնից ինչ օգուտ է ստանում գերանի տէրը: Անտառից մինչ գետը հասցնելու համար գերանատէրը պէտք է վճարէ մի զուգ գումէշների տիրոջ օրական 1 ռ. 50 կոպ. և անտառի բանւորին օրական 80 կոպէկ: Արդ, ծառը կտրելու համար նա վճարում է 40 կոպ., երկու բանւորի, որոնք գերանը իջեցնում են անտառի զառիվալրով—1 ռ. 60 կոպ., կէս օրավարձ՝ գերանը անտառի առաջին պահեստը հասցնելու համար—75 կոպ., աղտեղից գերանը հասցնելու համար մինչև գետի նաւահանգիստը—1 ռ. 50 կոպէկ: Ուրեմն գերանատիրոջ ծախք նստել է 4 ռ. 25 կոպ., իսկ անտառատիրոջ 2 ռ. 20 կոպէկն էլ հաշւելով՝ 6 ռ. 45 կոպէկ, մինչդեռ, որպէս ասացինք, գերանը նոյն անգամ ծախւում է 6 ռ. 50 կոպէկ: Ասել է թէ գերանատիրոջ, այդ գնով, օգուտ չի մնում համարեա, քանի որ այդ մնացած 5 կոպէկը գնում է անասունի նալնելուն, գործիքների զրոտելուն և այլն:

Դէ հիմա տեսնենք, թէ ինչ է լինում չետոյ այդ գերանի հետ մինչ թիֆլիս հասնելը և խերխանոցից դուրս գալը: Այդ գերանը առնում է լաստապանը 12 միւս գերանների հետ միասին և, երկ կողմանի լաստի կապելով, լողացնում է մինչ թիֆլիս, ուր նա ծախում է 8 ռուբլիով: Նորան դիպուք սղոցում են շոգու սղոցանոցում: Ինչ է աշխատում գործարանատէրը, որ գերանը դիպուք վերշոկանոց տախտակների է սղոցում: 8 վերշոկանոց լալնութեան տախտակներ, երկու ծալրակոճղ և 4 կողատախտակ: Ներկալ գներով առաջինները նա կը ծախի հատը 1 ռ. 50 կոպէկով, երկրորդները հատը 75 կոպէկ և երրորդները հատը 40 կոպէկ: Ընդամենը նա կը ստանա 10 ռ. 60 կոպէկ: Արդ, սղոցանոցի տիրոջ այդ սղոցելը, վերշոկին 3 կոպէկի հաշւով, նստում է 1 ռ. 74 կոպէկ: Ուրեմն 8 ռուբլու հետ, որ նա վճարել է գերանի համար, այդ կ'անէ 9 ռ. 74 կոպէկ, որը, հանելով 10 ռ. 60 կոպէկ զուամարից, կը ստանանք, որ սղոցատիրոջ մնաց 86 չֆոռ: Ահա այդ 86 կոպէկից նա պէտք է բաժին հանէ իւր համար, սղոցանոցի բնօրէնի համար, կապիտալի սոկոսի համար և վերջապէս քաղաքային հարկի համար:

Իսկ աչն 1 ռ. 50 կոպէկը որ վերցրեց լաստապանը? Այդ նրան չը մնաց որպէս զուտ օգուտ: Լաստը նա միալնակ չը վարեց, նրան հարկաւոր էր օգնական: Երկու հոգու համար այդ 1 ռ. 50-ից նա պէտք է դուրս բերէ 5—6 օրւալ ուտելածախս և չետոյ, թիֆլիսում նա պարտաւոր է վճարել ամեն մի գերանի համար 30 կոպէկ հարկ քաղաքին:

Այսպիսով մենք ինչ ենք տեսնում: Այն, որ անտառից մինչ գետի նաւահանգիստը գերան բերելը նստում է 4 ռ. 25 կոպ., մինչ թիֆլիս հասցնելը ևս 1 ռ. 50 կոպ., ուրեմն միասին ճանապարհածախս նստում է

5 ր. 75 կուպ., ալսինքն դերանի գնի (8 ր.) մօտ 72⁰/₀-ը, և Նորանից ստացած տախտակների և մնացորդների գնի (10 ր. 60 կ.) 50⁰/₀-ը:

Եթէ մեղանում տախտակը ալդքան թանկ է, դորանում ուրեմն ամենից շատ մեղաւոր է անտառալին ճանապարհների վատութիւնը և մենք խօսում ենք ալստեղ զլխաւորապէս մասնաւոր անձերին պատկանող անդամների մասին, որոնք, որպէս վերը տեսանք, Անդրկովկասի չորս Նահանգներում (Նրևանի Նահանգը չը հաշւած) կազմում են ոչ պակաս քան 1 միլիոն 571 հազար դեսեատին, ալսինքն նոյն Նահանգների բոլոր անտառների 40⁰/₀-ը:

Բանն էլ հենց նրանումն է, որ մասնաւոր անձերին պատկանող, ալդապէս կալւածատիրական անտառները, շատ սակաւ բացառութիւններով, փչացրած են ճանապարհներին և բնակութեան մօտ տեղերում, իսկ հեռու անտառներում հաղորդակցութեան միջոցները անտանելի են: Եւ ալդտեղ էլ ծառեր կտրելու դործը շարունակում է նոյն անտեսեա կերպով կատարել, որպէս և միշտ եղած է մեղանում:

Ինչն է արդեօք նպաստել և նպաստում մեղանում կալւածատիրական անտառների ալդ կործանիչ տնտեսութեան:

Ամենազլխաւորը՝ անտառալին սեպհականութեան իրաւաբանական բնաւորութիւնն է: Եւ իրօք, մասնաւոր անձերի անտառները մեծ մասամբ դեռ չափւած չեն տէրութեան օրդաններէից: Ալդ պատճառով սեպհականութիւնը դեռ մնում է անհաստատ վիճակի մէջ: Գորանից է, որ ալդ անտառները մնում են անբաժան՝ մասնակից անձերի մէջ: Որպէս զի սեպհականութիւնը ճանաչւի տէրութիւնից, նոքա, ալդ տէրերը, աշխատում են իրանց անտառները կապալառուների տալ, որով նոքա ստեղծում են տիրապետութեան համար փաստալին մոմենտներ, իսկ ալդ նպատակին հասնում են նոքա բնակեցնելով իրանց անտառները կապալառուներով: Ալդպիսի անտառալին բնակիչները ամենից առաջ աշխատում են իրանց ապահովել վարելահողով և խոտ հարելու տեղերով: Օգնականներ նոքա գտնում են կացնի և կրակի մէջ: Յանկացած տեղում նոքա կարատում են ծառերը և ամառաչ շոքերին կրակի ճարակ տալիս: Ալդպէս է վարում ամեն մէկ կապալառու: Աւելցրէք դորա վերաչ նաև ալն, որ ամեն մի գիւղ, որի մօտ անտառ կալ, իւր տաւարը արածայնում է մօտ անտառում, որը ի հարկէ փչացնում է:

Ապալիսով եթէ նշանակելու լինինք քիչ բոլոր պատճառներով բաց մնացած տեղերը, կը ոտանանք ահագին տարածութիւններ: Իսկ տեղը խօսմ նոր անտառ չի մեծայնում:

Յետոյ կապալառուն շարունակում է իւր կործանիչ դործը: Դիւղատնտեսութիւնից ազատ ժամերը նա նւիրում է իւրան անտառալին դոր:

ծին: Տիրոջից ստանում է թուլտույթեան թուղթ ծառեր կտրելու, առանց որոշելու ոչ տարածութիւնը, ոչ տեղը: Մալխ ամսին նա կտրում է չորս սաժենանոց ծառեր, որ նա կամ նոյն տարւալ աշնան և կամ մի երկու տարուց չէտ, չորս սաժեն գերաններ կտրելով՝ տանում է մօտակալ գետի նաւահանգիստը և վճարելով անտառի տիրոջ որոշւած մասը, ծախում է գերանը վերը փշւած գներով: Ասացր, որ ծառից նա ջրկում է 4 սաժենանոց ուղղաձիգ բունը, իսկ բունի մնացած մասը և ճիւղերը, որոնք կազմում են ընդհանուր մասսայի 60%-ը, թողնում է անտառում, որ և փտում է և ճիւղների ու ապագայ հրդէհի կերակուր դառնում:

Այսպիսով միմիայն պետական զանձարանը և մի քանի մասնաւոր անձեր դեռ ևս պահպանել են ճանապարհներին և բնակութեան մօտ իրանց անտառները, իսկ մասնաւոր անձերի լաւ անտառները պէտք է որոնել լեռնալիճ, դժւար մատչելի և հեռու տեղերում:

Անտառատէրը ինքը կատարեալ գերի է ստեղծւած հանգամանքների: Եթէ նա ուղենալ էլ ինքը չահեցնել իւր անտառը, նա էլի սախլած կը լինի ընկնել կապալառուների ձեռքը: Հարկաւոր են բանւորներ գիւղացիներէից. բաւց սօքա էլ ազատ են միայն տարւալ 2—3 ամիսը: Իսկ բաւական է որ տաւարի ցաւ (էպիզօօտիա) երեւալ, որ շատ սովորական է մեղանում, ամենքը քշում են իրանց տաւարը անտառի խորքերը և սպասում մինչև ցաւի անցնելը և կամ ցաւին զոհ են դնում: Հետեանք աչն է լինում, որ պակասում են բանւոր ուժեր թէ մարդկանցով և թէ տաւարով: Այդ հանգամանքներում, ի նկատի ունենալով անտառի վատ ճանապարհները, ինչ անէ անտառատէրը, որը որ և է կապալ է վերցրել և ստիպւած է իւր ժամանակին գերանը կամ տախտակը տեղը հասցնել: Տուգանքներ և սնանկութիւն...

Մենք դեռ չենք խօսում կալւածատիրոջ Փինանսական դրութեան մասին, քանի որ կալւածները մեծագոյն մասով գրաւ են դրւած վարկի ընկերութիւնների և մասնաւոր անձերի մօտ, որոնց պահանջած տոկոսները կապիտալի չիջման մասով սովորապէս աչնքան մեծ են, որ անտառը փչացնելու դնով անգամ նա դժւարանում է իւր պարտքից ազատուել: Եւ որտեղից նա մտածի կապիտալների դնել իւր անտառի վերաջ, քանի որ տարէնը երկու անգամ նրան սպառնում է հրապարակական վաճառումը բանկալին հաստատութիւններից՝ իւր ժամանակին ապառիկները (նեղօթկա) չը վճարելու համար, իսկ ամեն բոպէ էլ սպասում է իւր մասնաւոր պարտատէրերի կողմից դատարանական գործողութիւնների?...

Եւ ահա թէ ինչպէս է պատահել, որ, Կովկասը, լինելով անտառներով հարուստ երկիրներից մէկը, այս օրւալ օրս ստիպւած է անտառալիճ նւթերի համար չը բաւականանալ իւր փախով, այլ նաև դիմել Եւրոպական Ռուսիային և Շվեդիա ու Նորւեգիային և դեռ Հիւսիսային Ամերիկային:

Մասնաւոր անձերի անտառները ապահովելու համար ապագայ փչացումներին և խրախուսելու համար անտառատէրերին, որ իրանք զբաղւեն իրանց տնտեսութիւնով, տէրութիւնը արել էր մի շարք օգտակար կարգադրութիւններ, որոնց մէջ, հնէրից, կարեւոր է 15 մայիսի 1867 թւականի անտառապաշտպան օրէնքը, որով մասնաւոր անտառատէրերին հնչտացրեց հրախիւ իրանց ծառալութեան համար անտառապահ ծառալոգների կորսուածից մասնադէտներ, չատկացնելով սրանց պետական ծառալութեան խաւառները: Նոյն օրէնքով աւելի խիստ պատիժների են ենթարկւում ծառերի կամաչական կտրատումները կողմնակի մարդկանց կողմից:

Բայց այդ օրէնքը չարգելեց աշնուամնացնել, որ անտառատէրերը իրանք փչացնեն իրանց անտառները մինչ աշն աստիճան, որ համարեա ժողովրդական բարօրութիւնը դորանով խախտւած զգաց իրան.

Եւ ահա այդ հանգամանքների մէջ է որ հաստնացաւ 4 ապրիլի 1888 թւականի անտառապաշտպան օրէնքը (Лѣсохранительный законъ 4 апрѣля 1888 года):

Այս օրէնքով ընկան տէրունական խնամատարութեան ներքոյ եւրոպական Բուխարի և Կովկասի բոլոր աշն անտառները և մացառները, որոնք պահում են աւաղը գետերի, լճերի, ծովերի, ջրանցքների և ջրի արհեստական ամբարների ափերը. լիտոյ որոնք պաշտպանում են քաղաքները գիւղերը, մշակւած հողերը, ամեն տեսակ կալւածները և ճանապարհները, աւաղի հեղեղումներից, լիտոյ որոնք պահպանում են գետերի, գետակների ափերը և աղբիւրները՝ փլուզումներից, հեղեղներից, անտառների և մացառների, որոնք կան լեռների և սոցա լանջերի վերայ և որոնք պահպանում են գետինը անձրեալին հեղեղներից և պաշտպանում ձիւնի կոտների փլուզումներից ու արգելում առհասարակ սրընթաց հեղեղներից:

Այդ կարգի անտառները այդ օրէնքը անւանում է պաշտպանելի անտառներ (защитные лѣса):

Բայց ամենաթեթիւ մի հալեացք եթէ գցելու լինենք Կովկասի տեղադրութեան, տոպօգրաֆիայի վերայ, կը համոզւենք, որ այդ երկրի անտառները, մեծագոյն մասամբ, իրանց բնաւորութեամբ ընկնում են պաշտպանելի անտառների կատեգորիայի տակ, չը նալւած որ առ ալժմ, Կովկասում պաշտպանելի ճանաչւած են դեռ ևս միաշն Հիւսիսային Կովկասի Ստաւրապոլի Նահանգի մի քանի անտառները, աշնտեղ, ուր անտառների ջնջումը հասել է սպառնացող չափների և կամ ուր առհասարակ անտառների մեծ կարիք է զգացւում: Այդ տեղերի համար առանձին կանոնադրութիւններ են տրւած:

Ընդհանուր հսկողութիւնը անտառապաշտպան օրէնքի գործադրութեան վերայ լանձնւած է պետական կալւածների մինիստրութեան, իսկ անմիջական տեսչութիւնը լանձնւած է անտառապաշտպան կոմիտեաներին: որոնք, Նահանգապետների նախագահութեամբ, կազմւած են հետեւեալ ան-

դամներին՝ ազնականութեան նահանգական առաջնորդից, նահանգական դատարանի նախագահից, պետական կալաձեռների կառավարչից, անտառալիքի ղեկավար-ինստրուկտորից, նահանգական ղեմստուգչի նախագահից, երկու տեղական անտառատէրերից, որոնք ընտրուում են նահանգական ղեմստուգչին ժողովից: Հարկաւոր գէպքերում, իրր անդամներ, կոչւում է նաև հաղորդակցութեան ճանապարհների վարչութեան ներկայացուցիչը:

Առ ալժմ բաւականանում ենք միմիայն լիչատակելով այդ օրէնքի գոյութիւնը, առանց նորա մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, որ մեզ փոքր ինչ հեռու կը տանէր:

Կը վերջապէսք ներկայ չօղւածը լիչատակելով նաև, որ մասնաւոր անձերին տրւում են նաև պրեմիաներ լաւագոյն տնտեսութեան համար և տէրութիւնից նշանակած տեղերում անտառ զցելու համար: Առաջինների համար տրւում է պրեմիա 300 պոլիմպերիալ և ոսկէ մեդալ, իսկ երկրորդների համար՝ 500 պոլիմպերիալ նպանապէս ոսկէ մեդալով, և մինեուն ժամանակ պետական կալաձեռների միջխտրին իրաւունք է տրւած աւելացնել պրեմիան ի հաշիւ առաջւաչ տարիներում չը տրւած պրեմիաների:

Յիչատակենք նաև, որ պետական խորհրդի 21 մարտի 1888 թ. կարծիքի բարձրագոյն հաստատութիւնով՝ խոտացրած են պատիժները՝ անտառապաշտպան օրէնքը խախտողների դէմ, բացի մանաւանդ ուրիշի անտառի գողութեան և փլաններ տուղներ ի համար:

Անտառները պաշտպանելիների կարգում ընդունել տալու իրաւունքը պատկանում է պետական կալաձեռների վարչութիւններին, նահանգական և զաւառական ղեմստուգչին վարչութիւններին և հաղորդակցութեան ճանապարհների վարչութեան:

ՈՒՒԼԵԱՄՍ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐԻ ՎՐԴՈՎՄՈՒՆՔԸ ԲՎԱՑԱԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԻ ¹⁾

(Պատմել է Հեղինակին Նիւ-Եօրքի քաղաքացի Մակ Ուիլեամսը, որն Հեղինակը պատահել է երկաթուղու կառքում)։

Պատմածս վերաբերում է, այսպէս սկսեց Ուիլեամսը, այն ժամանակին, երբ կրուպանուանած սարսափելի և անբուժելի բկացաւը տարածւած էր մեր քաղաքումը և ահ էր գցել բոլոր մայրերի վերայ։ Այդ ժամանակն էր, որ ես իմ կնոջ ուշադրութիւնը հրաւիրելով մեր փոքր աղջիկ Նելլու վերայ, ասացի՝

— Ես, հոգեակս, եթէ քո տեղ լինէի, թող չէի տալ, որ երեխան կրճի այս սոճի ճիւղոտը։

— Էհ, ինչ փնաս ունի, սիրելիս, պատասխանեց կինս և միւսնոյն ժամանակը պատրաստեց պաշտպանելու երեխայի արածը, որովհետև կանայքը չեն կարող առանց հակառակելու ամենալաւ խորհուրդն անդամ ընդունել։ Իմ խօսքն պսակւած կանանց մասին է։

— Բոլորը գիտեն, նկատեցի ես կնոջս, որ սոճին ամենից անսնդարար ծառն է, որ կրճում է երեխան։

Կինս, որ ձեռքը տարել էր ճիւղոտը առնելու, յետ քաշեց իւր ձեռքը։ Լաւ երևում էր, որ տիկինս ներքուստ կուռում է և վերջապէս ասաց.

— Դու, ի հարկէ, սիրելիս, այդ բանը աւելի լաւ իմանում

¹⁾ Տուէնը — ամերիկական կատակաբան (հումորիստ) է, շատ չափով հեղինակ կրթւած աշխարհում։

կը լինես, կամ գոնէ երեւակայում ես, որ դիտես: Բայց բոլոր բժիշկները ասում են, որ սոճի ծառի մէջ եղած հիւթը, տերպենտինը, շատ օգտակար է այն երեխաներին, որոնց մէջքը և երիկամունքը թոյլ են կազմւած:

—Հա՛, եթէ այդպէս է, ես սխալ եմ: Դէ՛ ես չը գիտէի, որ նելլու երիկամունքը և ողնաշարը փնասւած են և որ բժիշկը խորհուրդ է տւել...

—Ո՞վ ասաց, թէ աղջկանս մէջքը և երիկամունքը փնասւած են:

—Միթէ՞, հոգեա՛կս, այս բոպէին դո՛ւ չէի՞ր ակնարկութիւն անողը:

—Ի՞նչ ես բաներ հնարում: Ես այդ տեսակ ոչ մի ակնարկութիւն չեմ արել:

—Ինչպէ՞ս, աղանետակա: Դեռ երկու բոպէ էլ չի անցել, որ դու ասացիր թէ...

—Փիլիսոփայութիւններ մի՛ անիլ, խնդրեմ: Ես ինչ գիտեմ, ինչ ասացի: Աղջկայ ճիպոտ կրծեւուց ոչ մի փնաս չի կարող պատահել. այդ ինքդ էլ լաւ գիտես դու: Թող կրծի իրան համար. ի՛նչ ես ուզում:

—Բաւական է, հոգեակս. ես այժմ հասկացայ քո կարծիքը այդ բանի մասին և կը գնամ կը կարգադրեմ, որ հենց այսօր նելլու համար պատրաստեն երկու կամ երեք սալ լաւ սոճի փայտ: Իմ երեխան չը պէտք է պակասութիւն զգայ, թէ ինչ է, ես...

—Ո՛ւհ, գնաս մէկ դու քո գործիդ և ինձ հանգիստ թողնես: Կինդ մի խօսք չը պէտք է ասի, որ դու չը բռնես նորանից: Եւ յետոյ կը վիճես-կը վիճես, մինչև որ ինքդ էլ չես իմանալ, թէ ինչից սկսեց բոլոր խօսակցութիւնը:

—Լաւ, քո ասածը լինի. բայց ախր հետևողութիւն չկայ քո այն վերջին նկատողութեան մէջ, որով...

Բայց իմ անկողնում կիներ դեռ չը վերջացած խօսքիցս բռնկեց և դուրս վազեց, հետը տանելով և աղջկաս: Երեկոյեան, սեղանի վրայ նորից տեսայ կնոջս՝ բայց սարսափած, սպրտնած, պատից աւելի սպիտակած երեսով:

—Դիտես ինչ, ա՛ մարդ, շտապեց նա ասելու, դարձեալ մի զո՛հ: Փոքրիկ Գէորգը հիւանդացել է:

—Չը լինի՞ր կրուպով:

—Այո կրուպով:

—Բայց միթէ փրկելու յոյս չը կայ:

—Ոչ մի. Տէր ամենակալ, ի՞նչ պէտք է լինի մեր վիճակը:

Այդ ժամանակ դայեակը բերաւ Նեղլուն բարի գիշեր ասելու և մօր ետեւից գիշերւայ աղօթքը կրկնելու: Աղօթքի ժամանակ՝ ինչպէս եղաւ՝ երեսան հազաց: Կինս սարսափեց և երեսի վերայ վայր ընկաւ, կարծես կայծակահար եղած: Բայց շուտով ոտքի թռաւ՝ երկիւղից առաջացած հոգսերին նւիրելու:

Նա հրամայեց Նեղլու մահճակալը մանկասենեակից հեռացնել մեր ննջարանը և գնաց ստուգելու հրամանի կատարումը: Ինձ էլ քաշ տւեց իւր հետը:

Մեծ արագութեամբ ամեն բան կարգադրւած էր: Կնոջ առանձնարանում դրւած էր մահճակալ դայեակի համար: Բայց կինս յանկարծ մտաբերեց, որ այստեղ մենք շատ հեռացած կը լինենք միւս երեսայից և դժւար վիճակի մէջ կը լինենք, եթէ ցաւեր սկսեն նորանում: Խեղճ կին-արմատս սարսափից կրկին գունատւեց:

Այն ժամանակ երեսայի և դայեակի մահճակալները տարանք դարձեալ մանկասենեակը. իսկ մեր մահճակալները տեղաւորեցինք հարեան սենեակում:

Հազիւ գործը վերջացրել էինք, կինս մտաբերեց, որ Նեղլին կարող է Գէորգից վարակւել: Այդ նոր ծագած կասկածը այնպէս վրդովեցրեց նորան, որ մենք չը գիտէինք էլ՝ ինչպէս նորան հանդրստացնենք: Աներևակայելի արագութեամբ դուրս հանեցինք մահճակալները մանկասենեակից: Կինս այնպէս կատաղի կերպով շտապում էր, որ քիչ մնաց ջարդուփշուր անի Նեղլու մահճակալը:

Մենք իջանք ստորին չարկը, բայց այնտեղ դայեակի համար չը կարողացանք տեղ յարմարեցնել, մինչդեռ կինս մեծ յոյս էր դրել դայեակի փորձառութեան վերայ: Ստիպւած մենք կրկին տարանք բոլոր իրեղէնները մեր ննջարանը և վերջապէս՝ փոթորիկից ցրեւեկած և նորից բունը գտած թռչունների նման՝ ուրախացանք, երբ կարգադրութիւններս իրագործեցինք:

Կինս անհամբեր վազեց մանկասենեակը անսնելու՝ ինչ է այնտեղ կատարւում. բայց շատ շուտ դարձաւ նոր սարսափով և հարցրեց ինձանից:

—Սա ի՞նչ է նշանակում, փոքրիկը ձիդ քնում է:

—Հողեա՛կս, դու լաւ գիտես, որ մեր փոքրիկը միշտ լաւ է քնում:

—Գիտում, գիտում: Բայց այժմ նա ուրիշ կերպ է քնած: Նա կարծես... կարծես... այնպէս հանգիստ չունի է քաշում... Տէր Աստուած, ես վախենում եմ...

—Դէ՛ հողեալս, նա միշտ հանգիստ է քնում:

—Այ, այդ գիտեմ. բայց հիմի այդ բանը ինձ կարծես վախեցնում է: Նորան հսկող աղջիկը շատ է ջահել ու անփորձ: Մարիամին ուղարկենք նորա մօտ. ով գիտէ, ինչ կարող է պատահել այնտեղ:

—Այդ ասենք լաւ ես մտածել. բայց քեզ ո՞վ պէտք է օգնի, հարցրի ես:

—Ա՛յ, դու կարող ես ամեն բանում ինձ օգնել: Այսպէս սարսափելի ժամանակ ես ոչ ոքի ինքնուրոյն գործ չեմ հաւատալ. ինքս պէտք է անեմ:

Ես կնոջս պատասխանեցի, որ ես անվայել կը համարեմ պառկել և քնել—նորա ուսին գցելով մեր հիւանդ երեխայի խնամելը և հոգատարութիւնը ամբողջ տանջալի գիշերը: Բայց կինս ինձ հանգըստացրեց: Պառաւ Մարիամը զնաց առաջւայ պէս մանկասենեակում մնալու:

Նեղին քնի մէջ երկու անգամ հազաց:

—Ա՛յ, ի՛նչ եղաւ բժիշկը: Ա՛ մա՛րդ, սենեակումը շատ շոք է, անտանելի է: Փակիր վառարանի պահակը:

Կատարեցի պատուէրը. բայց նայելով ջերմաչափին, որ ցոյց էր տալիս միայն 16°, զարմացայ թէ ինչու է այդ աստիճանը շատ երեւացել հիւանդ երեխայի համար:

Այդ ժամանակ կառապանը քաղաքի հեռու ծայրից տուն դարձաւ, լուր բերելով, որ մեր բժիշկը ինքը հիւանդ է և պառկած է անկողնում, կինս նայեց ինձ վերայ մոլոր հայեացքով և յուսահատ ձայնով ասաց.

—Ես այստեղ ճակատագիրս եմ տեսնում: Երևի մեզ այդպէս է վիճակւած: Նա առաջ երբէք, երբէք հիւանդ չէր լինում: Երևի Աստուծու օրէնքի դէմ եմք ապրել, ահա որտեղ է բանը: Քանի հազար անգամ քեզ ասել եմ այդ մասին: Այժմ պտուղները տեսնում

ես: Մեր երեխան էլ չի առողջանալ: Նրանի քեզ, որ այս դասը դու չես զգում: Իսկ ես ինքս ինձ չեմ ներիլ երբեք:

Զը ցանկանալով ի հարկէ կնոջս վիրաւորելու և միայն անզգուշութիւնիցս ես պատասխանեցի, որ ես երբեք չեմ էլ մտածել, թէ մենք անազնիւ, անբարոյական կեանք ենք վարել:

— Ա՛ մարդ, ուզում ես այժմ էլ Աստուծու բարկութիւնը երեխիս գլխին թափես:

Կինս սկսեց լալ և յանկարծ բացականչեց:

— Բժիշկը գոնեա դեղեր ուղարկէ՛ր:

Ես պատասխանեցի՝

— Ի հարկէ: Ահա դեղերը: Ես սպասում էի յարմար բոլակի, որ քեզ հաղորդեմ:

— Դէ, որ այդպէս է, տուր այստեղ շուտով, դէհա: Թէ չե՞ս հասկանում, որ ամեն մի վայրկեանը թանգ է: Ի՞նչ եմ ասում: Ինչ եմ անում դեղերը, երբ բժշկի ասելով՝ այս հիւանդութիւնը անբուժելի է:

Ես պատասխանեցի, որ քանի որ երեխան կենդանի է, յոյսներս չը պէտք է կորենք:

— Յոյսներս, ճչաց կինս, հասկանում ես ի՞նչ ես խօսում, չը ծնած երեխայի չափ էլ... Սա ի՞նչ է նշանակում, զեղատոմսակի վերայ գրած է «Ժամը մի անգամ մի թէյի դրալ»: Ժամը՞ մի անգամ: Կարծես թէ երեխայի կեանքը փրկելու համար մի տարի ժամանակ ունենք: Օհ, շտապի՛ր, ա մարդ, դեղը բաց արա: Դու մի հացի գդալ ածա. դէհա, շուտ արա:

— Բայց, սիրելիս, յանկարծ հացի դդալից...

— Հոգիս մի հանիլ, Աստուած սիրես՝ մէկ է... Ա՛ռ, ա՛ռ, ընկունիւր այս դեղը, իմ սիրունիկս, իմ քաղցրիկս, մի քիչ դառն կը լինի, բայց յետոյ՝ նեղիկս, մայրիկի աղջիկը, կ'առողջանայ: Այ, ա՛յդպէս, այ, այ: Ապրես: Դէ հիմի գլուխդ դիր մայրիկի կրծքին և քնիր, աչքերդ փակիր, փակիր, սիրունիկս... Օհ, ես գիտեմ, նա մինչև էզուց չի ապրիլ: Գիտես ի՞նչ (դարձաւ նա ինձ). եկ դեղը տանք հացի գդալով ամեն մի կէս ժամից յետոյ: Թէ ասում եմ, երեխային մի քիչ էլ բեղադօն տանք, օհօնիտ տանք, կ'օգնեն: Գնաս, ա՛ մարդ, բերես: Բայց սպասիր, լաւ կը լինի՝ ես ինքս զնամ: Դու այսպէս բաների գլուխ չ'ունես:

Շուտով դորանից յետոյ մենք պառկեցինք քնելու՝ երեխայի մահ-
ճակալը մօտիկացնելով կնոջ բարձին: Այս տար ու բերը ինձ լա-
յոգնեցրեց, այնպէս որ հազիւ պառկեցի քունս սաստիկ տարաւ: Բայց
կինս զարթեցրեց:

—Սիրելիս, ասաց նա, վառարանի պահակը հօ բաց չի:

—Ոչ:

—Ես էլ այդպէս էի կարծում: Վերկաց մէկ բաց արա՛. սենեա-
կումը ինչ որ շատ է ցուրտ:

Ես կատարեցի նորա խնդիրքը և կրկին քնեցի, բայց մի քանի
ժամանակից յետոյ կինս ինձ նորից զարթնեցրեց.

—Որ երեխայի մահճակալը քո անկողնին մօտեցնես, լաւ կ'ա-
նես. վառարանին մօտ կը լինի երեխան՝ կը տաքանայ:

Ես ուզում էի մահճակալը տեղափոխել, բայց ոտքս դիպաւ
գորգին և երեխան զարթնեց: Կինս սխեց նորան քնացնել, իսկ ես
մնջացի: Կարճ ժամանակից յետոյ լսեցի քնի մէջ կնոջս շշնջալը:

—Սիրելիս, սազի ճրագու է հարկաւոր, մենք ունենք, բայց
պէտք է բերող լինի: Զանգը տուր, աղախինը գայ:

Քնաթաթախ վերկացայ և յանկարծ կոխ տուի կատին, որ սաս-
տիկ ճիչ հանեց: Ես քացով տուի նորան, բայց ոտքս դիպաւ բազ-
կաթուռին:

—Ա՛ մարդ, ի՞նչու ես լուսաւորում սենեակը. գիտես, որ երե-
խան կարող է զարթնել:

—Մէ՞կ չը տեսնե՞մ, ո՞ր տեղս եմ ջարդել կամ վիրաւորե՞լ:

—Դէ որ այդպէս է, հենց բազկաթոռն էլ նայի՛ր... կոտուած
է լինելու անպատճառ: Խեղճ կատու, եթէ քացիդ նորան հասած
լինէր...

—Կատուի դարդը մի թող է՛: Այս բաները տեղի չէին ունենալ,
եթէ դու Մարիամին այստեղ պահած լինէիր, որ նա ինքը կատարէր
այս նորան միայն վերաբերելի դործերը:

—Ամօ՛թ քեզ, դեռ տղամարդ ես. ես կարծում էի, դու կը քաշ-
ւես այդպէս բաներ ասել: Ես վրդովուում եմ լսելով, որ դու ինձ
ամենաչնչին օգնութիւններ չես կարողանում անել այսպիսի տարա-
փելի բոլակներում, երբ մեր երեխան...

—Լաւ, լաւ, լաւ. բոլորը կ'անեմ՝ ինչ ուզում ես: Բայց զան-

զակ տալը զուր է, ամենքը քնած են: Որտեղ է զրւած սագի ճրագուն:

—Մանկասենեակի վառարանի մօտ: Եթէ ինքզ ես զնում, ապա՝ Մարիամին, որ...

Ես բերի ճրագուն և պառկեցի քնելու. բայց կինս ինձ հանգիստ չը թողեց:

—Դիտես, սիրելիս, որ ես քեզ նեղութիւն տալուց ինքս տանջւում եմ, բայց սենեակը էլի ցուրտ է, ճրագուն քսել չի կարելի: Վառարանը մէկ վառես: Փայտը դարսւած է, միայն լուցկին վառես ու կպցնես՝ բաւական է:

Վերկացայ տեղիցս, վառարանը վառեցի և վհատւած կերպով ընկայ աթոռի վերայ:

—Ինչո՞ւ ես աթոռի վերայ նստում, ա՛ մարդ, կը մրսես: Մտի՛ր անկողինդ:

Երբ որ պառկում էի, կինս ասաց.

—Մի քիչ էլ սպասի՛ր. նեղին մի անգամ էլ դեղ ընդունի:

Դեղն էլ տւի: Դեղը փախցնում էր երեխայի քունը: Կինս հէնց որ տեսնում էր, որ երեխան զարթնել է, իսկոյն նորան մերկացնում էր ու մարմինը սագի ճրագու քսում: Ես դարձեալ քնեցի և դարձեալ ինձ զարթեցրին:

—Սիրելի՛ս, մի տեղից փչում է և սաստիկ է փչում: Իսկ այս հիւանդութեան ժամանակ քամին շատ վնաս է: Երեխայի մահճա՛կալը մօտիկացրու կրակին:

Այս պատէրը կատարելուց ոտքս դարձեալ դիպաւ. գորգին. ես բարկացայ և զայրոյթից վեր առի գորգը վառարան զցելու. բայց կինս անկողնից թռաւ և ձեռքիցս խլեց գորգը: Մենք մի թեթեւ կուէցինք: Փոքր քնելուց յետոյ ես վերկացայ և կռաւատի սերմ՝ դրի երեխայի կրծքին:

Որովհետեւ վառարանում կրակը ինքն իրան չի մնում, հանգչում է, ուստի ամեն մի քսան ըստէն վեր էի կենում և ուղղում էի փայտերը: Այս հանգամանքից օգուտ քաղեց կինս և նա էլ քսան ըստէից յետոյ երեխային դեղ էր տալիս: Ժամանակ-ժամանակ, այն էլ բաւական ստէպ, փոխում էի կռաւատի սերմը և մանանեխ ու ուրիշ սպեղանի էի զնում երեխայի մարմնի ազատ մնացած տեղերում: Այս բոլորը մի կերպ տանում էի. բայց առաւօտեան դէմ

փայտերը բոլորովին այրեցին և կինս ստիպեց, որ ես դնամ փայտանոցը և փայտի նոր պաշար բերեմ: Նս չը համբերեցի՝ ասացի.

—Հոգեակս, փայտ բերելը շատ էլ հեշտ ու հաճելի չէ: Երեխային կարելի է տաքացնել լաւ ծածկելով: Փոխենք մարմնի վերայ դրած դեղերը և այնուհետեւ...

Կինս մի աղմուկ հանեց, որ ինչ արած՝ դնացի մի խոփո փայտ բերի, որից յետոյ ընկալ անկողինս և այնպէս խռմիացրի, ինչպէս ընդունակ են Ֆիզիքապէս և հոգեպէս շատ յոգնած մարդիկը: Առաւօտը լուսաբացին ես զգացի մի խիստ հարւած, որ ինձ սթափեցրեց: Կինս նայում էր ինձ վերայ մոլոր հայեացքով և վրդովմունքից շնչասպառ էր լինում: Մի կերպ ուժը ժողովելով՝ նա ասաց.

—Բոլորը վերջացաւ, բոլորը կորաւ: Տես, ինչպէս երեխան քրտնած է: Ի՜նչ անենք այժմ, Տէր Աստուած, Տէր Աստուած:

—Հեր օրհնած, մի՞թէ կարելի է այդպէս վախեցնել: Տէր Աստուած, չը գիտեմ՝ ինչ անեմ: Որ այդպէս է, նորից ձրագու քսի՛ր ու դնենք երեխային քամի տեղ, որ...

—Օհ, ինչ խելառն ետ: Ամեն մի բուպէն այստեղ թանգ է: Նուսով գնա բժշկի ետևից: Ինքդ, ինքդ գնա՛ — և նորան ասա, գլխին դիր վերջապէս, որ պէտք է զայ այստեղ ինքը՝ կենդանի թէ մեռած:

Նս վազեցի, հիւանդ բժշկին ոտքի կանգնացրի և հետո առի ու տուն եկալ: Նա քննեց Նելլուն և յայտնեց, որ նա մեռնելու ամենևին ցանկութիւն չունի: Նս ի հարկէ շատ ուրախացալ, բայց կինս այնպէս բարկացաւ, կատաղեց, որ կարծես թէ բժիշկը նորան վիրաւորել էր իւր խօսքով: Յետոյ նա ասաց, որ երեխայի հազի պատճառը նորա կոկորդը ընկած մի որ և է իրի աննշան գրգռումից է առաջ եկել: Նս կարծում էր թէ կինս բժշկի այդպիսի խօսքերի վերայ դուրս կ'անի սենեակից: Բժիշկը աւելացրեց յետոյ, որ եթէ երեխան մի անգամ սաստիկ հազայ, կոկորդը կարող է մաքրւել: Նւ արդարեւ բժիշկը տւեց երեխային մի ինչ որ դեղ, որից նորա հազը սաստիկ բռնեց և կոկորդից դուրս թռաւ մի կտոր բարակ բան:

—Ձեր աղջիկը կրուպով հիւանդ չէ, յայտարարեց բժիշկը: Կարելի է նա մի որ և է ճիւղի կտոր կամ ձիպոտ է կրծել, որից մի կտոր մնացել է կոկորդում: Դորանից մի առանձին վնաս չի առաջանալ:

—Նս էլ այդ կարծիքի եմ, աւելացրի ես: Բայց մի բան կայ,

որ սոճում եղած տերպենտինը շատ օգտաւէտ է մանկական մի-
քանի հիւանդութիւնների ժամանակ: Սակայն իմ կինը ինքը աւելի
լաւ կերպով կը բացատրի ձեզ այդ բանը:

Կինս դատողութիւն անելու գլուխ չունէր: Նա արհա-
մարհանքով շուռ տւեց երեսը և սննեակից դուրս եկաւ: Այդ ժա-
մանակից մեր ընտանեկան կեանքում մէկ միջնադէպ պատահեց, որի
մասին մենք աշխատում ենք երբէք խօսք չը բաց անել. բայց և այդ
ժամանակից մեր օրերը անցնում են ուրախ և անվրդով:

(Պսակաւածներից շատ սակաւներն են ծանօթ պարոն Ուիլիամսի
քաշած տանջանքին, ուստի հեղինակը կարծում է, որ այս դէպքի
նորութիւնը հետաքրքրական կը լինի բարեմիտ ընթերցողիս համար):

ԱՐԵՎԱԿԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ

(Կոպիասում արած զխողութիւններից)

ԱՂ. ՔԱՂԱՆԹԱՐԻ

(Յնադէտներէ և ըմբռններէ VIII ժողովում կարգացած Պետերբուրգում)

Պարոններ, Մենք ամենքս գիտենք, որ բոլորի կեանքի և զարգացումի համար արեգակի լուսաւորութիւնը ունի արմատական նշանակութիւն. Առանց արեգակին, առանց նորա լուսաւորութեան, չէին կարող գոյութիւն ունենալ ոչ մեր արօտների, մարդագետիւնների և ազգիների կանաչը, ոչ երկրադիւրս բոլոր բուսական աշխարհի անչափ բազմաօտաւորութիւնը և ոչ ալն կերակրանիւթերի կոլոր, որոնցով օգտուում է կենդանական աշխարհը:

Իսկ եթէ ազդէս մեծ է, ազդէս հիմնովին կարեւոր է արեգակի լոյսը բոլորի կեանքի համար, ապա պէտք է որ աղ լուսաւորութեան մեծ և փոքր ատօմանը, արեգակի ճառագայթների շատ թէ քիչ մասշտիբութիւնը զէպի բոլորը՝ արտափայլեն աղ բոլորի վիճակի՝ նոցա զարգացումի վերաբար: Ահա, հերկազ դեկուցումով ևս առաջարկում եմ ձեր բարեհաճ ուշադրութեանը՝ իմ զխողութիւնները և նկատողութիւնները, որոնք վերաբերում են ալն առանձնաշատիւթիւններին, որոնց առաջացրել է արեգակի ճառագայթներից եկած բարիքների ընդունելը բոլորի մէջ:

Արօտների և մարդագետիւնների բուսականութեան վերաբար արեգակի լուսաւորութեան ազդեցութեան վերաբերմամբ զխողութիւնները ևս արել եմ Նովկասի լալն տարածութեան զանազան մասերում: Նովկասի լեռնալիւն և բլրալիւն բնաւորութիւնը՝ չարմարութիւն է առլիւն նկատելու և արձա-

ճաղրելու ալղալիսի մի աղղեցութիւն, մինչդեռ վերջինս ուրիշ տեղերում զխողի աչքից սալթաքում է։ Եւ արդարեւ՝ իւրաքանչիւր լեռան մի կողմից՝—ալն է հարաւալին, հարաւ-արեւելեան և հարաւ-արեւմտեան՝—ենթարկւում է արեղակի լուսաւորութեան ուժեղ աղղեցութեան, իսկ միւս կողմից՝—ալն է հիւսիսալին՝—մնում է արեղակի ճառագայթներից զուրկ։ Մինչդեռ հաւատար, հարթ, սակաւալեռոն տեղերում՝ արեղակի լուսաւորութեան աստիճանների մէջ ալղալէս սուր ելեւջներ չը կան և արեղակի լուսաւորութեան աստիճանից առաջացած զանազանութիւնը աչքի չի ընկնում։

Լեռնալին արօտներ ալցելէս առաջին օրերից իսկ՝ զխողութիւն-ներս ուժեղացնելու համար նիւթ մատակարեց։ Եւ նկատում էի, որ բլրոտ տեղի մի փոքր տարածութեան վերաջ արօտալին լուսականութիւնը նկատելի կերպով փոխում է. նա երևում է կամ բարձրահասակ, մուգ-կանաչ՝ և կամ կարճ, մի թեթեւ դեղնած, լեւոյ՝ կամ շատ կերած-կրծած մինչև բուսերի արմատները և կամ քիչ կերած, լաւ պահպանւած։ Մի ալղ տեսակ զանազանութիւնը կարող էր հետեանք լինել զանազան հանգամանքների, զորօրինակ՝ ջրի առատութեան մի տեղում և սակաւութեան միւս տեղում, կամ տեղական տաւարապահների տնտեսական կարգադրութիւնների, որով մի կտոր արօտը լաւ է համարել կերցնել տաւարին, իսկ միւսը թողնել անշարժ և ալն։ Արովհետեւ առաջուց ես հետաքրքրւած էի արեղակի լուսի աղղեցութեան խնդրով, ուստի իմ գիտած փաստերի բացատրութեան համար ես վճռեցի ուշք զարձնել ալղ հանգամանքի վերալ։

Իսկ երբ համոզւեցի, որ արեղակի լուսաւորութիւնը, չիրաւի, ամենին վերջին դերը չէ խաղում իմ գիտած փաստերի ծագումի գործում, ես սկսեցի համակարգել զխողութիւններս և ստուգել նորանց տեղական տաւարապահներից հարց ու փորձ անելով։ Բանից երեսց, որ և նոքա վաղուց նկատել են արօտների լուսաւորւած և լուսազուրկ կողմերի զանազանութիւնը և նոցա գնահատել են տնտեսապէս. Նոքա վաղ ժամանակներից և անուններ են ձօրինել ալղ կողմերի համար։ Թուրքերը արեղակից լուսաւորւած կողմը, որ մեծ մասամբ նախում է դէպ հարաւ, անուանում են գիւնէլ, իսկ հակառակ կողմը դուզեւի։ Այս բառերը ամենատարածւածներն են Անդրկովկասում։ Հալ լեզուում այս բառերին համապատասխանում են ժողովրդական՝ արեգունի ¹⁾ և ծմակ ²⁾ բառերը։ Անդրկովկասում բնակեցրած ռուս աղանդաւորները անուանում են առաջինը—նա պրիպեօկէ, պրիգրեկն (արեակէղ) արեալին կողմը, երկրորդը—պօդ զատմենիւմ, զախօլօդ, վը խօլօդկե, խօլօդնալա։

1) Փամբակում՝ արագունի, Աղուլիսում՝ քրքիւնի, Ալաշկերտի գաղ-թականները լեզուով՝ արեգիւն։

2) Աղուլիսում՝ ծմակ, Ալաշկերտի գաղթականները լեզուով՝ Հոմած։

Արևի լուսաւորութիւնը, ինչպէս լաւտնի է, իւր մէջ պարունակում է երկու գործող տարրեր—լուս և տաքութիւն: Թէ ալն և թէ միւս տարրերը անհրաժեշտ են բոլորի կեանքի համար: Իմ զիտողութիւնների ժամանակ, ի հարկէ, ես աչքի էի առնում արեգակի ազդեցութեան համադրւածը, իբրև իրողութիւն, և մտածել անգամ չէի կարող փորձելու լուսի և տաքութեան ազդեցութիւնները ազատելու, թէև շատ երեւոյթներ ակներև կերպով երևում էին կապւած տաքութեան, արեգակի ճառագայթների չորացնող ազդեցութեան հետ: Իմ բոլոր գործը կարող էր կրել և կրում էր իսկապէս վիճակագրական զիտողութիւնների, ալսինքն փաստեր ժողովելու և նորանց միատեսակ դասերի բաժանելու բնաւորութիւն:

Արեգակի լուսաւորութիւնը, Կովկասում ունի իւր արդիւնաւէտ և ապարդիւն կողմերը բուսականութեան զարգացումի համար: Արեգակի տաքութիւնը, որ ալնպէս անհրաժեշտ է բոլորի աճումի համար, շատ զէպփրում դառնում է հողի չորանալու և բոլորի աճումը ճնշելու պատճառ: Եւ որովհետև ծովի մակերևոյթից աստիճանաբար բարձրանալը (տաքութեան վերաբերմամբ) և ամպերի շատանալը, մինչև մի լաւտնի աստիճան, ազդում են արեգակի լուսաւորութեան էութեան հակառակ, ապա ուրեմն՝ արօտների լուսաւորւած և լուսաղուրդ կողմերի արժանիքը փոխւում են՝ նախած տեղի բարձրութեան աստիճանին և բուսականութեան աճումի շրջանում տեղի ունեցած անձրևների և ամպամած օրերի քանակութեան:

Արեգակի լուսաւորութիւնը այս բարդող հանդամանքների հետ միասին, առաջացնում է երեւոյթներ, որոնց կարելի է բերել արեգակի ազդեցութեան հետեւեալ չորս տեսակներին:

ա, Արեգունին, իբրև սաստիկ լուսաւորւածը, աւելի վաղ է ազատւում ձմեռւալ ձիւնից, քան ծմակը, քիչ լուսաւորւածը:

բ, Արեգունին տալիս է աւելի թանձր և սննդարար խոտ, քան ծմակը:

գ, Արեգունին աւելի շուտ է փխուում երաշտութիւնից, քան ծմակը:

դ, Բարձրագիր՝ լաճախ ամպամած՝ տեղերի արեգունու բուսականութիւնը նման է ծմակ տեղի բուսականութեան:

Առաջ բերեմ մի քանի փաստեր և խորհրդածութիւններ բացատրելու և հաստատելու ասածներս և պարզելու ալն գործնական նշանակութիւնը, որ տառնում է արեգակի լուսաւորութեան ալս կամ ալն աստիճանը զանազան տեղերի արօտների և մարդերի համար:

ա, Արեգունին աւելի վաղ է ազատւում ձմեռւալ ձիւնից, քան ծմակը: Արեգունին լաճախ բոլորովին սղատ է լինում ձիւնից, որովհետև վերջինս արեգակի ճառագայթներից շատ շուտ հալւում է: Երևանեան նահանգի, Նախիջևանեան դաւառի Բիտա կամ Բուսա գիւղի բնակիչները՝ զառնան բացելուս պէս՝ ուղարկում են իրանց ոչխարների հօտերը արեգունի արօտները, ուր արեգակի տաքութիւնից շուտ է չքանւում ձիւնը և բուսականութիւն է պատում, իսկ մի ամսից լիտով՝ ոչ-

խարճերը ուղարկւում են աւելի բարձրագիր տեղերը: Գիտերի հոսանքով ձգւած ձորերը և նեղ հովիտները շատ լաճախ ձմերոցներ (ձմեռւայ արօտներ) են դառնում, թէկուզ նոքա լեռնոտ և ծովի մակերևութից բաւականաչափ բարձր տեղում լինէին, որովհետև աչգ ձորերի հարանային լանջերը սաստիկ տաքանում են արեգակից, մերկանում ձիւնից և արածելու խոտ են մատակարարում կենդանիներին: Աչգոյէս են աչն նեղ հովիտը, որ ձգւում է Ախալքալաքից դէպ Ախալցխա, Արփաչալի ձորը Դարալագեաղում, Բազարչալի հովիտը Զանգեզուրում, Քասախ գետինը Էջմիածնի գաւառում, Արփաչալինը—Ալեքսանդրապոլի գաւառում և այլն: Սեանալ լիճը, որ գտնւում է աւելի քան վեց հազար ոտնաչափ բարձրութեան վերայ, իւր հիւսիսարեւելեան կողմից պատած է լեռնաշղթայով, որ նաւում է արեգակին և լաւ տաքանում: Աչգ ափը լայտնի է գիւնեղ (տես վերև աչգ թուրքական բառի բացատրութիւնը) կամ պաշտօնապէս գիւնեղկի անունով: Այս ափում եղած արօտները երկաչն ժամանակ ձիւն չեն պահում, ուստի դորձադրւում են իւրև արօտ վարձան և նոյն իսկ ձմեռը: Անդրկովկասի արօտների պաշտօնական հետազոտութեան ժամանակ մինչև անգամ խնդիր ծագեց այս արօտները, չը նալելով, որ դոքա գտնւում են ամառանոցների գցելու շրջանում (Կապլաղների), չարել ձմերոցների (Ղշաղների) դասը: Հարաւային լանջերի վերայ ձգւած վարձան արօտները (արեգոյէս) մեծ գին ունեն տաւարապահների աչքում: Նոյա ձեռք բերելու համար լաճախ ծագում են վէճեր, որոնք ընդունում են նոյն իսկ շատ սուր բնաւորութիւն:

Ը, Արեգունին աւելի թանձր և սննդարար խոտ է մատակարարում, քան ծմակը: Արեգունի տեղերում աւելի բուսնում են հասկակալ և հոտաւէտ բոյսեր, ծմակում՝ լաճալիստները և բարդածաղիկները: Արեգունու խոտը ծանր է, թանձր, ամուր, չուտ է կշտացնում կենդանուն, ծմակի խոտը թեթեւ է (կօզակների ասելով «անհոգի»), չուտ է փչանում դէղերում և բարդերում: Արեգունու խոտը լաւ է որակութեան, իսկ ծմակինը—որքանութեան կողմից: Զանգեզուրի, Շուշալ, Նոր-Բալաղէզի և ուրիշ գաւառների արօտները գիտելուց, ես նկատել եմ, որ նախիրները և հօտերը, երբ բարձրանում են լեռնաչին արօտները, առաջին ժամանակները նոքա բռնում են արեգունիներից, ուրտեղ նոքա գտնում են իրանց համար աւելի համեղ կերակուր: Մինչև անգամ և չեսու, երբ արեգունիները արդէն կերւած և մերկացած են լինում, իսկ ծմակները ծածկւած են առատ խոտով, հօտերը հեշտութեամբ չեն թողնում արեգունիները և նախադասում են սոցա խոտերի մնացորդներով կերակրւել, քան թէ անցնել ծմակների աւելի անհամ խոտերին: Ոչխարների գերացնելը արեգունում աւելի կատարելալ կերպով է չաջողւում, քան ծմակում: Հիւսիսային լանջերի վերայ արածացնող ոչխարապահները զանգատւում են, որ, չը նալելով ամենատառտ կերպով կերակրւուն՝ նոքա չեն կարողա-

նում կարդին՝ իւզակաթ՝ չաղացնեն ոչխարներին, ուստի լարմար դէպք լինելուց՝ նոքա արօտներ են վարձում արեգունիններում և ալնտեղ լրացնում են գերացնելը՝ ինչպէս նոքա ասում են «մարմնի վերաջ իւզ քաշելու» նպատակով: Արեգունու խոտը այս դէպքում աղղում է, ինչպէս հացաբոլսի հատիկ, ինչպէս ուժեղ կերակուր: Արեգունում արածացրած տաւարի կաթը աւելի թանձր, իւզալի և համեղ է, քան ծմակի կաթը: Շատ լիաստեր ցուց են տալիս, որ արեգունու հացը աւելի սննդարար է ու ծանր, մինչդեռ ծմակի հացաբոլսը թույլ է զարգանում և զարնան սկզբին լաճախ փթում է ձիւնի տակ երկաղն մնալուց, կամ ջրի առատութիւնից:

դ) Արեգունին աւելի շուտ է վնասւում և բաշտից, քան ծմակը: Վերոլիչեալ Սեանալ լճի արեգունի ափը, չը նայելով, որ մօտ 6½ հազար ոտնաչափ բարձր է ծովի մակերևոյթից, ամառ ժամանակը չորանում է արեգակի տաքութիւնից: Արագած սարի հորաւալին և հարաւարեմտեան կողմերը, արևի տաքից կիզւում են ամառաւ մէջերքը, մինչդեռ միևնոյն սարի հիւսիսաւլին և հիւսիս-արևելեան կողերը երկաղն ժամանակ մնում են կանաչ: Արեգունում բուսականութիւնը վաղ է սկսում իւր զարգացումը և արածելուց աղատ սլաճած տեղերում շատ մեծանում է և բարձրանում. իսկ ալն տեղերում, ուր արածաղենը շարունակւում է անդադար, խոտը մի անգամ ուտւելուց, քաղւելուց չետոյ՝ ջրի, խոնաւութեան պատճառով՝ վերականգնում է բաւականին զանդաղ: Ուստի՝ արեգունիններում առհասարակ բուսականութիւնը լինում է փոքրահասակ, կարճ, իսկ ծմակներում՝ բարձրահասակ և ուտւելուց չետոյ շուտ է նորոգւում: Յաճախ բարձրաւանդակներում արեգունինները զրկւում են խոտից արդէն զարնան մէջերքը: Բայց այդ միևնոյն արեգունինները անփոխարինելի են դառնում ջրարբի տեղերում, ուր ջուրը միջոց է տալիս երաշտութեան հետ մարտնչելու, իսկ լարմար տեղերում ցանկ կերակրախոտեր, առւուտ, կորնդան, չամբալա և գցեղ զեղեցիկ աղղիներ, իսկ սովորական պալմաններում՝ ծմակները, քանի մօտենում են տափարակներին, այնքան դառնում են արեգունիններից աւելի գնահատելի, որովհետեւ նոքա երաշտութիւնից քիչ են վնասւում: Միջին բարձրութիւնների վերաջ արեգունինները գին ունեն գարնանը և նոյնպէս ձմեռը. իսկ ծմակները—ամառը և երբեմն աշնանը: Շատ անգամ արեգունինները գործադրւում են իւրեւ արօտներ, իսկ ծմակները— իւրեւ խոտահարք: Միևնոյն պարագաներում արեգունինները աւելի են վնասւում տաքից, երբ հողը աւաղուտ է: Արեգունինները առհասարակ աւելի մերկացած են լինում և քարքարոտ: Մեծ բարձրութիւնների վերաջ արեգունինները չեն վնասւում երաշտութիւնից, իսկ ծմակները լաճախ վնասւում են ջրի աւելորդից: Աչպիսով՝ որչափ տեղը բարձր է, այնքան զնահատելի են արեգունինները, իսկ որչափ տեղը ցածր է, այնքան զնահատելի են ծմակները:

դ) Բարձրագի՛ր՝ լաճախ ամպամա՛ծ՝ տեղերի՛ արեգու՛ն:

Նու բուսականութիւնը նման է ծմակ տեղի բուսականութեան: Ալդպէս են կովկասեան գլխաւոր չլթալի բարձր լեռները և այն նշանաւոր բարձրութիւնները, որոնք գտնուում են Զանգեզուրի, Շուշալ, Նոր-Բալաղէղի, Արեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Ախալցխալի, Բորչալուի, Գանձակի, Ղուբալի և ուրիշ գաւառներում: Եւ առհասարակ՝ բարձր լեռների բուսականութիւնը պակաս սննդարար է, քան միջին և ցածր բարձրութիւններինը: Որչափ մօտենում ենք տափարակին, այնքան բուսականութիւնը դառնում է թանձր և ուժեղ: Տափարակում ցանած առուովը աւելի ծանր և ուժեղ է, քան սարաւանդում ցանածը: Բարձր լեռներում ծմակների բուսականութիւնը դառնում է ուտելու անսխորժ, եթէ նամանաւանդ բուսում է ալնպիսի տեղերում, ուր ջուրը կոյա է լինում (չի հոսում): Խոտառատ տեղերում՝ բարձր լեռների ծմակները երբեմն մնում են ամենին անչարժ, չը կերւած, բոլորամաուալ ընթացքում:

Իմ այս առաջ բերած փաստերը և դիտողութիւնները, ալպիսիս, ցոյց են տալիս, որ արեգակի լուսաւորութեան ազդեցութիւնը, նաեւ տեղի պայմաններին, ներկայանում է մի հանգամանքում աւելի, միւսում պակաս օգտակար, իսկ երբեմն և վնասակար արօտների և մարգագետինների բուսականութեան համար: Իսկ մի չափնի տեղի բուսականութեան առանձնատիւններին կախած է մի չափնի չափով և՛ տեղական տաւարապահութեան եղանակների հաստատուելը: Զորօրինակ՝ արեգունի արօտները, որոնց խոտը համեմատած ծմակին հետ, կարճ է և չի կարող բաւականաչափ հեշտ լքցնել կենդանու ստամոքսը և նորան կշտացնել, աւելի չարմարութիւն ունեն մանր տաւարի, ոչխարապահութեան համար: Արագած սարի արեգունի կողմը, որ իբրեւ ամարանոց (ամառաւայ արօտ) բարձր զին ունի ալպտեղ թափառող քրդերի աչքում, ամառաւայ մէջերքը ալնքան մանր և ցածր խոտ է մատակարարում, որ ոչխարը հազիւ հազ է նորանից բաւականանում: Ալդ տեսակ հանգամանքների շնորհիւ՝ այն տեղերում՝ ուր արեգակի լուսի ներգործութեան զանազանութիւնը մեծ է, մեծամարմին կովերին և ոչխարներին պէտք է որոնել աւելի հիւսիսային, քան թէ հարաւային լանջքերում: Շմակներում արածող կովերը, ոչխարները և ուրիշ կենդանիները, թէև համեմատած արեգունիներում արածողների հետ՝ ունեն աւելի մեծ հասակ ու մարմին և տալիս են շատ կաթ, բայց փութի կազմածքի տէր են, իւղազուրկ և անհամ միս ունեն և ջրալի կաթ են տալիս: Իմ ժողոված բազմաթիւ տեղեկութիւններից երևում է, որ արեգունիներում բուսցրած հացահատիկները աւելի ծանր են, սննդարար ուժով (զուաթով), քան ծմակներինը: Նոյնպէս արեգունի լեռնալանջերի ալպիներից ժողոված խաղողը և միրգը՝ համեմատած ծմակին հետ՝ աւելի քաղցր են և համեղ: Բայց և այս դէպքում արեգակի շատ օտարիկ ներգործութիւնը նաղեցնում է արեգունիների ջրի քանակութիւնը (երբ առաջիւս ջրի լացակալութիւն է), որ կարեւոր է բոլորի համար և պակ-

սացնում է ալդ տեղերի տնտեսական արժեքը, Հասկանալի է ուրեմն, որ այս կամ այն լեռնալանջում գտնուող հողի վերջնական դնահատուկիւնը կարող է տեղի ունենալ այն ժամանակ, երբ բոլոր նպատաւոր և աննպատաւ հանգամանքները միասին հաշւի են առնւած:

Լրացնում տաւածներս մի քանի խօսք աւելացնելով արեգունիների և ծմակների հողի և բուսականութեան մասին:

Արեգունիների հողը, համեմատած ծմակների հետ, երես է, ոչ փութ, պակաս հարթ, պատռոտւած, քարքարոտ, խաղխուած, քանդոտւած և տեղ-տեղ մինչև ստորադիր հիմնական հողաշերտերը բացւած: Արեգունիներում հողը աւելի շուտ է ճաքճքում երաշտութիւնից, աւելի է կարծրանում արեգակի լուսից և գարնանը արածող տաւարի ոտակոխելուց, աւելի է ուտւում կենդանիներից, որոնք նախադասում են արեգունիների բոլորի արմատները կրծել և գուրս հանել, քան ծմակներում արածել. և վերջապէս՝ աւելի են ենթարկւում լեռնափտակների և հեղեղների քանդող և աւերիչ ներգործութեան: Ալդ հեղեղները՝ մեծ արգելք չը տեսնելով բուսերի կողմից, քերում և տանում են արօտների հողը և ճանապարհներ են բաց անում հողի երեսին բացւած ճաքերով: Ծմակները, ընդհակառակն՝ ունին աւելի հարթահաւասար հող, չը պատուած—խոտադորդով և իրանց մէջ աւելի ջուր են պահում:

Ինչ վերաբերում է բուսականութեան բնաւորութեանը՝ նա ահա այս տեսակ է: Հիւսիսային լեռնալանջերում, ծմակներում, աւելի լաճախ են աչս բուսերը. ցողկալ (չահտեար, շեհեթուրան Alchemilla), զանազան տեսակի խնձորախոտ (երեքնուկ, իւշեարփաղ, իւշղանաղ, սերալը (Frifolium), չատ տեսակ հասկաբուսեր, վերօնիքա (veronica), հզօրուկ (Potentilla), դաւնատերև (վղնոց, առիւծատամ Leontodon), մեխակ (չահողրամ Dianthus), տեղ-տեղ կարմրասող (Astrantia), ասըրդալ (Deratrum) և այլն: Ցողկալը տեղ-տեղ աչնպէս բազմաթիւ է, որ կաղմում է բոլոր բուսերի 50—80%, խրնձորախոտը՝ 5—50%, հասկաբուսերը՝ 10—50%, վերօնիկան, հզօրուկը—պատում են արօտները ամառաւ առաջին կէսում. դաւնատերևը թարմ տեղերում կաղմում է բուսերի 5—60%-ը: Բացի վիշաճներէիցս կան և չատ ուրիշ բուսեր, սրոնք, պէտք է նկատել, աչնքան բնատուր չեն ծմակների համար և աչնքան բազմաթիւ չեն, որ արժենար նոցա անունները նշանակել: Արեգունիներում լաճախ սլատահում են. հասկաբուսեր (20—60%) նամանաւանդ խրոփուկայիններից և մաղախոտերից. աչնուհետև իշաուուտ (Sotus), ծոթրոն (ծնթարսն, Thymus)՝ 5—60%, աուլտ (Medicago), մեղրալուտաւ (Melilotus), օշինդր (եաւչան, Artemisia), փուշեր և այլն: Արեգունու բուսերից չաւերը ունեն սաստիկ բուրմուք, օրինակ՝ ծոթրոնը, օշինդրը և ուրիշները: Արեգունում գարնան առաջին չարաթները պատահում են աչն բուսերը, որոնք աւելի լաւուկ են ծմակներին: Անտառները կովկասում ըստ մեծի մասին պահպանւել են ծմակներում: Աչս երեւոթի պատճառն աչն է,

որ սուաջինը՝ բնակիչները վաղ ժամանակներից գնահատել են արեգունքների գարնան արօտները և կտրատել, խորտակել են անտառները աչն նպատակով, որ սաւար արածացնելու և վարուցանքս սնելու համար տեղ բաց անեն, ըստ որում վառելիքի պատճառով էլ ժողովուրդն է եղել մօտ տեղերից և երկրորդ՝ ծմակները քիչ են վնասուում շուրջից և աղախիսով՝ անտառ բուսցնելու համար լարմարութիւններ են ներկայացնում:

Ահա այսպէս են արեգակի լուսաւորութեան աստիճանից առաջացած փաստեր և երևոյթները, որոնք դիտելի են Կովկասի լեռնոտ մասերում: Այիստ, որ մինչև այժմ ալս ինդրի վերաբերմամբ ճիշդ և երկարատև դիտողութիւններ չատ քիչ են կատարւած և չեն գործադրւած աշնայիսի հետազոտութիւններ և լաբորատորիալի փորձեր, որոնցով կարելի լինէր ճիշդ կերպով որոշել կանաչի, խոտի, դանազան լեռնալանջների տաւարից ստացած արդիւնքների կշիռը, բաղադրութիւնը և սննդարարութեան արժէքը: Մինչդեռ այդ տեսակի հետազոտութիւնները չատ օգտաւէտ և հետաքրքրական են և կարող են լոյս զցել աշնայիսի երևոյթների վերաջ, որոնք մինչև այժմ պարզ որոշւած չեն և ներկայումս քննուող տեսակէտից չ'ուսումնասիրւած:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ արեգակի մեծ թէ փոքր աստիճան լուսաւորութեան հետ կապւած երևոյթները պէտք է տեղի ունենան Եւրոպական Ռուսիայի շատ տեղերում, միայն թէ նոքա աշնքան սուր և բնաորոշ չեն, որ առանձին կերպով նկատւեն և չեչտւեն: Կովկասի իրականութիւնից առւած որոշ գծւած երևոյթները թեւադրում են դիտողութիւններ անելու և Կովկասից դուրս երկրներում:

Հաճախ մենք տեսնում ենք, օրինակ, որ թէ հիւսիսային և թէ միջին ու հարաւային Ռուսիայում, դիցուք, մի կտոր խոտահարքի խոտը լաւ է, սննդարար և ճանր, իսկ միւսինը, որ ըստ երևոյթին նոյնանման հանգամանքներումն է, սակաւասննդարար և թեթիւ է, որ մի գիւղի կիժան կովը աւելի կուշտ է, ամրակազմ, դեր, ունի իւղալի և թանձր կաթ, իսկ միւս՝ հարեան գիւղինը—լղար է, ծանր գերացող և տալիս է հեղուկ և անհամ կաթ, որ մի տնտեսութեան իւղ և պանիրը համեղ են, բարձր տեսակի, դիմացկան, իսկ միւսինը—միջակ լատկութեան և շուտ փչացող: Գուցէ՝ մանրամասն հետազոտութիւնը ցոյց տար, որ դանազան աղբոյ հանգամանքների շարքում պակաս դեր չէ կատարում և արեգակի լուսաւորութեան աստիճանը աչն հողում, ուր գտնւում է տնտեսութիւնը: Ի հարկէ աղղակուտի աղբիցութեան մասին խօսք կարող է լինել աչն տեղերում, ուր երկիրը ունի թեքումներ դէպի աշխարհի դանազան կողմերը: Այդ տեսակ տեղեր շատ կան Եւրոպական Ռուսիայում՝ և աղղաքնակութիւնը, ընդհանուր առմամբ, արել է, ըստ երևոյթին, բաւականաչափ դիտողութիւններ, թէև մանր-մանր և անկապ, որոնք միասին ժողովւած կարող են մեծ դին ունենալ մի քանի եղրակացութիւնների և ընդհանրացումների համար: Եւրոպա-

կան Ռուսիային վերաբերեալ եւ մինչեւ անգամ ունեւալ տեսակ մի քանի տեղեկութիւններ, բայց նոքա զեռ սակաւութիւ եւ ժողոված են առանց որչ կարգի (Վորոնժեան Նահանգի մի քանի տեղերում արեղունները համարուած են աւելի չարմար բոսաւանների համար, իսկ ծմակները եւ միւսները—ցանքսերի համար, ուրիշ տեղերում արեղունները վարուած են, իսկ ծմակները խոտատեղ չինուած)։

Յիշեմ վերջապէս եւ մի քանի վաստեր, որոնցով նկատուած է արեղակի զանազան աստիճանի լուսաւորութեան ազդեցութիւնը։

Վաղուց նկատուած է, որ անտառներում բուսող խոտը, սակաւանունդ, սակաւագին է, թէն բաւականաչափ նա մեծանում-բարձրանում է։ Այդպէս է եւ ծառախիտ ալգինների խոտը։ Այս տեղերի բոլոր վատ չատկութեան պատճառը նորա աստիճի անլոյս մնալն է։ Նոյնպէս վատ է ալն խոտը, որ բուսնում է խիտ ցանկապատների, բարձր չինութիւնների, հիւղերի ստեղծներում եւ ալն։ Սակաւն երբեմն հարաւում՝ արհեստական կերպով պաշտպանում են բոլոր արեղակի լոյսից օգտուելով եւ ծառերի ստեղծից ալն տեղերում, ուր երկիրը կալ ոչ թէ արեղակի լոյսի սակաւ ուժից, ալ նորա չափազանց մեծ չորացնող ազդեցութիւնից։ Ջուր եղած տեղերում՝ ծածկելու անհրաժեշտութիւնը պակասում է եւ կարելի է դառնում թողնել, որ բոլորը ալատ օգտուեն եւ կշտանան հարաւալին արեղակի կենսարար ճառագայթներից։

Բաւականանալով առաջ բերածներովս, վստահանում եմ ասել, որ արեղակի լուսաւորութեան աստիճանի գիտնական հետազոտութիւնը եւ մեծ չիջանում կատարող տեղական գիտողութիւնների ժողովումը—ծառայութիւն կը մատուցանեն գիւղատնտեսական գիտութեանը, տալով նորան կարողութիւն՝ բուսաբուծութեան եւ անասնաբուծութեան մի քանի քիչ ուսումնասիրւած երևոյթները բացատրելու եւ գիւղատնտեսութեան գործնական նպատակների համար մի քանի հրահանգներ ձեռք բերելու։

ՆԿԱՐԶԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԵՆՋԱՂԵԱՆԻ

ՆԱՄԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ¹⁾

Սիրելի ընկեր Ս.

Պատասխանում եմ երկրորդ նամակիդ: Դու տալիս ես ինձ բազմաոտեսակ հարցեր ու խնդրում ես, որ մի առ. մի պատասխանեմ: Կ'աշխատեմ լիութիւն տալ ցանկութեանդ, սակայն ներողամիտ պէտք է լինես դէպի ինձ, եթէ ուղածիդ համեմատ գոհացուցի: չ'երևայ քեզ իմ այս պատասխանը: Դու հեռու հիւսիսում, անշառւած ծննդավայրից, ուր անց ես կացրել մանկութիւնդ, անկարող ես սառնասիրտ ու անտարբեր մնալ դէպի վաղուց անցեալը: Քեզ հետաքրքրում է այն ամենը, ինչ որ սուրբ և նւիրական պէտք է համարւի ամեն մի պարտաճանաչ և քաղաքակիրթ մարդու համար: Դու ինձ պարտաւորեցիր այցելել քեզ հետարքրուող խլացած անկիւնները և տեղեկութիւն տալ նրանց այժմեան դրութեան և վիճակի մասին: Քո խնդիրքը եթէ ոչ բոլոր, գոնէ մասամբ կատարեցի և պէտք է ասած, որ ի սրտէ ուրախ եմ, քանի որ քեզ օգտակար լիւնելուց զատ՝ ինքս էլ բարոյապէս բաւականաչափ օգտուեցայ: Բայց թողնենք այս բոլորը և խօսենք գործի մասին: Ահա սկսում եմ իմ թոյլ զրշով հաղորդել քեզ մի քանի բան:

Ինչպէս չալտնի է, դեղաբւեանների պատմութիւնը, խօսելով երկրաշնչիս բոլոր ազգութիւնների ճարտարապետութեան զարդացման

¹⁾ Նամակ առաջին, տես «Մուրճ» 1889, № 11.

մասին, հայկական ճարտարապետութեան վերաբերեալ հաղորդում է մօտաւորապէս այս միտքը՝ «հայերը թէպէտ սկզբում բիւզանդական արեւաթի ազդեցութեան տակ սկսեցին զարգացնել ճարտարապետութիւնը, սակայն հետզհետէ մշակելով ու կերպարանափոխելով՝ ստեղծեցին մի ինքնուրոյն ձև»։ Եւ այս ինքնուրոյն ձևի նկատմամբ գովասանքով է վերաբերում պատմութիւնը։ Եւ իրաւ Սանահնի և Հաղպատի սրբավայրերը կարող են ապացոյց լինել վերոյիշեալ պատմութեան կարծիքին։ Այս սրբավայրերը այնպիսի հատընտիր գեղարւեստական ստեղծագործութիւններ են, որոնցից գերազանցը հարկ չէ ցանկալ։ Վերցնենք օրինակի համար Սանահնի վանքին կից «դրստուն» կոչւած շինութիւնը։ Նորա միապաղաղ քարէ սիւները այն աստիճան հրաշալի քանդակներ են պարունակում իրանց մէջ, որ ախամաց ենթադրում ես վարպետի հասարակ մահկանացու լինելը։ Նա ճարտարապետական գերագոյն հմտութեան հետ միասին ունեցել է և ստեղծագործական ազնիւ ճաշակ։ Նա իւր տաղանդի ամբողջ ուժը միմիայն մի սիւնի վերայ չէ արտայայտել, այլ ամեն մէկին ներել է միմեանցից բոլորովին տարբեր շնորհալի զարդեր։ Եւ այս բազմատեսակ և բազմաձև սիւների մէջ տիրում է մի մեղմ գեղարւեստական համերաշխութիւն ու ներդաշնակութիւն, և հենց սորանումն է կայանում զորա բարձր արժանաւորութիւնը։ Այս բանը պէտք է համեմատել այն բազմակերպ երաժշտական հնչիւններին, որոնք թէպէտ և ամեն կողմից զանազանւում են միմեանցից, սակայն, շնորհիւ ճարտարութեամբ դասաւորելուն, ստացւում է ախորժալուր եղանակ։ Փէ կամարները, թէ կամարաձև առաստաղը և թէ շինութեան միւս մասերը հասցրած են այն կատարելագոյն համաչափութեան, որ այցելուն զգում է մի տեսակ թեթևութիւն, նորա սիրտը չի ճնշւում քարերի ծանրութեան ներքոյ, չի երևակայում նորա քանդակը ու փլատակների տակ մնալը։ Բացի այս, պարզ երեւում է, որ վարպետը իւր արւեստն ու ճարտարութիւնը փողով վաճառելու ձգտումից հեռու է եղել։ Նա սիրել է իւր արւեստը և իւր բարոյական կրքերը գոհացնելու համար կոշտ քարի վերայ արտայայտել է սրտի իղձերը, ինչպէս բուն բանաստեղծը։

Սիրելի ընկեր, խոստովանւում եմ, շատ թույլ կերպով նկարագրեցի «դրստունը», սակայն զիտեմ երևակայութեամբ կը լրացնես

ու կը պատկերացնես առաջդ: Բայց ցաւում եմ ի սրտէ, որ մի փոքր ներքեւ պէտք է հիասթափւես: «Գրատուն» կոչող շինութիւնը, երեւի մի ժամանակ, մեզանից շատ առաջ, խսկապէս զրատուն է եղել և, ինչպէս երևում է, մեր նախորդները դիտմամբ մտքի ու ոգևորութեան արտադրութիւնների համար են ծառայեցրել այս գեղեցիկ գեղարւեստական շինածքը, բայց այժմ այդ զրատունը մասնաւոր է փոխւած: Յատակը քարութանդ է արած և դինու մեծ ու փոքր կարաններ է մէջը թաղւած, որոնցից մի քանիսը լցւած են զինով ու ծածկւած են խնամքով, իսկ միւսները բաց են թողւած, որոնց միջից անախորժ հոտ է բուրում: Այս ու այնտեղ ոչ խարների հոտած մորթիք են կախւած: Պէտքական ու անպէտք տնտեսական գործիքներ ու ջարդւած անօթներ անկարգ ցրւած են ամեն տեղ: Եւ այս բոլորը խառնւած է աղբի հետ ու ծածկւած է թանձր կեղտի տակ: Մառանի սիւնները ու պտտերը, անկիւնները ու կամարները կեղտի ու սաբդի օտոպնների տակից առանց լեզու կարծես ողբում են իրանց դառն վիճակը և շինութեան արտաքին տեսքը կրկնապատիկ ողբալի տեսարան է ներկայացնում, պատերը գրեթէ ամեն տեղ ձեղքւած են, որոնց միջից բոյսեր, մինչև անդամ մանր թփեր են դուրս ցցել իրանց մարմինները: Կտուրը ամբողջապէս ծածկւած է խոտով, ինչպէս արօտատեղի: Այս բոլորը կենդանի վիպ է այն իրողութեան, որ դարերի ընթացքում մարդու աչքից ու ձեռքից անուշադիր է եղել թողած: Այսպիսի տխուր տեսարանից յետոյ պէտք է գալ այն եզրակացութեան, որ եթէ ոչ մօտիկ ասպազայում, գոնէ հաստատ կարելի է գուշակել՝ որ մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ այս գեղարւեստական զարդը, որ կարող է քաղաքակիրթ ժողովուրդի համար պարծանք համարել, կրկնում եմ, այս զարդը նոյնպէս պէտք է անցնի մեր անհաշիւ աւերակների շարքը: Եւ այս իրողութիւնը պէտք է կատարւի այժմեան մեր «թարմ ոգիերի», «ինտելիգենտ երիտասարդութեան» աչքի առաջ:

Մառանից դուրս, մի ուրիշ տեղ, մի պատի տակ համարեայ ամբողջապէս հողի տակ ծածկւած սրբատաշ քարերի հետքերն են նշմարւում: Ծերունի գիւղացիք պատմում են, որ այդտեղ մի թագաւորի շիրիմ էր, բայց քանդուել ու հողի տակ անհետացաւ:

Դալով «խաչաքարերին», որքան ինձ յայտնի է, այդ խաչքարերը

Հին ժամանակներում, սիւնածէ կանգնած են եղած զերեզմանների վերայ, իբրեւ տապանաքարեր: Դրանք ներկայացնում են միապաղաղ կարմրագոյն քար զանազան մեծութեամբ: Որպէս զի գու կարողանաս գաղափար կազմել, կ'աշխատեմ մօտաւորապէս նկարագրել նրանց ձևը: Ամենամեծերը ունեն համարեայ երեք արշին բարձրութիւն, մի արշին ու կէս լայնութիւն և կէս արշին հաստութիւն: Մի երեսը ամբողջապէս ծածկւած է անթիւ ու անչափ քանդակներով: Կոպիտ քարի միջից դուրս են բերած զանազան հիւսւածքների, օրնամենտների, խաչեր և ուրիշ բազմատեսակ զարդեր, որոնք անշուշտ ունեցել են իրանց համապատասխան անունները, բայց ես չը գիտեմ ինչպէս անուանեմ: Պէտք է զարմանալ վարպետի հնարագիտութեան վերայ, թէ ինչ ճարտարապետական հմտութեամբ է յօրինել այս նուրբ ձևերը, բայց կրկնապատիկ զարմանալի է թւում թէ վարպետը ինչ աստիճան հոգով ու սրտով նւիրւած է եղել իւր արեստին, որ այս աներևակայելի կախարդական հիւսւածքները դժոխային համբերութեամբ հասցրել է կատարելութեան զազաթնակէտին: Ոչ մի Ֆրանսիական կրօնական իրանց նրբութեամբ չեն կարող համեմատուել անզգայ քարի վերայ դրոշմւած հիւսւածքներին: Բայց այսպէս թոյլ նկարագրութեամբ կարող ես մօտաւորապէս, հարեանցի կերպով գաղափար կազմել, իսկ զմալլւելու — հիանալու համար հարկաւոր է սեպհական աչքով տեսնել: Այդ խաչքարերի մի մասը դարսւած են քանդւած զանազան պատերի արանքների մէջ, երևի քամուն արդելք լինելու համար և բաղտի բերմամբ իրանք էլ ազատ են մնում վտելուց, իսկ միւս մասը բաց օթի տակ, ենթարկւելով բնութեան արհաւիրքին, մի քանիսը իրանց տեղերից շարժւել ու թեքւել են մի կողմ, մի քանիսը ջարդւել, մամուլներով ծածկւել, ուրեմն և այլանդակւել են: Կնքս հետաքրքրութիւնից շարժւած, քարերի կոյտերի մէջ մի կարմրագոյն քարի կտոր, որ կիսով չափ թաղւած էր հողի մէջ, հանեցի ու շուրուի: Դա նոյնպէս խաչքարի մի մաս էր, բայց ժամանակի ընթացքում հողը մաշել էր նորա գեղեցիկ դէմքը: Այդ պատմական չիշատակները, որոնցից ամեն մէկը մի-մի ընտիր զարդ կարող էին համարւել հարուստ թանգարանների համար, մեր լոկ տղիտութեան պատճառով ջնջւում են աշխարհքի երեսից: Մենք որ անկարող ենք այսպիսի զան-

ձերը խնամելու, մենք որ չը գիտենք մեր ունեցածը պահպանել, մենք որ զուրկ ենք մեր նախորդների յիշատակները գնահատելու շնորհքից, ուրեմն իմ կարծիքով շատ հեռու ենք իսկական քաղաքակրթութիւնից, ուրեմն և պարտաւոր ենք շատ հեռու լինել այն ցնորքներից, թէ այժմեան մեր երիտասարդ ոյժերը կարող են շոշափելի զարկ տալ ժողովուրդի մտաւոր ու բարոյական զարգացման: Բայց կը թողնեմ այս տեսակ դատողութիւնները, քանի որ սա չէ իմ նպատակը, միւսնոյն ժամանակ և չէ քո ցանկացածը: Ար շարունակեմ դարձեալ խօսել քեզ հետաքրքրող առարկաների մասին:

Ամեն մի քաջլատիփսում պատերի ու սիւների վերայ կարելի է տեսնել զանազան մետաղի գործիքներով խորր փորագրած ու «անմահացրած» պատահական այցելուների ու անցորդների անուաները: Վերջապէս, որ կողմն էլ նայես՝ մխիթարական բան չես տեսնի. մի տեղ քանդուում է, միւս տեղ արգէն քանդւած է, մի ուրիշ տեղ հիմքից կործանւած ու բոլորովին անհետացած է: Այստեղ կ'ընդհատեմ նամակս, թէպէտ դեռ շատ բան կայ խօսելու, և խոստանում եմ հետեւեալ նամակովս հաղորդել սորա շարունակութիւնը:

ՍՈՒՐԲ ԼԵԶՈՒ

Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

Ներկայումս մեր կրաւորական բալը գրում են հինգ տեսակ ուղղագրութեամբ, ինչպէս.

ա. ուում, ուել...

բ. վում, ուել...

գ. աւում, ուել...

դ. վում, վել...

ե. աւում, լել...

Լաւ չի լինիլ արդեօք, որ այս զանազան չափաբար ունեցող կոտորակները մի ընդհանուր չափաբարի վերածենք լեզւի հնչական և պատմական ուղղագրութեան օրէնքով: Այդ զանազան չափաբարներն են՝ վ, ու, ա, խղիւրը, ինչպէս տեսնում էք, ալդ երեք գրերին է վերաբերում. պէտք է հետազօտի և իմացիլ ալդ երեք գրերի մէջ եղած հնչական տարբերութիւնը և որը ուղիղ դատիլ, ալն ընդունիլ միայն:

Նախ և առաջ տեսնենք ինչպէս են հասկացել ալդ բանը մեզանից առաջ, և երեքից որն են ընդունել աշխարհիկ լեզւով գրելիս: Ասում եմ աշխարհիկ լեզւով, որովհետեւ մեր կրաւորականը՝ իբրեւ աշխարհիկ լեզւի սեփականութիւն, պարտաւոր ենք աչնպէս գրել, ինչպէս սովորաբար գրում ենք մի որ և է բարբառով, երբ ուղում ենք հաւատարիմ մնալ նորա հնչիւնաբանական և քերականական օրէնքներին:

Արաբատեան բարբառի համար ունինք անմահ Վէրք Հապատանին, որի մէջ հանճարաւոր հեղինակը կրաւորական բալերը բոլոր ժամանակներում գրել է վնով—վում, ված, վել, վող, ալ և տված, տարվալ, տվեց, օսմանցովի, լվանալ, որից երևում է, որ հաւատարիմ է մնացիլ բարբառի արտաբերութեանը, ալնպէս չէր գրիլ մինչև անգամ կարթալ, քթալ իվեց, քցած, հաքնել, և ալն:

Աբովեանցի պէս է վարել և Ախլերդեանը նախ քան «Վէրք Հապատանի» լոյս տեսնելը: Նա Սալթի-Նօվալի վրացական տառերով գրած եր-

գերը հալերէնի վերածելիս չպտնի չտեղեւորում գրել է վն, և ահա թէ ինչ է ասում ինքն արդ մասին: «Թիֆլիզցու խօսելուն, ևս կարգաւուն լաւ ա կ ա ն ջ ղ ղ ն ե լ ու վ՝ երբէք չը կարողացաւ զանազանել և և վ տառերու տարբեր արտասանելն. էնդուր էլ սրանց ձէնն նշանագրելու գործ եմ գրել վ տառն»: Աբովեանի և Ախվերդեանի պէս է վարել և Ս. Սարգսեանը իւր «Աղուլեցոց բարբառ»-ի մէջ, ուր ոչ միայն բարբառի կրաւորականներումն է վն գրել, այլ իւր բուն գրական լեզւի մէջ ևս և այն էլ ոչ միայն կրաւորականներում, այլ և հատած, չօղած և այլ սրանց նման բառերի մէջ գրել է ված: Մեր Նոր կտակարանի առաջին աշխարհիկ թարգմանութեան մէջ ևս կրաւորական բալի բոլոր ժամանակներում վն է տպագրւած: Այնպէս և շատ մասնաւոր գրքեր:

Այս ընդհանուր ուղղութիւնից շեղել է միայն Պ. Պաօշեանցը իւր «Սօս և Վարդիթերի» մէջ: Տաղանդաւոր պատանին աղգասիրաբար հաւատարիմ չի մնացել աշտարակցոց արտաբերութեանը, սխալ համարելով, և շատ բաներ աղաւաղել է, որով ուղեցել է մօտենալ գրաբառի ուղղագրութեանը և ցոյց տալ, որ իւր հայրենակիցները գրաբառի ուղղագրութեամբն են խօսում: Նոյն իսկ կրաւորականներում գրել է ու. ու. մ, փոխանակ իւր մեծ վարժապետի հետևութեամբ գրելու վում, վն, և այլն:

Ղարաբաղի բարբառում, ուր հաստ հնչիւնները ամեն տեղից աւելի հաստ են հնչում, իսկ բարակն ամենից նուրբ, չունի բաղական և ի վերջաւորութիւն, այլ՝ էլ, ալ, իլ: Չունի եմ, ես, է, ալ՝ ըմ, ըս, ա, ընք, ըբ, ըն: Սովորականից էն լալն արտաբերելով՝ ասում են—տանէլ, տանւէլ, խօսէլ, խօսուէլ, մնալ, մնաւ (մնացել), քերնալ (գնացել), ճրիլ, պիլիլ, խնրիլ, կեքիլ, քեքիլ, սերիլ, անւում, անւել, անւած, անւօղ, տըւած, տըւօղ, տըւալ (տուլ) ¹⁾ անւալ, պիլւալ, անլւալ, մնղւալ, դնղւալ, և այլն:

Այս բառերը Աբովեանը կը գրէր վնով, Պաօշեանցը ու. ու, իսկ Ախվերդեանը կարող էր գրել և Վիւնով, ըստ որում, ինչպէս ինքն ասում է, վնի և Վիւնի մէջ հնչական տարբերութիւն չի գտել: Նւ լիրաւի, միակերպ կը կարդացէին, եթէ գրենք հաւաստ և հալատտ, հաւ և հալ, կաւիճ և կաւիճ, կաւ և կալ, հոգեւոր և հոգեվոր, ղօրաւոր և ղօրաւոր, տարալ և տարալ, քարն և բարեւ, տիւ և տիւ, կոււ և կուլ, պատիւ և պատիւ, և այլն, որ ասել է և և վ նոյնահնչիւն գրեր են, մինչդեռ ուն սրանցից տարբեր ձայն է և տառ, և կարող չէ գրել ալն տեղեւորում, որ թէ վն և թէ Վիւն կարելի էր գրել, օրինակ՝ չենք կարող գրիլ հաւատտ, հաւու, թէպէտ գուցէ մի ժամանակ, բեւեռապրութեան դարերում կամ էլ առաջ:

¹⁾ Գրաբար—տըւեալ, թըւեալ, լըւեալ, երդըւեալ... ցըւեալ, կըւեալ հաշւեալ

հալք՝ հաւ ասելու տեղ՝ ասել են հաւու Մենք հիմա ճախաջրհեղեղեան հա-
լքի համար չենք գրում, այլ ժամանակակից:

Համեմատական լեզուագիտութեան մագիստրոս Տօմսօնը Թիֆլիսի
բարբառի հետազոտութեան մէջ ասում է. վերի և լինի մէջ պէտք է որ
հնչական դանաղանութիւն լինի, բայց թէ որպիսի, մենք հնար չ'ունե-
ցանք իմանալու, այս պատճառով էլ ամեն տեղ, ուր միայն լին էր
գրած, գրեցինք ռուսական В: Պարոն Տօմսօնը կրաւորականներում չի
գրել В, այլ մի թաւանշան ռուսական У, որին ինքն ասում է неслоговой
У, ալիքնքն՝ անվանի կամ կրածաշնաւոր ա: Այս ուղղագրութիւնը թէև
աւելի լինին է մօտենում քան թէ վերի և ուրի, այսու ամենաշիւ ան-
հիմն է և սխալ: Եթէ այսպիսի մի բան լինէր մեր լեզու մէջ, ապա պէտք
էր փնտրել աւելի Ախալցխայի բարբառում, ուր մի և նոյն Տօմսօնը՝ պ.
Ախլախանի օգնութեամբ՝ գրել է В, և ոչ թաւանշան У: Եթէ Ախալ-
ցխայցոյ բարբառումը չը կա, Թիֆլիսի բարբառումն ամենին չը պէտք
է լինի և ահա ինչու: Ախալցխանը (որի կաղմակերպած և հաստատ լու-
ղութեանը աւելի պէտք է հաւատալ, քան թէ մի աշակերտի ¹⁾), որ զեռ-
գանում է սևմինարական լեզուի ազդեցութեան տակ) ահա թէ ինչ է ասում.
«Պրոց լեզուի ուղղագրութենով բառերում պատահած ա վանկի տեղ գրել
եմ վ կամ ը, էս վանկն, որն որ ձայնաւոր տառերու առջև պատահէլիս՝
ըրոյ լեզուի առողանութեան կանոնովն ու մէ քանի գաւառներում ճիշտ
պահած աւանդութենով հնչւում է մէկ ն ուրբ՝ Հալոց լեզուին սեփական
ձևով, Թիֆլիզցիին արտաբերում է որպէս վ կամ ը. էնդուր էլ չեմ
գրում պատահական, լեզուի, տառած և ալն, բայց պատվական, լեզվի,
տրված»...

Ախալցխանի ալտոնը լիշած ու-ի նրբութիւնը, ոչ ալ ինչ է՝ եթէ
ոչ այն, որ արեւելեան բարբառներում ըւ եղածը, արեւմտեան բարբառ-
ներումն է ուլ, բոլորովին այնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերում եղած եչը
Թիֆլիսի բարբառումն է եիչ, կամ մէկ բարբառի աւն միւս բար-
բառում օ է կամ օւ: Օրինակ մենք ասում ենք տաւ կամ տըւեց,
նոր Նախիջևանցիք ասում են աուվեց: Բայց այս տարբերութիւնը կրա-
ւորականների վերայ չի տարածւում. չեն ասում տրուվեց, ասուվեց,
բայց լուվեց, չուվեց, կարուվեց, դիւրացուվեց: Մենք կարդում ենք
նըւէր, նըւաղ, նըւաստ, իսկ պօլսեցիք կարդում են նուվաղ,
նուվէր, նուվաստ: Իսկ կրաւորականները միակերպ ենք արտաոտ-
նում: Եթէ բալերի արտաբերութեան մէջ տարբերութիւն լինէր մեր
և նրանց մէջ, տաղանդաւոր Պարոնեանը կրաւորականները վնով
էր գրել, ալ նա միւսների պէս կը գրէր ա: Չը նաչած, որ նրանք կար-

¹⁾ Այս պարոնը «Աղբիւրի» աշխատակից Գ. Աստուածատրեանն է, որն օգնու-
թեամբն է գրել Տօմսօնը Թիֆլիսի բարբառի հետազոտութիւնը:

գրում են նույնպիսի, նույնպիսի, բայց վանկերիս և բանաստեղծութիւնների մէջ
գրում են նըւազ, նըւաստ, նըւէր, տըւաւ, տըւած, տըւութիւն:

Բ.

Վերը բերած պատմական համառօտ տեսութիւնը նորա համար
արինք, որ ցոյց տանք թէ բարբառով գրողները կրաւորական բալի բոլոր
ժամանակներում գրել են վի և ոչ ու կամ ու, բացառութեամբ Պ. Պո-
շեանցի, որ գրել է ուել և ուաւ...

Բայց հիմա գանք օրէնքով ու կանոնով խօսենք և ոչ անհատական
գեմքով: Պոշեանցը, թէեւ բացառութիւն է կազմում, բայց հակասական
ուղղագրութեամբ չի գրել, այլ՝ ինչպէս միւսները բալի բոլոր ժամանակ-
ներում գրել են վի, նա էլ՝ դարձեալ բալի բոլոր ժամանակ-
ներում՝ գրել է ու: Սխալ է թէ ուղիղ, այդ ալ խնդիր է, բայց մարդը
չի հակասել ինքն իրան: Նւ արդարեւ, եթէ բալի վերջաւորութիւնն է ում,
եւ, ած, օղ, եց, և ալն, ապա ինչ զիր որ զնես ալ վերջաւորութիւննե-
րից մէկնումէկի սկզբում նրան կրաւորական չինելու համար, նոյն գիրը
պէտք է զնես ամենի սկզբումն էլ. աչտեղ բացառութեան տեղիք չը կայ:
Ասել՝ մէկ ուն էլի տանելի է, իսկ ջուխտ ուն՝ անճոռնի, ուստի լաւ է
գրել վում կամ ոււմ, իսկ մնացածներում զնել ու, ալդ կը նշանակէ ու-
նատակ տալ լեզւի օրէնքն ու կանոնը և հետեւել ինքնահնար և քմահաճ
կանոնի, որ ամենալն լեզւից մերժելի է: Կամ ասել՝ մեր լեզւի մէջ մի և
նոյն ձաշնաւորը կրկնակ չի գործ ածուում, ալդ թերառածութիւն է, մեր
լեզւի մէջ ոչ թէ մի և նոյն ձաշնաւորը կրկնակ չի գործ ածուում, ուլ առ-
հասարակ երկու պարզ ձաշնաւոր իրար մօտ չեն գալիս առանց միջնա-
կապի: Այսպէս են վարւել մեր նախնիք ալն օտար բառերի վերաբերու-
թեամբ ևս, որոնք չեն ունեցել ոչինչ չօղակապ, ալ երկու ձաշնաւորներ
իրար մօտ են եղած, իրանց ազգալին անսարքերութեան համեմատ. օրի-
նակ չեն գրել օա, որովհետեւ հաջն աղպէս բառ չունի իւր լեզւումը, ալդ-
պէս հնչելու սովորութիւն չունի, ալ պէտք է ասէ օւա, կամ ուլա, օլա
կամ ուլա, կարող չէ ասել աօ, ալ աւօ կամ ալո, և ոչ էօ, օէ, աա, օօ,
ուու: Օրինակ գրել են Տրոպաղա, որ է Տրօաղա, Շմաւօն, փարաւօն, Վե-
ւոնդ, Մենեղաւոս, Գանաւոս, Աբրահամ, Գէհաներա: Միջնակապը բաց են
թողել միայն ալն բառերից, որոնք հասկանալի են եղել թէ ինչպէս պէտք
է արտաբերել: Օրինակ է և է տառերից վետոյ չ չեն գրել, բայց կարդա-
լիս մենք մեղանից աւելացնում ենք, ալսինքն առանց նրան էլ հալի հանկի
ենք կարդում, ինչպէս էլի, էլակ, էլութիւն, իլա կամ իւա՝ իղիւս, Անա-
նիեա, Իտալիեա, բոլորովին ալնպէս, ինչպէս կարդում ենք Նուբեր, Նու-
վաս, թէպէտ ալնպէս չեն գրած:

Այսպէս ահա եթէ ուաւ գրելը հակահնչական և անճոռնի ուղղագ-

բութիւն է, նոյնքան հակահնչական և անճոռնի են ուել, ուաւ, ուեց, ուած ձեերը, որովհետեւ դրած նուէր բառի պէս չեն դառնում ուլիւ կամ ըւել, ալ լել, ոչ գըրու-վել ալ զըր-ւել, գըր-ւող, ինչպէս գործուումն է գործ-ւում: Ուրեմն կրաւորականը լինելով աշխարհիկ լեզւի սեփականութիւն, հնար ունենք համեմատել կենդանի արտաբերութեան հետ և ալնայէս գրել. իսկ կենդանի արտաբերութիւնն է գործվում կամ գործւում, գործւել կամ գործւել, և ոչ գործուում, գործուել:

Բայց, ինչպէս տեսնում էք, ուն ղուրս մղելուց չեսող էլ՝ լուծած չենք լինում միակերպութեան խնդիրը, որովհետեւ մէջ տեղ մէկ տառի տեղ մնում են երկուսը՝ Վ և ւ, և երկուսն էլ իրաւունք են չափանում կրա-ւորականի մէջ բաղմնելու: Գուրս մղել մէկը կամ միւսը չենք կարող ոչ մի հնչական օրէնքով, որովհետեւ երկուսն էլ հաւասարազօր և նոյնահնչիւն դրեր են, բոլորովին ալնայէս, ինչպէս ո և օ տառերը բառամէջերում և մանաւանդ օտար և չատուկ անուններում, ինչպէս գրող, գրող, Սիմոն, Սիմոն, Բակոբ, Բակօբ, Մեսրօբ, Մեսրօբ, Թորոս, Թորօս, Լեւոն, Լէօն, և ալն:

Այստեղ խնդրում եմ ընթերցողիս փոքր ինչ լարել իւր ուշադրու-թիւնը: Նս գիտութեամբ մէջ բերի ոն և օն, որովհետեւ վիի և լիւնի նոյ-նահնչիւն լինելու պատմութիւնը նոյնն է, ինչ որ ոլի և օլի: Հնչումը օ չու-նենալով, ալ միայն աւ, որ սկզբումը գործ է ածւել իրրի ալ, ո, ու, օ, ոլ, երբ ալ տառերը դեռ չը կալին, բայց երբ ներս բերին հետզհետէ, հինն ու նորը իրար խառնուց, մի և նոյն բառը չորս իրարից տարբեր ուղղագրութիւն ստացաւ, թէև միահնչիւն: Այսպէս Մեսրօբի անունը գրե-ցին Մեսրաւը, Մեսրովը, Մեսրոն, Մեսրօբ, գուցէ և Մեսրուը: Վեր կե-նար Մեսրօբը և տեսներ, թէ ինչպէս են նախշում իւր պատուական անունը, իւր ալն լանցանքի պատճառով, որ որոշ օ ձալնի համար չինել էր մի ան-որոշ աւ երկտառ: Ելի լաւ է, որ Մեսրօբ բառը մէկ օ ունի և գրում էին միայն չորս ձևով, եթէ երկու օ ունենար՝ կարող էին գրել 16 ձևով, եթէ երեք, ինչպէս է Սօղօմօն բառը, կարող էին գրել մինչև 64 ձևով, թէև Սօղօմօն իմաստունը լաւ կը համարէր մէկ հաս ձևով Սիւլէյման գրելէ, քան 64 ձևով՝ Սօղօմօն:

Բայց եթէ ալ հեռաւոր անցեալը լաւ երևակայենք, կը տեսնենք որ Մեսրօբի աւ երկտառը բոլորովին բառականութիւն էր տալիս ժամանակի պահանջին: Հին ժամանակ և հենց այսօր էլ աւ, ոլ, օ, ու ձալները լծորդ են միմեանց: Թող օրինակ դրած լինէր տաւն, ինչպէս կ'ուզէր կարգա-ցէք, հալերէն դուրս կը դաւ: Կարդացէք տօն, տօն, տօն, տալի, բոլորն էլ հալերէն են: Արարաւանում ասում են տուն, Վարաբաղ՝ տօն, Գողթնում տօն (?), և հենց այս բոլորն էլ ալնայէս է: Գրեցէք աւրա խ և կարդացէք ինչպէս կ'ամենաք: Ասում եմ «ինչպէս կ'ամենաք» և իդուր չեմ տուում: Հնումը գրելը գրողի կամբիցն էր կախած, իսկ կարդալը՝ կարդացողի: Այս վիճակին և ալս գրութեանը ես իմ հասակումս վերահասու եղալ: Իմ

մանկութեան ժամանակ ուսումը դեռ վաճառքի մէջն էր փակւած: Ուր որ դնացի, ջոկ տեսակ կարգաւ տեսաւ: Ամեն մի գաւառացի իւր բարբառի ձեռքն էր կարգում և թարգմանում: Նկաջ թիֆլիս, նոյնը տեսաւ եկեղեցիներում: Ժամերգութիւնը և Աւետարանը թիֆլիսի բարբառի ձեռքն էին կարգում, ինչպէս «Հայրը մեր, վուր երկրին» և այլն: Այսպէս էր ամեն գաւառում, և ալսօր էլ, չը նալած մեր ուսումնարանների շատութեանը, շատ տեղերում ընթերցմունքը դեռ գաւառական և բարբառային է: Ստիպեցէք, օրինակ զարաբաղցի դիւղական քահանային, որ նա արտասանէ թիւն և ոչ թիւն կամ թուն: Ի զուր չէր ուրեմն Մեսրօբը գրում թիւն և ոչ թիւն, որ վերջին դարու ուղղագրութիւն է:

Այսպէս էր ահա հնումը, գրում էին ալ՝ և կարգում տեսակ տեսակ, ու ինչպէս կամենար: Ալ է ուրեմն նշանագրութիւն և ալ՝ արտաբերութիւն, քանի որ վճռած խնդիր է, որ ամեն մի բարբառ իւր խօսելու ձևին է ենթարկում բառն էլ, տառն էլ և այնպէս արտաբերում: Պէտք է սակաւն մասնաւորը ընդհանուրից զանազանել: Բոլոր բարբառները ունին մասնաւոր և ընդհանուր չափութիւն: Օրինակ ոչ մի բարբառում կարելի չէ գտնել երկու ձայնաւոր առանց ձայնակապի: Այս մի ընդհանուր չափութիւն է և ոչ մասնաւոր: Ընդհանուր չափութիւն ունի, օրինակ, հետեւեալ բառերի ուղղագրութիւնը՝ աւօր, հւօր, ալի, ուլի, գալի, գնալի, հսկալական, տղալական, տնալին: Այս հիման վերաւ ահա, մենք չունինք ու-ա, ու-է, ու-օ, ալ էա կամ վա, իսկ սրանից Վիւնը աւելի վաղնչական է, քան թէ վիւն, որ կարող է մտած լինել կրտսեր թարգմանիչների ժամանակ և նրանց մեծ վարդապետի ասելով սրբացրած:

Գ.

Բառագրութիւնը, ինչպէս ամեն լեզուի մէջ, նոյնպէս և մեր հին լեզուում զաղափարականից ձգտել է զէպի հնչականը, ընդհանուրից գէպի մասնաւորը, որ համարեա մինչև անհատական քմահաճութեան է հասել: Պատիւով դրած մի բառ ու ինչպէս ուղեհար, այնպէս կ'արտասանէր, բայց երբ ալ գաղափարական բառը ընկնում է որոշ հնչիւնների տակ, նորա արտաբերութիւնն էլ ընկնում է գրողի կամքի տակ: Նթէ գրողը մշեցի է, անշուշտ մշեցու արտաբերութեամբ կը հնչիւնադրէ, եթէ դարաբաղցի՝ զարաբաղի իսկ բառն էլ՝ եթէ սովորական և ընդհանուրին հասկանալի մի բառ է, ամեն տեղ պէտք է ծումուի, իսկ եթէ անհասկանալի, օտար և խրթին, նա դեռ կարող է անփոփոխ մնալ: Նթէ խոր ու զարմենք մեր գրող լեզուի ուղղագրութեան վերաջ, մանաւանդ լծորդ համարած տառերի վերաջ, մենք կը տեսնենք, որ մեր մատենագրութիւնը չորս գլխաւոր բառագրական շրջանով է անցել: Այդ շրջաններից ամեն մէկը իւր լաջորդից պակաս տառեր է ունեցել: Ամեն մի լաջորդ շրջան ուղե-

յել է նախորդ չրջանի թերին լրացնել, և թէն շատ բառերում լաջողել է, բայց և շատ բառերի էլ ունքը չինելու տեղ՝ աչքն էլ քուսացրել է։ Այդ չրջանները, որոնք շատերի համար խաւար վարավորով են պատած, ինձ համար բոլորովին լուսաւոր և պաշտառ են։ Եթէ ոչ ուրիշների, զոնէ ինքս ինձ համար պարզել եմ մի քանի բան, որոնք շատ կարեւոր են մեր ուղղագրութեան խնդիրը պարզաբանելու համար։ Սրինակ ևս հաստատ հաւատացած եմ, որ Մեսրօբի հնարած գրերն են ը, ո, ծ, ձ, ճ, ու, ց։ Սորա հաստատ և անհերքելի ապացոյցն ալն է, որ միայն այս ձաղներն են, որ չը կան Մեսրօբին չափնի հղած լեզուներում և գրերում։ Եղած բանը չեն հնարել կամ գտել, ալ չ'եղածը։ Քանի որ Մեսրօբը քաջ պարսկագէտ և ասորագէտ էր, միթէ կարելի էր, որ նա ալ կամ եւ զոնելու կարօտութիւն ունենար։ Այդ չէր լինել զիւտ, ալ փոխառութիւն։ Եւ չեմ զարմանում, որ Միւրթարեանք ալ մասին պարզ գաղափար չ'ունեն, որովհետեւ գրածք Մեսրօբեան գրերը հնչում են արաբերէնի նման. բայց զարմանալի է, որ դիտնական Լամբերտ անգլիսի տառեր է վերադրում Մեսրօբին, որոնք կան թէ պարսկերէնում և թէ ասորերէնում։ Մեսրօբը չունակած տառերից ոչ մէկ հատ չի վերցրել։ Նա լրացրից արդէն հղած Դանիէլեան գրերը, որ ասորապարսկական ծագումն ունէին, իւր գտած եօթը գրերով։ Սորա ապացոյցն ալն է, որ եթէ Մեսրօբը չունաց տառերից վերցնէր իւր ալբուրները, չէր կարող նրանց երկու օ-երից մէկն ու մէկը չը վերցնել, քանի որ իւր երկտառ աւ-ին չորս ու հինգ պաշտօն էր տալիս մէկ օ չունենալու պատճառով։ Եթէ նա չունական տառերից օգուտ քաղած չէ, ինչպէս վկայում է և ժամանակակից պատմութիւնը, ապա ուրիմն վ, է, ի, չ, գրերը, որոնք զուտ չունական են, Մեսրօբը չէ մտցրած։ Շատ նշաններ կան մեր հին լեզուի ուղղագրութեան մէջ, որ ալ տառերը չ'եղած՝ արդէն կազմակերպւած գրականութիւն է եղել հին ուղղագրութեամբ, որից շատ բառեր են անցել չաջորդ չրջաններին և մինչև մեր օրերը հասել։ Քաջ հակաբանները եթէ իրանց սովորական նախապաշարմունքից ազատ լինէին և փոքր ինչ լեզւագրական բնագոյումն ունենան, կը նշմարեն, որ մեր լեզուի մէջ ոչ թէ երկու, ալ երեք է կալ, թէն գրերը միայն երկուսն են։ Շատ բառեր կարելի է գտնել թէ հայերէն և թէ մանաւանդ օտար (օտար բառերն աւելի են պահպանում իրանց հին ուղղագրութիւնը) որոնցում կը տեսնեն, որ մեր եջը եղել է և՛ երկբարբառ եւ, և՛ կիսաձաջնաւոր յ, և՛ պարզ ու նուրբ է, և՛ հաստ է, և՛ պարզ է, որ ասել է՝ հինգ ձալնի նշանագիր է եղել։ Դերանուն է-ը, եջը և բազմանդակ եմ, ել, ևս, ենք, են բառերի եջերը նոյնահնչիւն չեն։ Դերանուն մէջ եջը երկբարբառ է, եւ բազմանդակների մէջ նոյն է, ինչ որ բաւամէջերում, ոչ հաստ է, և ոչ էլ երկբարբառ, ալ պարզ և նուրբ է, ինչպէս գրել, որ չէ գրել և ոչ էլ գրել, ալ պարզ գրել։ Բազմանդակ են նոյնպէս պարզ եւ է և ոչ են պարզ, ալ թէ ալք են վերջնամուտ է, մենք տեսնում ենք ալք մեր բալերի

անկանոն խաւար հիմունքից եւ, ինչպէս բերեմ եւ բերէ, բերես եւ բերէք, գտնում ենք ճակ փոխանակ էի էիր ու գրած եի, եիր, եր, եաք, եիք, եին: Ի՞նչ ասել կ'ուզի, որ ալզ ձեռով գրածը մեր ժամանակի արտաբերութեամբ չէինք կարդալ, ալ սկզբի եւջը պարզ էր պէս հնչելով: Բառերի վերջում եւ չը գրելը վերջնամուտ կանոն է եւ քմահաճ. իմ էական բալի եւ քալալերջում մասնիկի նմանութիւնը պատահական եւ նոյնանիչ չեն ամենին: Եթէ բալի վերջաւորութիւնն է ա, եւ նա դառնում է ամ, աս, ալ, եթէ վերջաւորութիւնն է աւ, եւ դառնում է ում, ուս, ու, եթէ վերջաւորութիւնն է ն, եւ դառնում է իմ, իս, ի, ապա ուրեմն եթէ վերջաւորութիւնն է ել, պէտք լինի եմ, ես, ե. բերեմ, բերես, բերե եւ ոչ բերէ, իսկ եթէ բերէ, ապա ուրեմն բերէմ, բերէս, բերէ, ինչպէս աղամ, աղատ, աղա: Եթէ թողումք, թողուք, թողուն, ուրեմն եւ բերեմք, բերէք եւ ոչ բերէք: Ահա այս անկանոնութիւնը լաւաջ է եկել էի վերջամուտ լինելուց: Եւ վերջամուտ լինելը երեւում է եւ նրանից, որ չօգտկապի պաշտօն չի կատարել, ալզպիսի տեղերում միշտ եւն է ներս մտել, եւջը գրել է եւ բառասկզբներում աճալիսի բառերի սկզբում, որոնց եւջը երկրարբառ չէ: Թէն մենք բառասկզբներում անխորհր հնչում ենք իբրեւ երկրարբառ, իսկ դորա հետեանքն էլ աճն է, որ կարդում ենք տանում էմ, բերում էս, որ էսը հնչում ենք իբրեւ դերանուն եւ, որ սխալ է բոլորովին:

Մեր բարբառներում էական բալը մի տեղ դառել է ըմ, ըս, եւ մի տեղ ամ, աս, ա, մի տեղ էմ, էս, է, մի տեղ իմ, իս, ի, բալց եւ գերանունը ամենաչն տեղ եւ է, միայն Թիֆլիսումն ասում են երկրարբառ ինի ու ինչպէս եիս: Այս հանգամանքը պարզ ցոյց է տալիս, որ էական բալը չունի երկրարբառ եւ, բալց ոչ էլ հաստ է, ալ պարզ է, որ ինչաները մենք ունեցած չենք, իսկ ալզպիսի տեղերում եւն ու էն իրար գէմ մաքառելով՝ ուղղագրութեան մէջ անկանոնութիւն են ձգել: Եւրկապումս մեր լեզուն ալեքան նրբացել է, որ մեր նոր սերունդը բառամէջերում եւն ու էն իրարից տարբերել չը գիտէ:

Բալց դուցէ ոմանք ալեքան անմիջ լինին, որ հարցնեն, թէ աղ տառերը որ պակաս լինէին, էլ ինչպէս կարող էին գրել: Իսկ եւ կը թեւադրեմ, որ աւելի գեւար հարցմունք տան, թէ ինչպէս էին գրում Վանիէլեան գրերով, որից ոչ թէ չորս, ալ, ինչպէս ասում են, 14 տառ էր պահատ: Աճն ժամանակ օրաթերթ չէին հրատարակում, գրածներն ալեքան էր, որ կարող էին ամբողջ գիրքը բերան էլ գիտենալ: Վարդում էին միայն կարգադրածները, այսինքն նրանք, որոնք առաջուց գիտէին, թէ գրածն ինչ է: Բալց փոքրիկ համար հափերէն չընթերցող բալց պարսկերէն լաւ իմացող մի պարսկի կարելի է թեւադրել հալերէն մի բան, որ նա գրէ պարսից տառերով: Նա իւր գրածը անկտուկած լաւ չի կարդալ, բալց պարսկերէն եւ հալերէն գիտցող մի հալ նոյն գրածը չտա լաւ կը կարդալ: Բւրեմն հալը պակաս տառերով եւ ալլաձև գրածն եւ կարող էր ուժեղ կարդալ գրածի

միայն ու դադարաբար ըմբռնելով, իսկ եթէ ալ զգրածը նորա բերան գիտցած աղօթքներէրից կամ երգերից մէկն է, առաւել հեշտութեամբ կը կարգաւ: Հնումը թէպէտ գրում էին պակաս տառերով, պատիւով, բայց գործը զիւրացնող զանազան նշաններ ունէին: Մեսրօքն ուղեկալով գրագիտութիւնը վաճառից դուրս բերել և ժողովրդի մէջ ընդհանրացնել, ալս պատճառով նա չը բաւականացաւ Գանեկէական գրերով, եթէ ոչ՝ ալնքանն էլ բաւական էր վաճառելին, և որքան զժաւար և խորհրդաւոր՝ ալնքան լաւ, ժողովրդի աչքումն աւելի վսեմ կը լինէր և սքանչելի իբրև մի ծածկագրութիւն և միհնեակաւ լեզու, անհաս հասարակ մահկանացուներին:

Ինչ ասել կուզի, որ պակաս տառերով գրած բառերը ամենքը միակերպ չէին կարգում, ալ տեսակ տեսակ, և մենք ալսօր սխալ կարդալու շնորհիւ բաւական շատ սխալ բառեր ունենք: Դրանց մէկն էլ հնց մեր առարկային է վերաբերում, ան է լիւնին: Առաջ ետ կամ իւր գրելու տեղ գրում էին եւ, որ թէ եւ էր և թէ ետ: Ուրեմն հնումը չէին կարող գրել լիւն, ալ՝ լեւն: Մենք հիմա կարող ենք նաեւ գիմորոջ լօղ համարել, և տեղը կը մնալ լեւ, որ իւր բնական և հնչական անունն է: Բայց կասե՛ք՝ ի՞նչպէս կարելի է, որ լեւը լիւն դառնալ: Ինչո՞ւ չէք ասում, թէ ինչպէս կարելի է, որ լեւնը հիւն դառնալ, և հիւննը լեւանդ: Այս ասացէք, թէ ինչպէս է եղել, որ ահաղին երկաթաղիւր լիւնից չինել են մի սրա փշիկ: Իսկ վիւնի պոչը երկրացրել և չինել մի գիտաւոր, որից շատերը վախճալով՝ նորա անունն են վիւ գրել: Ունիթօւններն ինչ կարող էին իմանալ, թէ ինչ տարբերութիւն կալ է, Վ և Բ տառերի մէջ, քանի որ զիւ նրանցից առաջ Ներսէս շնորհալու գրածները մէջ տեսնում էին նվազ, նվառ «ե տմանց ոչ հեւ եւ կ զր չալ գրել ՚ի թվին, թվական, վարձատուութիւն» (Քեր. Բագր. եր. 646):

Մեր բոլոր քերականներից միայն Հ. Բագրատունին է հասկացել, ան էլ կիսով չափ միայն, որ վիւ և լեւն նորահնչիւն գրեր են, իր ասելով թէ՝ «...և ո՛վ իբր երկբարբառ վարեալ է, և Վ ունի աստ զգործ լիւնին ՚ի Բ, զոր չմարթէր զենլ առ ուրին, զի մի լինեցի Բ»...

Ասում եմ կիսով չափ է հասկացել, որովհետեւ ալս բանն ասելուց լիսով իսկոյն զգուշացնում է, որ ալնքանի տեղերում վիւը վիւի նման չը հնչեն, ալ լիւնի նման... Հիմա եկ ու հասկացիր, թէ ալնքան հնչական տարբերութիւն է: Բարեհոգի հալրիկը ենթադրել է, թէ քանի որ երկու ասանձին գրեր են, ուրեմն երկու ասանձին հնչիւն էլ պէտք է ունենան: Բայց եթէ զլիւն ընկնէր, որ իւր ով երկբարբառ ասանդածը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ օւ, խորհուրդ չէր տալ գիտնոց որ եկամուտ ալաղգական օի տեղ նախնեաց Բ երկտառը կրկին չարուցանել, ալ աւելի խորհուրդ կը տար «զդատապարտ խափանեալ գրութիւնն է, վերստին չարուցանել և զալն վարել փոխանակ եկամուտ ալաղգականին Վ», մանաւանդ ինքն իսկ մի ալ տեղ ասում է. «Միայնակ պիտառութիւն (զործածութիւն) է զրոյց

խափանեալ է առ լեռն ովի և առ մեւք», որ ասելէ հնումը լինը
գործ էր ածուած միալնակ, առանց ուի, և ալն էլ ոչ միալն վեւի, ալ և
մի քանի ուրիշ տառի տեղ, ինչպէս պարսից ւօւը:

Գ.

Ներկայումս մեր բանակիրները իրանց մալրենի լեզուով թոթովում
են տհաս երեխայի նման, երբ դեռ նոր է լեզուն բացւում և ասում է
ռունի, շունի, դուռի: Մերոնք էլ երեխայի նման ամեն իրանց քմահաճ
քերականութիւնը, գրում են օրինակ՝ գինի-ի, կատու-ի, գառ-ի: Բաւա-
կան է, որ մէկ երկու սեռական գիտեն ք վերջաւորութեամբ, բոլորն էլ
նրանց են նմանեցնում: Իսկ մեր քերականները իրանցից մի նոր բան չեն
ասում, ալ ալն միալն, ինչ որ իրանցից առաջ հաղար անգամ ասուել է
և ամեն անգամ էլ նորանոր սխալներով: Սակայն ես սրանում մի վատ
բան չեմ գտնում: Սա չալտնի ապացոյց է, որ մեր գրական լեզուն իւր
մանկական հասակի մէջն է, և շատ խակամիտ պէտք է լինի մէկը, եթէ
ենթադրէ, որ իւր լեզուն կատարեալ է: Կատարեալը մի իդէալ է, որին
կարող ենք ձգտել և մօտենալ, բալց երբէք չը հասնել: Ի՞նչ է ալսօր իմ
ջանքը, եթէ ոչ մի չնչին ձգտումն միալն, և ալն բնական ձգտումն դէպի
կատարեալն: Այսպիսի ջանքը պէտք է խրախուսի, քաջալերի, և ոչ թէ
հալածելի: Փառք Աստուծոյ, միջին դարերում չենք ապրում, ալ տասնին-
ներորդ դարու վերջերում, երբ ամենալն ինչ կատարեալագործութեան է
դիմում հոկալական քալերով և ոչ կրիալի: Նախանձոտ մարդիկ տմար-
դութիւն ունին հրատարակելու, որ իբր թէ ես մի նորամուծութիւն եմ
ուղում ընդհանրացնել, մինչդեռ իմ բոլոր ջանքն է քմահաճ ուղղագրու-
թեան առաջն առնել, ցոյց տալով, ըստ իմ կարողութեան, մեր լեզւի
հնչական օրէնքները և պատմական կերպարանափոխութիւնը: Պաշտպա-
նելով լինը ընդէմ վեւի, դրանով կարող ենք վեւի հոսանքի առաջին
առնել, որ իրաւունք չունի լինին սեփականացրած տեղերը գրաւելու:
Մեր նախնիք վեւ գրել են միալն բառասկզբներում և մէկ էլ ուից լետոյ,
ուրիշ տեղեր ալ տառը մտնելու իրաւունքը ունեցած է: Մեր նախնիք
Մեսրօբից սկսած գրել են աւ, եւ, իւ, ըւ, լա, լե, լէ, լը, լի, լո, ւօ,
ւու, և ոչ երբէք եվ, ավ, իվ կամ վա, վե, և ալն: Ասել է թէ վեւը չին
շարժել իրան լատկացրած տեղից, չօղակալ չեն շինել, դասափոխու-
թեան դործում չեն խառնել, իսկ լին էլ չեն գործ դրել բառասկզբնե-
րում, և հենց սորա համար է, որ Ն. Շնորհալին ասում է.

Վեւն վարք՝ ասէ՛ պիղծ, անառակ,

Տեառն կամաց է լուծ ներհակ,

Իրենն չօղական է միալն տառ,

Բալց զոր չօղէ, քեղ խրատ առ:

Ուզում է ասել, վեր կը գրեն բառասկզբներում, ինչպէս բառս ձարք, իսկ վերը բառամէջերում, իբրեւ չօղակապ, ինչպէս գործ-ւում, ուր գործն ում չօղերը կապում է միմեանց հետ: Այ մի վն գրող գործովում և գործ-ւում ձևերը տարբեր ձայնով կարդալ կարող չէ. ուրեմն եթէ վն գրողի նպատակը միայն հնչական է, գործ-ւում ձևը բոլորովին հասցնում է նրան իւր նպատակին, և դեռ մի բանով էլ աւելի, — ասլպէս պիտի յա մտե-րիմ կը լինի մնացած իւր նախնեաց ուղղագրութեանը: Ու գրողները նույնպէս ոչինչ չեն կորցնում և գրելով, ասլ միայն ու են ուզում, որ նախ-նական ձև չէ, ասլ վերջնամուտ և ալն էլ ունիթօռական: Քամահառ-թիւնը միայն կարող է հակառակ երթալ լեզուի ասլ օրէնքին, որ թէ՛ բնական է և թէ՛ պատմական, և՛ հնչական եղանակին է մտերիմ մնում, և՛ նախնեաց ուղղագրութեանը:

Շատերն արդէն սկսել են բալի ներկայ ժամանակում — գրել: Ներ-կայով ասլում են միայն վալրենի և կիսակիրթ աղգերն ու անհատները. իսկ լուսամիտ անձինք ոչ միայն ներկայի հետ ունին նաև անցեալ և ապագայ, ասլ և ապագայ ներկայ էլ ունին և ապագան ամենամեծ է ան-ցեալից. իրանք իրանց պատասխանատու են համարում ոչ անցեալի, ասլ ապագայի առջև, ծառայում են ոչ թէ տնցեալին, ասլ ապագային: Այն լուսամիտ անձն անցեալից ստացած հում նիւթը հում էլ պահ չի ստալիս ապագային, ասլ մշակած, շահեցրած: Եթէ այսպէս է, դոնէ մի տեսակ ալքով պէտք է նախ բոլոր ժամանակների վերալ, եթէ ոչ կենցաղապա-րութեան մէջ, դոնէ լեզուի մէջ, քերականութեան ժամանակների մէջ: Եսմ պէտք է լիտ երթանք զէպի անցեալը և ձեր ուուն կրկին պըպըլաց-նենք ներկայի գլխին, և կամ ամենալն տեղ պէտք է դնէք ևր և ոչ ու: Սրանով մենք վերջացնում ենք կրաւորական խնդիրը: Եթէ էլի մութ բան կալ մնացած, հետեւեալ չօղածներում կը պարզուի:

(Կը շարունակուի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Վ. ԼՈՒՆԿԵՎԻՉ.— «ՊՍՏԻԿ Է, ԲԱՅՅ ՉՍՏԻԿ Է»։ Մըջիւնների կեանքից հետազոտութիւն։ 46 երես, տառ № 12. Թիֆլիս, տպարան «Արօր»։ 1890 թ. գինը 5 կոպէկ։

Տգիտութիւնը ոչ միայն մի ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական զարգացման խոչնդոտն է, պահպանելով սնապաշտութիւն ու երկիւղը, այլ նոյն իսկ մեծ մասամբ նաև ժողովրդի նիւթական վատ դրութեան պատճառը։ Ամենամեծ գործոնը տգիտութեան դէմ մաքառելու՝ մասնաւոր մէջ բնութեան մասին ճիշդ գիտելիքներ տարածելն է։ Ուրեմն հասկանալի է որքան օգտակար են բնագիտական գրքակները ժողովրդական և մանկական ընթերցանութեան համար։

Մասնաւորելով խօսքը զանազան կենդանիների սովորութիւններին ու կենցաղի մասին հետաքրքրական ու պարզ լեզուով գրած պատմութիւնների նկատմամբ, կարելի է նաև աւելացնել, որ բացի սխալ կարծիքներ փարատելուց և աշխարհապաշտութիւնը լաւնայնելուց՝ նորա մեծապէս նպաստում են, մանաւանդ մանուկ ընթերցողների մէջ, գիտութեան ու գիտարտութեան զարգանալուն։ Երեւանները դէպի նոյն իսկ օգտակար կեն-

դանիները շատ անգամ անգութ են լինում և տանջել, չարհարելը նոցա, կարծես, մի առանձին դարձութիւն է պատճառում. բայց հետաքրքրական պատմութիւնները կենդանիների կենցաղի ու սովորութիւնների մասին՝ զարթեցնելով համակրանք և սէր դէպի ալլ անբան արարածները՝ մեղմացնում են և արդարացի դարձնում երեխաներին։

Պր. Լունկևիչի գրքակը գոհացնում է ալլ բոլոր պահանջներին որ դրում են ժողովրդական—մանկական ընթերցանութեան համար գրած գրքերին։ Նա գրած է պարզ ու հետաքրքրական ձևով և թարգմանած լաւ կենդանի լեզուով։ Ասկայն չի կարելի չը նկատել մի քանի աննշան թերութիւններ հրատարակչի կողմից։ Օրինակ. «Պատիկ է բայց չտիկ է» հետադասութիւնն է, ալլ ուրիշ հետադասութիւնների ու ցիտցութիւնների (Լերբօկ, Գիւբեր, Ֆօփոս, Գարլին և ալլն) վերայ հիմնած պատմաւոր. Արաբները «սա-

մորթ» ցեղին չեն պատկանում, ինչպէս ներկայիս (եր. 12): Մի տեղ տաղարանի ախարը մութ է թողնում նոյն խոյ միտքը. «Ամենից առաջ դուք կը նկատէք թիւոր որ ձերի, էղերի և առ թիւ (պէտք է լինէր անթիւ) բանւորներին տարբերութիւնը» (երևոյ 9): Մեզ թւում է որ «մեղրաքաղի» և բանւոր միջնախմբի մի գրածը աչքան էլ պարզ չէ հասարակ ընթերցողի համար և որ մի քանի օտարերկրեաց միջնախմբի մա-

սին պատմելիս՝ պէտք էր լինել աչք երկրի անունը, որտեղ պատահում են նոքա:

Առհասարակ պ. Լուսկեւիչը ցոյց է տալիս այս գրքովում տաղանդ հետաքրքրական և զիւրամատչելի կերպով գրել ժողովրդի ընթերցանութեան համար ընական գրառութիւններից, ուստի ցանկալի է տեսնել շարունակութիւն սոյնանման գրքերի:

Լ. Ս.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

1) «ՊԻՕՇԵԱՆՑ, ՊԵՐՃ».—Բղղէ, Վէպ: Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Խոտեանցի, 1890, թ. գինն է 1 ռ. 20 կոպ:

2) «ՄՄԱՅԼՍ, ՍԱՄՈՒԷԼ».—Թարգմանութեամբ Փիլիպպոս: Վարդանեանցի.—Ինքնօգնութիւն: Թիֆլիս, տպ. Զով. Մարտիրոսեանցի, 1890, թ. գինն է 1 ռ. 50 կոպ:

3) «ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ, ՅԱԿ».—Իւլէ: Ղի արկած քիւրդերի կեանքից: Հրատարակ. «Աղբ. և Տարաղ» պատ. հանդէսների Թիֆլիս, տպ. Նազարեանի, 1890, թ. գինն է 20 կոպ:

4) «ՉՄԵԿԵԱՆ, ՄԱԿԱՐ».—Ծոցի օրացոյց, 1891 թ. համար Թիֆլիս, 1890, տպ. Խոտեանցի, գինն է 15 կոպ:

5) «ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ, Վ.».—Թոփալ (թիւրքահայերի կեանքից), տպ. «Արօր» Նազարեանցի, 1890, թ. գինն է 5 կոպ:

6) «ՇԱԽԱՐՇ».—Պատկերներ կեանքից: Շուշի, տպ. Շուշու հայոց հոգ. տեսչութեան, գինն է 50 կոպ:

7) ԼԵՈՒՆՑ.—Բանաստեղծութիւններ. Ս. Պետրերուրգ, տպ. Սկրո-խողովի, գինն է 60 կոպ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Անցեալ քրոնիկում, Կ. Պոլսի պատրիարքական ընտրութիւնների առիթով ասեց հետեւելը. «Հրաժարական աւած Խորէն արքեպ. Աշըգեանի տեղ պէտք է ընտրել Նոր պատրիարք: Ինչ կարող ենք խորհուրդ տալ այսքան հեռուից: Մի բան միայն գիտենք, որ Նոր պատրիարքը իսկապէս դէր ունի կատարելութիւն: Թող չը ստանձնի պատրիարքական պաշտօնը նա, ով գործի աշխատեալ բարձրութեան վերաջ կանգնած չէ: Նա, ով մի է ճանաչւած իւր ժողովրդի հետ, նորա է կանչում ժամանակը: «Բոլորիդպի» ամեններն ժամանակ չէ»:

Այժմ գոհունակութեամբ կարող ենք վկայել, որ Պոլսից դուրս հաստատակող հազ օրդանները նմանապէս եկել են այն եղրակացութեան, որ աշխատեալ ընտրելին պէտք է լինի «նա, ով մի է ճանաչւած իւր ժողովրդի հետ» և որ «նորա է կանչում ժամանակը»: Բայց ով է Կ. Պոլսի նշանակութիւն ունեցող շրջանների թեկնածուն, արդեօք Մկրտիչ արքեպիսկ. Խրիմեանը, որին կանչում է ժամանակը, թէ մի ուրիշը: Պոլսից հաստատուողներ չունիմ աղ մասին, բայց մի քանի վատ նշանների ահու առնալով նիւ նշմարելի են, որովհետեւ ցուցեր եղան, որոնցից դժար չէ եղրակացնել, թէ Խորէն Նար-բէլ թերեւ պաշտպանւած թեկնածուն է Պոլսի մի ոչ աննշան կուսակցութեան համար:

Ներկայ նուեմբեր ամսին կատարւելու են ընտրութիւններ Թիֆլիսի քաղաքային խորհուրդի և լաջորդ-քառամեակի համար: Նոր ընտրւած խորհուրդը պէտք է ընտրէ և Նոր վարչական անդամներ՝ քաղաքացիութիւն, նար օգնական և երկու ալ անդամներ: Յատնի է, որ ընտրութեան մասնակցում են քաղաքին հարկ վճարողները: Արդ, դոքա բաժանւում են երեք կարգի, կամ Նորագոյն հաղաքանութեամբ՝ երեք կուսարի. ամենաշատ անաւարկ առողները կազմում են առաջին կուսար, միջակները՝ երկրորդ կուսար, ամենա-

քիչ հարկ վճարողները երրորդ կողար: Երեք կողարներից իւրաքանչիւրը ընտրում է հաւասար թւով խորհրդականներ, կամ՝ ձախաւորներ, և որովհետեւ առաջին կողարին պատկանողները քչերն են, երկրորդ կողարին պատկանողների թիւն էլ աւելի քիչ է քան երրորդ կողարին պատկանողները, ուստի խորհուրդի ձախաւորների մի երրորդը ընտրւում է միաջն մի քանի տասնեակ անձերից, մի երրորդը մի քանի հարիւր մարդկանցից, մի երրորդն էլ՝ հազարից անց անձերից:

Մի բնական հետաքրքրութիւն ինձ մղեց խմանալու, թէ ալդ ուղքեր են թիֆլիսի պէս մի քաղաքում առաջի կողարին պատկանող անձերը, ալլապէս ասած՝ ուղքեր են թիֆլիսի տնատէր տուղերը: Այս կարծում եմ, ընթերցողներուս շատ շատերը նոյն հարցով կը հետաքրքրւեն, որովհետեւ նիւթը կարող է տեղիք տալ շատ հետաքրքրական և դուցէ՛ օգտակար եղբայրացիութիւններին: Նա այս ցուցակը կազմել եմ քաղաքային վարչութիւնից պատրաստած պաշտօնական ցուցակի հիման վերաջ, միաջն թէ մի փոքր նեղութիւն եմ կրել՝ որ անունները չարած լինեն ոչ թէ ալբանական կարգով, ալ նալած նոցանից իւրաքանչիւրի վճարած քաղաքային հարկի խոշորութեան: Այս ցուցակի մէջ մտնում են թէ հիմնարկութիւններ և թէ մանաւանդ մասնաւոր անձեր: Հիմնարկութիւնների մէջ են տներ և կալածքներ ունեցող եկեղեցիներ, ուսումնարաններ, բանկային հաստատութիւններ, մի խօսքով՝ կալածատէրեր:

Ահա ալդ ցուցակը:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս Ի Տ Ն Ա Տ Ե Ր Ե Ր

Առաջին կողարի

Հարկի չափսը ¹⁾
րուբլի, կոպ.

1	Թիֆլիսի Ազնւակ. հող. բանկ	3.163
2	Զիթախեան Յովհաննէս	2.930
3	Բագրատիօն-Մուխրանսկի, իշխ. Իւան.	2.492
4	Ալեկեան Յովսէփի ժառանգ.	2.179
5	Մանթաշեան Ալեքսանդր.	2.064
6	Թիֆլիսի քաղաք. վարկի ընկերութիւն.	1.754
7	Սարաջև Դաւիթ	1.646
8	Ծովիանեան Իսահակ.	1.300
9	Թամաշեան Իւան.	1.275
10	Մարիամեան-Յովնանեան աղջ. ուսումն.	1.115
11	Լուու-Մեխիբեան կոմս Միքայէլի ժառ.	957
12	Զուբալով Նիկոլայ.	916

¹⁾ Կոպէկները չեմ նշանակում:

	ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՒՆԱԿԱՆ
13 Թամամչեան վասիլի	893
14 Վեցել Ֆրիդրիխ	866
15 Թամամչեան Գէորգ	846
16 Հալոց Ներսիս. Հոգ. Ազգ. Դպր.	836
17 Քարթլեկով Գէորգի	812
18 Վրաց իշխանուհի Նկատ. Խրակլի	773
19 Վրաց իշխանուհի Նղիսաբ. Խրակլի	773
20 Զեցեր Ֆրիդրիխ	730
21 Էմինեան Յովնանէս	724
22 Լաւրեան Կարապետ-բէկ	707
23 Բուշկիւս Ալեքսանդր	703
24 Թամամչեան Գրիգոր	799
25 Մարքարեան Յովնանէս	697
26 Խարաղեան Արտեմի ժառ.	692
27 Խոսրովեան Կատարինէ	681
28 Դոբրժանովիչ Նիկոլայ	669
29 Աղաբաբեան Յովակիմ	650
30 Փրիլոնեան Ալեքս.	618
31 Զուբալով Ալեքսանդր	573
32 Մարտիրոսեան Ռոստոմ	535
33 Խալաթեան Իսահակ	521
34 Խալաթեան Սարգիս	521
35 Անանեան Յովսէփի ժառ.	519
36 Բաբանասեան Ալեքսանդր	511
37 Էրիստովա, իշխանուհի Կատարինէ	498
38 Թադիրեան Յովնանէս	498
39 Ռոտինեան Եսգոր	471
40 Ղարիբեան Գալուստ	468
41 Տէր-Նիկողոսեան Դաւիթ	463
42 Զանջուղաղեան Ալեքսէյի ժառ.	456
43 Անտոնեան Սոլումոն	434
44 Զուբալով Լևոն	410
45 Քիւչարեանց Գրիգոր բժիշկ	390
46 Աւաղեան Ալեքսանդր	377
47 Ղորղանեան Գրիգոր	376
48 Մելիքեան Ստեփան	376
49 Խոջամինասեան Սոֆիա	375
50 Աւաղեան Արտեմ	368
51 Միրմանեան Դաւիթի ժառ.	365

	րուբլի կապ.
52 Ստամբուլի իւլիա	364
53 Ռէպեր վարարա	360
54 Ղորղանեան Աննա	357
55 Բաղեանդուրեան Գրիգոր	351
56 Յեջուրեան Յեջուր	344
57 Յակոբեան Նադոր	344
58 Ամիրեան Գրիգոր	342
59 Էֆենդեան Նուէ	337
60 Փիթոնեան Իսահակ	331
61 Արամաբլիսեան Ալեքսանդր	329
62 Կովկ. Ռնկեր. դեղերի ապր. առևտրի	319
63 Փիթոնեան Իսալ	318
64 Յունաց եկեղեցին	318
65 Ռոտինեան Մարկիանոս բժիշկ	316
66 Կորթոնեակալա Աննա	313
67 Միրզոյեան Իւան. Զոհրաբ	308
68 Մադեր Աղուլի ժառանգ	305
69 Թամաշեան վարարա	302
70 Թաթուրեան Յովհաննէս	302
71 Մզլաւնի Ասլան	301
72 Տէր-Առաքուրեան Գէորգ	300
73 Ակցըրիզ Բոլիսլաւ	297
74 Մէլեր Իօհան	297

Գումարն է 52.201 ռ. 16 կ.

Որպէս տեսնում է ընթերցողը, քաղաքումս տնտէր տուղերի երկու էրրորդը հալեր են: Վերը առաջ բերած թւերից ճիշտ կարակացութիւններ դուրս բերելը հեշտացնելու համար, պէտք է իմանալ թէ տունը ինչպէս է գնահատում և հարկի ենթարկւում: Ահա օրինակ: Մի տուն բերում է տարեկան եկամուտ 1000 րուբլի: Իմանալու համար թէ ինչ արժէ այդ տունը, գումարում են նորա տանը տարւալ եկամուտը և ստանում են ուրեմն 10.000 րուբլի: Այս գումարի 25%-ը (2.000 ռ.) հարկի է ենթարկում, ուրեմն կը մնա 8.000 րուբլի, որից ամեն մի 1000 րուբլու համար վերցնում են տնահարկ մօտ 8 րուբլի:

Ի հարկէ, չը պէտք է կարծել, որ Թիֆլիսի բոլոր կապիտալիստները այդ ցուցակում լինեն, որովհետև կան կապիտալիստներ, որոնք մեծ կալ-ւածատէրեր չեն. բայց Թիֆլիս ճանաչողը չի կարող չը վկայել, որ այդ ցուցակում չիւլած անունները մէջ են Թիֆլիսի ոչ միայն կալւածատէրերը, այլ և առհասարակ զրամատէրերը: Դա բնասորոշ է, որովհետև ցոյց է

տալիս Թիֆլիսի զրամատէրերի հակումը՝ Թիֆլիսի մէջ տներ առնել, կամ տներ շինել, մի խօսքով Թիֆլիսում խակ կալածատէր դառնալ:

Առ ալժամ աւելի հեռուն չեմ գնում ալս խուզարկութեան գործում. Բաւականում եմ միայն թուղիկ ակնարկներով, հենց օրինակ ալս պատճառով, որ ամեն մէկի վճարած հարկը չի վերարկում միայն կալածքին, քանի որ քաղաքալին հարկ վճարում են ոչ միայն տնատէրերը, այլ և առհասարակ բոլոր առևտրական գործերի տէր մարդիկ:

Թիֆլիսը զրականապէս անուն է ստեղծում, որպէս երաժշտասէր և գեղարւեստասէր քաղաք: Գլխամար չեմ ասում՝ երաժշտական և գեղարւեստական քաղաք, որովհետեւ դա կեղծ կը լինէր: Բայց որպէս սիրող թատրոնի և երաժշտութեան և ոչ անպատճառ վատի, այլ մանաւանդ լաւ՝ նա կարող է իւր բանգը պահանջել թատրոնասէր և երաժշտասէր քաղաքների շարքում: Գուցէ որովհետեւ դորա վերաջ աւելանում է Կովկասի անունի հետ կապւած մի ինչ որ կախարդական հրապուրանք, բայց սա իրողութիւն է, որ եւրոպական հռչակները անլապազ չեն տեսնում մեզ ևս ալցելէ: Սոֆի Մենտեր, Պոլլաբեր, Ռալդենաուէր, Պալման, Նալպովա, Ռոտի և դեռ ուրիշներ, որոնց ես չեմ չիշատակում, մէկը միւսի լետից ալցելիցին մեր երկիրը և ամենքն էլ զուրս դնացին գոհ, շատ գոհ Թիֆլիզցոյ և Բաքուցոյ առատածեռութիւնից: Ի հարկէ չը պէտք է չափադանցնել և կարծել թէ բոլոր հռչակները հենց շտապում են մեզ մօտ գալ: Դա կը լինէր սխալ և շատ սխալ: Ընդհակառակը, դեռ շատ և շատ շատերը դեռ երկար կը մտածեն, մինչև որ ուղեցոյց կը կազմեն մեր երկիրը գալու համար: Բայց և այնպէս մի փոքրիկ հոսանք ալսու ամենալինս ստեղծել է և հենց ալս հոսանքն է, որ մեզ մօտ է բերել և ալս փոքրիկ Ռաուլ Կոչալսկուն, որը ալս հոկտեմբեր տմիին ալսքան զարճութիւններ պատճառեց քաղաքիս մեծ ու պատիկին: Նս նորան լսեցի միայն մի անգամ, հոկտեմբերի 31-ին, ուր նա, ալս փոքրիկ վեց տարեկան պիանիստը նապեց Վեբերից, Ծոպենից, Ֆոսսից, Գուենսից ալ և ալ կտորներ, որպէս նախ իւր սեպհական շարադրած մաղուրդաններ: Բնական է ալս հետաքրքրութիւն, որով մարդ աւաջին անգամ սկսում է լսել մի ալսքան փոքրիկ երեխալին, մի մեծ դահլիճում, ներկայութեամբ հարիւրաւոր անձերի: Գուրս է գալիս երեխան, ուղեկցութեամբ իւր հօր, և նստում կոնցերտական մեծ դահլիճում: Կալս, ալսսի վերալս, ունենալով հօրը իւր կողքին նստած, որը իւր սրտուն ոչ—մի ուրիշ օգնութիւն չի անում, բայց ալս, որ պեղալն է շարժում և նոտաները տեղը դնելու և վերցնելու հոգսն է քալսում—Մեր փոքրիկ Ռաուլը սկսեց անել Վեբերից մի բաւականին երկար և զժար կոնցերտական կտոր, մեծ չաջութեամբ և համեմատաբար մեծ ուժով, որից քսուղ կարծեցի թէ պէտք է մի փոքր հանդուստանալ: Բայց մեծ էր

ամենքի զարմանքը, երբ տեսանք, որ, ժողովրդի ծախահարութիւններին չորհակալութիւններ ցաւանելու համար տեղից վերկենալուց և զլուխ առլուց ցեա, նա կրկին նստեց իւր տեղը և շարունակ խաղաց մինչ կոնցերտի առաջին բաժանմունքի բոլոր կտորները վերջացնելը: Վեբերի կոնցերտ-շտիւկից ցետոջ նա խաղաց Գոնտ-ից, բալց առանց տպաւորութիւն թողնելու: Ներշնչանքը կրկին եկաւ երբ երկրորդ բաժանմունքում սկսեց ածել ճողանից, որին չէր կարելի չը ըսել առանց զմայլելու:

Ժամանակամիջոցի ժամանակ և կոնցերտից ցետոջ բնականաբար բաղմալիւ երեխաներ և հասակաւորներ հետաքրքրեցին առանձին տեսնել փոքրիկ պիանիստին: Հետաքրքրութիւնը ինձ ևս մղեց ղէպի առանձնատեղեակը, ուր ևս տեսաջ փոքրիկ Ռատուլին զբաղւած իւր տաճկական երկու ֆեականերով, որոնց հետ նա խաղում էր: Սեղանի վերայ դրած էին նաև երկու մատիտ:

—Այս ֆեակաները երկի պարզներ են:

—Ոչ, պատասխանեց նորա հայրը, աղ ինքն է գնել, բալց ալս մատիտները ես եմ նորա համար գնել: Նա նոցանով իւր շարադրութիւններն է գրում:

—Մտադիր էք երկար մնալ պատեղ:

—Ոչ, մի կոնցերտ էլ կը տանք լատկապէս երեխաների համար և ապա կ'ուղևորուենք Ամերիկա կոնցերտներ տալու, իմպրեսարիօ'ի հրաւերքով: Ռատուլին հրաւիրել են մի ամիս Ամերիկա կոնցերտներ տալու 150.000 ֆրանկ վարձատրութեամբ:

—Եւ չէք վախճնում, որ կարող է նա չգնել:

—Ոչ. Ռատուլի չըջապաղտները կը վերջանան դեկտեմբերին և ալտեհետե նա կ'երթայ Պարիզ, ուր Սեն-Սանս-ը նրան դասեր կը տալ:

—Կարծեմ Սեն-Սանսը մասնաւոր դասեր չի տալիս:

—Բոլորովին ճիշտ է, Սեն-Սանսը սչոքին լանճն չի տոնում մասնաւոր դասեր տալ, բալց, որպէս մեծ բացառութիւն, Ռատուլին խոտտացել է դասեր տալու առանց վարձատրութեան:

Ռատուլի հայր ոլր. Կոչալսկի որը նմանապէս լաւ պիանիստ է, բալց ոչ որպէս մասնագէտ, հաւատացնում էր ինձ, որ իւր սրղին ընդունակ է պատրալ կոնցերտի ծրագրի քսանպատիկը խաղալ առանց հոգնելու:

—Բալց հետաքրքրական է իմանալ, թէ որքան հասկանում է նա իւր խաղացածը:

—Ռատուլ խաղում է հասկանալով: Եւ նա ինքն է ընտրում խաղալու կտորները. Ալբիս հենց որ մասները դրեց կրաւիշների վերայ, նա իսկույն ասաց՝ հայրիկ, դաշնամուրը խաղաւած է: Գորանից է անշուշտ, որտեղ տեղ Ձեզ դուր չի եկել: Եւ գրեւէք, հենց որ տեսաւ թէ դաշնամուրը խաղաւած է, Ռատուլը գիմեց հանդիսականներից մէկին, որ մօտն էր կանդնած, և բարկացած ասաց՝ Այն, դուք գիտամբ դաշնամուրը վատ էք սարքել, որ ևս վատ խաղամ, ալս դիտեմ...:

—Բայց բաւական չէր լինիլ, եթէ միայն մի երկու կտոր ածէր ու վերջացնէր:

—Նապած թէ ինչպէս. Ռաուլը ոչ միայն լաւ է ածում որպէս երեսալ, այլ շատերը գտնում են որ նորան արժէ լսել առհասարակ:

Հալըը սխառմեց նաև, որ Ռաուլը ալժմ արդէն 240.000 ռուբլի փող ունի բանկում և որ Ամերիկա դուցէ առաւժմ չը գնալին, եթէ պալմանը ինքը, հալըը ստորագրած չը լինէր այն ժամանակ, երբ դեռ ևս միայն 70.000 ռուբլի ունէր Ռաուլը: Հօր ասելով, Ռաուլը սկսել է ածել երկու տարեկան լրացած, բայց միայն լսողութեամբ: Չորս տարին լրացած, նա արդէն 10 ամիս դաս էր առել, երբ նա աւելի իւր առաջին կոնցերտը, որ շատ հաւանեց վարչաւարի հասարակութիւնը: Գորանից զետեա արդէն պտըտել է ամբողջ Ներոպան և անցեալ տարի Ալխարհահանդէսի ժամանակ, նա աւելի իւր մեծ կոնցերտը Պարիզում, Տրոկսպերօի դահլիճում: Պատմեց նաև, որ նորա հետ է միշտ իւր երաժշտական դաստիարակը, վարչաւարից և որ նա Ռաուլին պիտի ուղեկցի ամեն ուրեք, նոյն խնկերը Պարիզում Սեն-Սանսի մօտ դասեր կ'առնի:

Հետաքրքրական է մի հօր գրութիւն, որը աղքատ հանճարեղ փոքրիկ որդի ունի:

—Ես իրաւագէտ եմ, ասաց նա, և փաստաբան եմ վարչաւարում. բայց ալժմ ևս ստիպւած եմ թողնել փաստաբանութիւնը. Այդ գրութիւնը ինձ համար ծանր է. ևս չեմ կարող առանց պարագմունքի մնալ: Ես մտադիր եմ մի ամսագիր հրատարակել, ինքս մասնագէտ եմ սոցիալական գիտութիւններէ:

Հօր կամքով փոքրիկ Ռաուլը ինձ մօտ մի վիշտակ թողեց, նւիրելով ինձ իւր մեծադիր լուսանկարը և իւր շարադրութիւնները, իւր անունը գրելով նոցա վերայ: Որքան վարժէ ածում, այնքան վարժ չի գրում Ռաուլը: Գրութիւնը նոր գրել սովորած երեխայի գրութիւն է, բայց և այնպէս խղմղած չէ, այլ որոշակի գրած:

Հետաքրքրական էր երեխայի տեսքը և արտադրութիւնը: Գլուխը ինտելիգենտ երեխայի գլուխ է, լաւ զարգացած և դուրս ընկած գանգով ու ճակատով և լուրջ հալեացքով: Շարժւածքը շատ ազատ: Փափկիկ դուրեկան երեսին համապատասխանում են մարմինը առհասարակ և նոյնքան փափկիկ և լաւ զարգացած ձեռքերը և բազուկները: Իւր փոքրիկ քովը, որ չորս տարեկան է, ծնողների ասելով, նմանապէս լաւ լսողութիւն ունի:

Վերջացնում ասելով որ Ռաուլը ունի արդէն շատ չքանչաններ որ նա կրում է իւր երեխայական պարզ հագուստի վերայ: Նոցա մէջ մանաւանդ աչքի է ընկնում Պարսից շահի տւած աստղանշանը:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՅ

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

Մոսկւա. 10 հոկտեմբերի

Ռուս Հասարակական և մոսկոր կեանքի հոսանքները և երեւոյթները ըմբռնելու համար, այդ կեանքը զիտողը անխուսափելի կերպով հանդիպում է այն հիմնաքարերին, որոնք նոր կերպարանք տւին Ռուսաստանին, նոր դարեշրջան կազմեցին նորա պատմութեան մէջ: Հասկանալի է, որ մեր խօսքը այն վերանորոգմունքների մասին է, որ կատարւեցին հանգուցեալ Աղեքսանդր II միջոցով: Թէպէտ արդէն 25 տարի է լրանում, երբ այդ առաջին և վերին աստիճանի զգոյշ փորձերը եղան՝ պատուաստել եւրոպական հաստատութիւնները ռուս հողի վերայ, բայց մինչև այժմն էլ դոքա օրաց ինդիր լինելուց չեն դադարել և չեն կորցրել իրանց թարմութիւնը: Ուրեմն սպասելի է, որ ընթերցողը համբերութեամբ զուցէ և հետաքրքրութեամբ վերաբերւի, եթէ մենք տանք այդ վերանորոգումների կարճ նկարագիրը:

Անցեալ թագաւորութեան բազմաթիւ րեֆորմների թւում դատաստանի ու տեղացին վարչութեան րեֆորմները, ճորտերի ազատութիւնից չեաոյ, առաջին տեղն են բռնում: Աղեքսանդր II-ը, 1861 թւի փետրւարի 19-ի բարձրագոյն հրովարտակով ազատութիւն տալով 20 միլլիօն ճորտերի, ստեղծեց նոր Ռուսաստանը: Պէտք էր այդ նորաստեղծ միակերպ զանգւածին նոր ոգի ներշնչել, պէտք էր արմատապէս վերանորոգել ստրկատիրական սկզբունքի վերայ հիմնւած չէնքը: Զէր կարելի անփոփոխ թողնել նախարկֆորմական Ռուսաստանի (хореформенная Русь) հիմնարկութիւնները, որոնք սերտ կապւած էին նորան, խմբւած էին ստրկատիրական ոգով: Ակուեց

րէֆորմների շրջանը, սկսեց Ռուսաստանի նոր կեանքը: 1863 թւին համարեա բոլորովին վերացւեց մարմնական պատիժը և համալսարանները ստացան նոր կանոնադրութիւն, որ զործադրուեմ էր մինչև 1884 թւի նորագոյն կանոնադրութեան հրատարակելը: 1864 թւին ռուս ժողովուրդը ստացաւ համապատասխանողային տեղային ինքնավարութիւն, զեմսովո (յունւարի 1-ին), հրատարակեց «Ալեքսանդր II-ի դատաստանական օրէնգիրքը» — Судебные уставы (նոյեմբերի 20-ին), որ աւետում էր ժողովրդին «աւագ, արդար, ողորմած և բոլորի համար հաւասար դատաստան»: 1865-ին հրատարակեց նոր ցենզուրական կանոնադրութիւնը, որ մամուլին բաւական արտօնութիւններ տւեց: 1870-ին քաղաքները ստացան ներքին ինքնավարութիւն նոր հիմունքների վերայ: 1874-ի յունւարի 1-ին զինուորական ծառայութիւնը պարտադիր դառաւ բոլոր դասակարգերի համար՝ ծագման վերայ հիմնւած արտօնութիւնները փոխարինելով ուսման արտօնութիւններով: 1878-ին բացւեցին կանանց բարձրագոյն կուրսերը:

Րեֆորմների ու նորամուծութիւնների այդ երկար շարքում առաջին տեղը բռնում են նոր դատաստանը և զեմսովոն, որ թարգմանելու համար զժւար է բոլորովին համապատասխան բառ գտնել հայերէնում: Դա, ընդհանուր առմամբ, տեղական ինքնավարութիւն է նշանակում: Առանց փոքր ի շատ է որոշ զաղափար ունենալու 1864 թւի այդ ռեֆորմների վերայ, անկարելի է հասկանալ ոչ միայն անցեալ և այս տարւոյ գլխաւոր օրէնքները, որոնց մասին ես վերեւը չիշեցի, այլ և Ռուսաստանի ներքին կեանքը ընդհանրապէս: Այդ պատճառով ես անհրաժեշտ եմ համարում, նախ քան նոր փոփոխութիւնների մասին խօսելը, համառօտ կերպով ծանօթութիւն տալ այդ ռեֆորմների մասին:

Ղառաստանական վերանորոգութեան հետ «Մարտ»-ի ընթերցողները կարող են մանրամասն ծանօթանալ, կարդալով «Մուրճ»-ի 1889 թւի № 1 և № 3 համարներում տպւած պ. Կ. Եաղուբեանի «Ղառաստանական վերանորոգութիւն» վերնագրով յօդւածը: Այդ վերանորոգութեան գլխաւոր նորամուծութիւններն էին. — հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, դատաստանական և վարչական իշխանութիւնների բաժանւածութիւնը, կամ ուրիշ խօսքով՝ դատարանի ինքնորոնութիւնը, դատաստանի անկախութիւնը կամ դատաւորների ան-

փոփոխութիւնը—несменяемость судей (դատաւորին պաշտօնանկ կարելի է անել միայն քրէական դատաստանի ենթարկելուց ու մեղադրող դատաւիճիւ կայանալուց յետոյ), դռնբաց, հրապարակական և հակաճառական—состязательный—դատաւարութիւն, առաջնայ ասիական դատաւարութե տեղ, երզւեալ և հաշտարար դատաւորների ինստիտուտ (судь присяжных и мировой институты):

Ինչ է երզւեալ դատաւորների ինստիտուտը կամ հաստատութիւնը:

Երզւեալ դատաւորները մասնակցում են դատաստանին միայն քրէական գործեր քննելիս, նրանք վճռում են միայն մեղադրելի մեղաւորութիւնը կամ անմեղութիւնը, եթէ երզւեալ դատաւորները ձայների մեծամասնութեամբ վճռել են թէ մեղադրեալը մեղաւոր է այս կամ այն յանցանքում, պետական դատարանը կը որոշի օրէնքի համաձայն պատժի աստիճանը: Երզւեալ դատաւորները մասնակցում են նահանգական դատարանի (окружный судъ) նիստերին այն գործերի քննութեան ժամանակ, որոնք դատապարտւածին զրկում են կոչման իրաւունքներից կամ սահմանափակում են այդ իրաւունքները, և դատաստանական պալատի նիստերին՝ մամուլին ու մի քանի պաշտօնական անձնաւորութիւնների ծառայութեան վերաբերեալ յանցանքները քննելիս: (1889 թւի յուլիսի 3-ի օրէնքը երզւեալ դատաւորների իրաւասութեան շրջանը սահմանափակեց՝ հանելով նորա իրաւասութիւնից մի շարք քրէական գործեր, որ այժմ զանազան դասակարգերի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ են վճռուում): Երզւեալ դատաւորները ընտրւում են տեղական բնակիչների թւից՝ առանց դասակարգի խտրութեան: Գաւառական զեմսկիյ ժողովը (уездное земское собрание), որ կազմւում է բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչներից, ընտրում է յանձնաժողովներ, որոնք կազմում են երզւեալ դատաւորների ընդհանուր և հերթական ցուցակներ: Ընդհանուր ցուցակի մէջ մտցնում են բոլոր տեղային, ռուսահայտակ, 25—70 տարեկան և օրէնքով որոշւած պաշտօն կամ հասարակական դիրք և կամ թէ ստացւածք, եկամուտ ունեցող բնակիչները՝ եթէ ֆիզիքական արատ չ'ունին և բարոյապէս անբիծ են: Այդ ընդհանուր ցուցակից յանձնաժողովները ընտրում են օրէնքով որոշւած թւով անուններ և կազմում են առաջիկայ տարւայ համար հերթական

ցուցակ, նոյնպէս և լրացուցիչ ցուցակ (запасный список) Յետոյ այդ ցուցակները բաժանում են չորս-չորս հաւասար մասի (քառամեակների) և յայտնում են ցուցակ ընկած անձերին թէ որ ամիսներին նոքա պէտք է պատրաստ լինեն, դատարանից հրաւեր ստանալուն պէս՝ զալ իրանց պարտականութիւնները կատարելու համար: Հերթական ցուցակները ուղարկում են դատարանը և յայտարարում են տեղացին պաշտօնական լրագրի մէջ: Դատարանի ամեն մի նստաշրջանին (երկու շաբաթ) վիճակով ընտրւում են հերթական ցուցակի քառամեակից 30 հոգի, որ անհրաժեշտ դէպքերում փոխարինեն առաջիններից բացակայ եղողներին: Այդ 30 հոգին նստաշրջանի ընթացքում պէտք է այցելեն ամեն նիստ, որի սկզբում վիճակ է գցւում և այդ 30 հոգուց ընտրւում են 12 հոգի քննող դործը վճռելու համար, այնպէս որ մեղադրեալը միայն նստի սկզբում է իմանում թէ ումից է կախւած իւր վիճակի որոշումը և ուրեմն մինչև անգամ կաշառելու փորձ էլ չի կարող անել: Պորժի քննութեան սկզբում 12 ընտրեալ դատաւորները երգւում են, յետոյ դատարանի նախագահը բացատրում է երգւեալներին նրանց պարտականութիւններն ու իրաւունքները, յիշեցնելով նրանց կոչման վեմութիւնը: Քննութեան ու կողմերի հակաձառութեան վերջնապուց յետոյ, երգւեալները հեռանում են առանձին սենեակ, ուր ոչ մի ուրիշ մարդ իրաւունք չունի մտնելու, խորհրդակցում են և վճիռ են կայացնում թէ արդեօք մեղաւոր է թէ անմեղ մեղադրեալը:

Երգւեալ դատաւորները ղեկավարւում են միայն իրանց խղճմտանքով և այդպիսով մեղմացնում են չոր օրէնքի խստութիւնը, դործնական կերպով իրագործելով օրէնքի ու բարոյական սկզբունքների համերաշխութիւնը, որի բացակայութիւնը շատ դէպքերում՝ այսինքն օրէնսդրութեան յօդւածների ու բարոյական պահանջների ներհակութիւնը՝ այնքան ցաւ է պատճառում մարդասէր իրաւաբաններին, որոնք զլուխ են ջարդում այդ հարցը զիտնականօրէն վճռելու համար:

Հաշտարար դատաւորները չէին նշանակւում ինչպէս Կովկասում, այլ ընտրւում էին (մինչև 1889 յուլիսի 12-ի օրէնքը): Հաշտարար դատաւոր ընտրւելու համար պէտք էր տեղացի լինել, 25 տարեկանից փոքր չը լինել, ունենալ որոշ նիւթական, բարոյական և

ուսման ցենզ (գոնէ միջնակարգ ուսումնարանի վկայական): Հաշտարար դատաւորները ընտրուում էին երեք տարով: Նրանց ընտրում էին ոչ թէ տեղացին հողատէրերը (ինչպէս սխալմամբ յայտնում է իւր յօդածում պ. Կ. Եաղուբեանը, № 3 եր. 496), այլ դաւառական զեմակից ժողովները, ուրեմն բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչները: Մայրաքաղաքներում (Պետերբուրգում ու Մոսկւայում) ընտրութիւնը կատարում են քաղաքացին խորհրդարանները (Дума): Ընտրուում էին երկու տեսակ հաշտարար դատաւորներ՝ մասնաշրջանային (участковый) և պատուաւոր (почетный):

Ամէն մի գաւառ, իւր մէջը գտնուած քաղաքներով, կազմում էր մի հաշտարարական շրջան (округъ), որ բաժանուում էր մի քանի հաշտարարական մասնաշրջանների (участокъ): Մասնաշրջանային դատաւորները դատում էին իրանց մասերում և ստանում էին ուժիկ զեմակից (մայրաքաղաքներում՝ քաղաքացին) զումարներից: Պատուաւոր հաշտարար դատաւորները ուժիկ չէին ստանում: Նրանք հարկաւոր դէպքերում փոխարինում էին մասնաշրջանային դատաւորներին: Բացի իրանից հաշտարարական շրջանում (округъ) եղած ժամանակ պարտաւոր էին դատել հաշտարար դատաւորների իրաւասութեան ենթակայ բոլոր գործերը այն դէպքերում, երբ երկու վիճող կողմերը պիմէին նոցա միջնորդութեանը, որից յետոյ նրանք (կողմերը) չէին կարող չ'ընդունել պատուաւոր դատաւորի վճիռը:

Շրջանի պատուաւոր և մասնաշրջանային դատաւորները հաւաքելով՝ կազմում էին հաշտարար դատաւորների ժողով (сѣздъ мировыхъ судей), որ բարձրագոյն հաշտարարական ինստանցիան էր: Հաշտարար դատաւորների ժողովները հաւաքւում էին որոշեալ ժամանակամիջոցներում հաշտարարական դատաքննութեան ենթակայ գործերին վերջնական վճիռ տալու համար և իբրեւ վճռաջինջ ատեան՝ հաշտարար դատաւորների վերջնական վճիռների վերաբերմամբ:

Անցնենք զեմստովին: Զեմստովո բառը ծագում է земля—հող բառից: Հողը առհասարակ ուստաց կեանքում շատ մեծ դեր է կատարում: Ա. Վասիլչիկովը ¹⁾, որի ձեռնհասութեան վերայ կարելի է

¹⁾ Кн. А. Васильчиковъ.—О самоуправленіи. Сравнительный обзоръ русскихъ и иностранныхъ земскихъ и общественныхъ учреждений.

վստահ լինել, կարծում է, թէ ոռոսաց կեանքը տարբերում է ժամանակակից ուրիշ եւրոպական ազգերի կեանքից զլիաւորապէս նորանով, որ ոռոսաց մէջ հողային սկզբունքը գերակշռում է անձնական սկզբունքին, որ ոռոս ժողովուրդը հաւասարութիւնը հասկանում է ոչ թէ անձնական իրաւունքների ու պարտականութիւնների մէջ, այլ հողային բաժինների (наделъ) ու հողային տուրքերի հաւասարութեան մէջ (земское управление): Ժողովուրդը և հողը կարծես իրարից անբաժան գաղափարներ են համարւում: «...Մեր պատմական կեանքի ամենանախնական ժամանակներից սկսած, Ռուսաստանում անձնական տարրը ստորադրւում է հողային տարրին, և ոռոսը ոչ անհատապէս իբրեւ քաղաքացի, ոչ էլ ընդհանրապէս իբրեւ ժողովուրդ մինչև անգամ չի էլ յիշւում պատմագրութիւնների մէջ...» («...զեմլեա», զեմսովո, զեմսկիյ մարչիկ խօսքերը գործ են ածւում ուրիշ ազգերի հայրենիք ու ժողովուրդ գաղափարների համապատասխանող գաղափարը որոշելու համար... Այդ՝ անձնական տարրի բացակայութիւնն ու հողային տարրի գերակշռութիւնը ոռոսաց հասարակական կեանքի զլիաւոր երևոյթն է կազմում, որ ճակատագրական ազդեցութիւն է ունեցել նորա զարգացման վերայ... Մարդկանց սկզբում վերագրում էին հողին, յետոյ ամրացնում էին նորա վերայ (ճորտ էին դարձնում): Մարդ իւր հասարակական նշանակութիւնը ստանում էր այն հողից, որի վերայ բնակւում էր...» Զեմսովոն նշանակում է տեղային իշխանութիւնների ու հաստատութիւնների ներքին կառավարութեան կազմակերպութիւն, որ ուրիշ տէրութիւններում անւանւում է selfgovernment, ständische Verfassung, տարբերելով նրանցից նորանով, որ ծագում է ուրիշ գաղափարից, — ներքին կառավարութեան մէջ մասնակցողները համարւում են ոչ թէ ժողովրդի, այլ հողի ներկայացուցիչներ:

Զեմսովոն ուրիմն տեղային ինքնավարութեան ոռոսական տիպն է: Տեղային ինքնավարութիւնը կոչանում է նորանում, որ տեղային գործերն ու պաշտօնները վարում ու կատարում են տեղացի բնակիչները: Մինչև 1864 յունւարի 1-ի «զեմսկիյ հաստատութիւնների կանոնադրութեան» գործադրւելը, Ռուսաստանի ներքին կառավարութեան մէջ տիրապետում էր չինովնիկական, բիւրօկրատական սկզբունքը. վարչութիւնը համարեա ամբողջապէս գտնւում

էր կառավարութիւնից նշանակւած ու նորա առաջ միայն պատասխանատու աստիճանաւորների ձեռքում: 1864-ի յունւարի 1-ի օրէնքը առաւ աստիճանաւորների ձեռքից այն բոլոր գործերի վարչութիւնը, որ վերաբերում էին մասնաւոր-տեղային և ոչ ընդհանուր—պետական շահերին, և յանձնեց տեղային բնակիչներին՝ ի նկատի ունենալով, ինչպէս առաւ է կանոնադրութեան բացատրութեան մէջ, որ «ոչ ոք չի կարող այնքան եռանդով ու հոգատարութեամբ վարել մի տնտեսական գործ, որքան այն մարդը, որին պատկանում է այդ գործը, ոչոքի համար այնքան զգալի չեն լինում վատ կարգադրութիւնների հետեւանքները և ոչ ոք այն աստիճան նիւթապէս չի փնտրում այդպիսի կարգադրութիւններից, որքան ինքը գործի տէրը»:

Ձեմսավօի իրաւատուութեան շրջանը հետեւեալն է.—զեմսկիյ տուրքեր, ժողովրդական տարրական կրթութիւն, առողջապահութիւն ու բժշկութիւն, բանտեր (հասարակական ու զեմսկիյ իշխանութիւնների, հաշտարար դատաւորների ու նրանց ժողովներից դատապարտած յանցաւորների համար), տեղային բարեկեցութեան ու բարեկարգութեան բոլոր ծիւղերը,—հաղորդակցութեան ճանապարհներ, հասարակական խնամատարութիւն, հասարակական շտեմարաններ, տեղային առևտուր ու արդիւնագործութիւն և այլն:

Կարևոր ենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին զեմսավօի նախկին կազմակերպութեան հետ, որ գոյութիւն ունէր մինչ 1890 թ. յունիսի 12-ը¹⁾: Ձեմսկիյ ժողովները կազմում էին երեք տեսակ ներկայացուցիչներից՝ մասնաւոր հողատէրերի կողմից (ըրանց հետ հաշտում են նոյնպէս և քաղաքներից դուրս եղած ամեն տեսակ կապիտալիստները), քաղաքացիների կողմից և գիւղական հասարակութիւնների կողմից: Քաղաքացիների ներկայացուցիչները աննշան փոքրամասնութիւն են կազմում: Ներկայացուցիչները ընտրւում են հողատէրերի, քաղաքացիների ու գիւղական հասարակութիւնների ջոկ—ջոկ հաւաքւող ընտրողական ժողովներում (СЪѢЗДЪ): Քաղաքացիների ընտրողական իրաւունքը պայմանաւորւած է որ:չեալ նիւթական ցենզով. այդ ցենզին համապատասխանող բոլոր քաղաքացիները

¹⁾ Яковенко. Сѣверный Вѣстникъ 1890 г. № 1 и № 3 „Наше земское представительство“.

Հաւաքւում են (ամեն մի՝ գաւառում առանձին) ու ընտրում են իրանց կողմից ներկայացուցիչներ օրէնքով որոշւած թւով: Հողատէրերի ընտրողական ժողովներին անմիջապէս մասնակցելու իրաւունք ունեն միայն խոշոր հողատէրերը, (200—350 դեսետին ունեցողները. հիւսիսում այդ ցենզը աւելի բարձր է, որովհետեւ հողը այնտեղ աւելի է ժանէ. մանր հողատէրերը, որոնք ցենզի minimum-ի $\frac{1}{20}$ -ից պակաս ունեն, իրաւունք չունեն մասնակցելու ընտրութիւններին, իսկ $\frac{1}{20}$ -ը կամ աւելի ունեցողները հաւաքւում են և, իրանց հողերի քանակութիւնը գումարելով, կազմում են ամբողջ ցենզեր ու դորա համեմատ թւով իրանցից ներկայացուցիչներ են ընտրում և ուղարկում մասնաւոր հողատէրերի ընտրողական ժողովներին, ուր խոշոր ու մանր հողատէրերի այդ ներկայացուցիչները ընտրում են ներկայացուցիչներ մասնաւոր հողատէրերի կողմից: Գիւղական ընտրողական ժողովները կազմւում են վոլոստնոյ ¹⁾ ժողովներում (ВОЛОСТНОЙ СХОДЪ) ընտրւած անձերից: Դրանց թիւը պէտք է լինի ոչ աւելի քան օրէնքով վոլոստնոյ ժողովներում մասնակցելու իրաւունք ունեցող գիւղացիների քանակութեան $\frac{1}{3}$ մասը և ոչ պակաս քան մի մի ներկայացուցիչ ամեն մի գիւղական հասարակութիւնից: Այդ ընտրաւճները ժողովւում են ու ընտրում ներկայացուցիչներ գաւառի գիւղական հասարակութիւնների կողմից: Գիւղական հասարակութիւնների ընտրողական ժողովը կարող է ներկայացուցիչ ընտրել և ոչ-գիւղացիներ: Այն գիւղացիները, որոնք գիւղական հասարակութեանը չեն պատկանում, մասնակցում են հողատէրերի ընտրութիւններին իբրեւ մասնաւոր հողատէրեր, եթէ ի հարկէ ցենզին համապատասխանող հող ունին:

Հողատէրերի, քաղաքացիների ու գիւղական հասարակութիւնների ընտրողական ժողովներում ընտրւած ներկայացուցիչները կազմում են գաւառական զեմսկիյ ժողով (уездное земское собрание) և կոչւում են զեմսկիյ ձաջնաւորներ (гласные): Նրանք ժողովւում են

¹⁾ վոլոստը (ВОЛОСТЬ) մի միութիւն է, որ կազմւում է մի քանի գիւղերից: վոլոստի տեղալին գործերը կառավարում և վարում են վոլոստնոյ ժողովը, վոլոստնոյ դատարանը և վոլոստնոյ տանուտէրը (ВОЛОСТНОЙ старшина).,

որոշեալ ժամանակամիջոցում նստաշրջանի: Գաւառական զեմսկից ժողովը ընտրում է գաւառական զեմսկից վարչութիւն, տեղացին վարչութեան համար զանազան անձնաւորութիւններ և վերջապէս ձայնաւորներ նահանգական զեմսկից ժողովի համար: Գաւառական զեմսկից վարչութիւնը, որ կազմւում է ամենաքիչը 3 ու ամենաշատը 6 անդամից և ունի մի նախագահ, համարւում է գործադիր օրգան, գործադրում է գաւառական ժողովի վճիռները: Բացի զրանից, հարցերի մեծ մասը առաջարկւում է գաւառական ժողովին վարչութիւնից և վճռւում է վարչութեան մէջ: Նահանգի զանազան գաւառական զեմսկից ժողովներից ընտրւած ձայնաւորները, ժողովւելով նահանգական քաղաքում նստաշրջանի, կազմում են նահանգական զեմսկից ժողով (губернское земское собрание), որ իւր միջից ընտրում է նահանգական զեմսկից վարչութիւն (губернская земская управа) մի նախագահով:

Այդպիսով զեմսկից միութիւնները գաւառական և նահանգական են: Նահանգների զեմսովօները իրար հետ կապ չ'ունին: Գիւղական հասարակութիւնները և վոլոստների զեմսովօի մասը չ'են կազմում: Նրանց մէջի հաստատութիւններն ու պաշտօնները համարւում են ոչ թէ զեմսկից, այլ հասարակական հաստատութիւններ ու պաշտօններ՝ քաղաքացին հաստատութիւնների ու պաշտօնների նման: Գիւղական հասարակութիւններն ու վոլոստները, մինչև 1889-ի յուլիսի 12-ի օրէնքը, ենթարկւում էին «Գիւղական գործերի ատեանների» (присутствіе по крестьянскимъ дѣламъ) զեմսկից նաչալնիկ կոչւող նոր պաշտօնեաների իշխանութեանը:

Տեղացին ինքնավարութիւն, զեմսովօ, ունեն Եւրոպական Ռուսաստանի միայն 34 ներքին նահանգները:

1889-ի յուլիսի 12-ի օրէնքը ոչնչացրեց ընտրողական հաշտարար դատաւորների ինստիտուտը, ստեղծեց զեմսկից նաչալնիկներ, որոնք՝ նշանակւում են և ռոճիկ ստանում կառավարութիւնից, գիւղացիների համար իսկական նաչալնիկ են, իսկ միւս դատաւարների համար միայն դատաւորներ: Բացց այդ և ուրիշ նորամուծութիւնների ու կազմակերպութեան մէջ մտցրած փոփոխութիւնների ու զեմսովօի՝ քսանհինգ ամեայ գործունէութեան մասին միւս անգամ:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԻՑ

ՖԲԱՆՍԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՔԵՐԸ 1870-ԻՅ ԴԷՍ

«Հաշւալին պալատը» աչս օրերս ունեցաւ մի փառաւոր նիստ, ուր ընդհանուր պրոկուրոր Բընօ մի ճառ կարդաց, ընտրելով իւր թեման «Ֆրանսիայի պետական ծախքերի զարգացումը 1870 թւականից սկսած մինչ աչս վերջին 1890 թւականը: Առանց քննադատութեան մէջ ընկնելու, նա գլխաւորապէս ներկայացրեց մի օտարօտութեամբ աշխատանք, աշխատելով ցոյց տալ Ֆրանսիական հանրական ընթացքը և որոշել նոցանից գլխաւորների փոփոխութիւնների պատճառները:

Ֆրանսիական պետական ծախքերը 1891 թւականի համար որոշած են կամ 3 միլիարդ 247 միլիօն (այսինքն 3247 միլիօն) Ֆրանկի և կամ 3 միլիարդ 182 միլիօն Ֆրանկի, նայած թէ դոցանից ուր կը հաստատէ պարլամենտը ընդունելով առաջինը, որպէս հիմք:

1869 թւականին պետական ծախքն էր 1.847.000 Ֆրանկ,

1891 թւականին ծախքը կը լինի 3.247.000 Ֆրանկ

Նշանակում է որ 1869-ից մինչ 1891 թ.ը պետական ծախքերը աւելացել են 1 միլիարդ 400 միլիօն Ֆրանկով:

Այդ զանազանութիւնը ահադին է, և խնդիրը սորանունն է, թէ ինչ պատճառներից է յառաջացել այդ: Պատճառների մէջ կան երկուսը, որոնք հանրածանօթ են. մի կողմից անփութալ Ֆրանսիական բիւջետը կրում է 1870 թւականի ծանրութիւնը և պատիժը, իսկ միւս կողմից նա աճել է հաղորդակցութեան ճանապարհների նորոգումների և լրացնելու ծախքերի պատճառով:

1870 թւականի պատերազմը ունեցաւ «աւղղակի և անմիջական» հետեանք աչս, որ Ֆրանսիային տուեւէ տուեց 7 միլիարդ 200 միլիօն Ֆրանկ: Այդ զարհուրելի գումարից 5 միլիարդը տրւեց Գերմանիային, որ վերջինս իւր զօրքերը դուրս բերէ Ֆրանսիայի հողի վրայից. 251 միլիօն Ֆրանկ տրւեց նոյնպէս Գերմանիային որպէս պատերազմական տուգանք, 138 միլիօն Ֆրանկ վերադարձւեց Ֆրանսիայի Նահանգներին աչս ծախքերի համար, որ նոքա արեւ էին աղղղալին (ֆրանսիական) պահապան զօրքի հա-

մար. 1 միլիարդ 673 միլիոն ֆրանկ մսխւեց զինւորական պարագաները վերանորոգելու և պաշարեղէնի համար: Բայց ալդ նոյն գործը, ալն է զինւորական պարագաների վերանորոգելը և պաշարեղէնը (վառօղ, գնդակ, թնդանօթ, հրացան և ալն) պահանջել է ալդ ժամանականից դէս նորանոր և ոչ պակաս խոշոր զոհաբերութիւններ. 1878 թւականից դէս, երբ փակեց լիբլիզացիայի հաշիւը, մինչ 1889 թւականը ալդ գործի վերաջարած ծախքը անցել է 2 միլիարդից, և պատերազմական միլիտորութիւնը 1889-ից դէս նոր պահանջներ արել. 700 միլիոն ֆրանկի, որը գնալով անշուշտ անւանալու է:

Պատերազմական միլիտորութիւնը, տեսնելով, որ ալդ առարկայի համար ստուած ծախքերը ոչ թէ ժամանակաւոր են, ալ մշտական են, վերջապէս վճռեց ալդ ծախքերի համար ալ ևս չը դիմել փոխառութիւնների: Այժմ եկել են ալն եզրակացութեան, որ պատերազմական պարագաները միշտ պէտք է կատարելագործեն և փոփոխեն, եթէ ուզում են որ միշտ կանգնած լինեն ազգային պաշտպանութեան պահանջների բարձրութեան վերայ: Այնպէս որ ալն, ինչ մինչ ալժմ համարում էր իբր «արտաքոյ կարգի» ծախքեր, ալժմ արդէն սկսել են համարել որպէս մշտական: Եւ իբր պատերազմական բիւջետում 1891 թւականի համար, մինչ ալժմեալ «արտաքոյ կարգի» ծախքերը մտցւած են «սովորական» ծախքերի մէջ:

Պատերազմական ծախքերից լատոյ պէտք է վիշել ալն ծախքերը, որ արւած են հաղորդակցութեան ճանապարհների կատարելագործելու համար: Ալդ գործի համար 1870 թւականից դէս մինչ 1891 թւականի վերջը մըսխւած կը լինի 7 միլիարդ 686 միլիոն ֆրանկ: Ալդքան դումար են պահանջել նորոգումը և լրացումն ճանապարհների, նաւարկելի գետերը և ջրանցքները, երկաթուղիները և նաւահանգիստները: Մինչ սոն 1890 թւականի դեկտեմբերի վերջը ալդ բաների վերայ մսխւած կը լինի 5 միլիարդ 539 միլիոն ֆրանկ: Ուրնօ ալս խնդրի վերայ մի հարց է դնում՝ չենք ոգևորւել, չենք շտապել արդեօք ալդ ծախքերը անելիս: Շատ կարելի է, ասաց նա, բայց և այնպէս չի կարելի չընդունել, որ գործը անհրաժեշտ էր, անցեալից և որ ստացած հետեանքները կարևոր են և մեծ: Հանրապետութիւնը ծրագրել էր դեռ աւելի էլ մեծ աշխատանքներ, բայց տնտեսական տագնապի դիմաց տուլակց չափաւորել իւր ծախքերը, ապացոյց տալով, որ հանրապետական կառավարութիւնը ոչ միայն մեծ ծրագիրներ գիտէ կազմել, ալ և չափաւորւել, երբ հարկն էր:

Միլիարդի ալդ երկու չօգւածները ցիշելուց լատ, Ուրնօ անցաւ բիւջետի աւելի մանր չօգւածներին: Ընդհանուր առմամբ, դոքա են՝ բացի հանրային շինութիւններից՝ քաղաքացիական ծառայութիւնները առհասարակ: Ուրնօ ապացոյցներ բերեց, որ, չը նաչած բիւջետի տարեցտարի մեծանալուն, միլիտորական շատ բաժիններ ծախքերի կողմից մնացել են նոյնը, ինչ առաջ և կամ շատ քիչ փոփոխութիւններ են կրել: Օրինակ՝

հարկեր ժողովելու ծախքերը քիչ են աւելացել և այդ աւելացումներն էլ եղած են չօգուտ մանր և ոչ բարձր պաշտօնեաների: Մեծ ուժիկները, ընդհակառակը, դեռ նւազել էլ են:

Ծախքերի կողմից աճումն ցույց են տուել ղինւորական և քաղաքացիական պենսիաները և հասարակաց կրթութիւնը: Ռընօ'ի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնից դուրս է գալիս, որ այս վերջին քսան տարում ծախուել է Ֆրանսիայում կրթական գործի վերաջ մօտ 2 միլիարդ ֆրանկ: Իսկ ինչ վերաբերում է պենսիաներին, դոքա հասնում են 218 միլիօն ֆրանկ: Ծառալութիւնից վառ քաշածները և պենսիա ստացողները թիւը անցնում է 240.000-ը:

Ծախքերի աճումը քննելուց վառ, Ռընօ անցաւ այս խնդրին, թէ որքան է հարստացել երկիրը, այդքան ծախքեր անելով: Բայց դա մի առարկայ է, որը արժէր որ առանձին կերպով քննել և ահա ինչու ճառարսօը այդ մասին միայն թուուցիկ ակնարկ գցեց երկրի հարստութիւնների աճման, վիշելով այր. դը Ֆուլիլ ստատիստիկոսի գեղեցիկ աշխատանքը՝ L'évaluation de la fortune et des revenus de la France (Ֆրանսիայի հարստութեան և եկամուտների գնահատումը), այ. Ռընօ եզրակացրեց հետեւելով. «Ինձ թւում է թէ հաստատ է, որ Հանրապետութեան կառավարութիւնը ինչ որ մտնել է այս քսան տարիներում երկիրը թշնամիներից ազատելու, իւր կրճատւած սահմանները պաշտպանելու, իւր անդրծովային երկիրները ապահովելու, իւր հազորդակցութեան ճանապարհները բարելաւելու, իւր սրտահեռադրական ծառալութեան և նոյնպէս ազգի մտաւորական մակերեսովը բարձրացնելու համար,—այդ բոլորը ոչ մասնաւորներին վրասեց և ոչ չեղօքացրեց երկրագործութիւնը և գործարանական արդիւնբերութիւնը: Չը նազած ծախքերի աճման—Ֆրանսիան չ'աղքատացաւ»:

Temps լրագիրը, Ռընօի ճառից այս կտորները առաջ բերելով, հարկ է համարում աւելացնել իւր կողմից մի բան, որ լռութեան էր տուել ճառարսօը, բայց մի բան, որ շատ կարեւոր է: Այդ լրագիրը, որի առածի ճշմարտութեան վերաջ կարող ենք վստահ լինել, հարկ է համարում աւելացնել, որ այն 1 միլիարդ 400 միլիօն ֆրանկը, որ 1870 թւականից դէս աւելացել է ֆրանսիական բիւջէտի վերաջ, ծածկւում է ոչ թէ նոր հարկերով, ինչպէս շատերը կարող են կարծել, ընդհակառակը, ֆրանսիական կառավարութիւնը հնարք է գտել դեռ հարկերի տաքսան իջեցնել 300 միլիօն ֆրանկով: Ապա ինչով է ծածկւում նա այդ աւելացած սարսափելի ծախքերը? պատասխան՝ նորանով որ միւսնոյն հարկը ալժմ շատ աւելի է տալիս, քան տալիս էր քսան տարի առաջ:

Լրագրի տւած այդ տեղեկութիւնը պէտք է պարզել: Դիցուք Ֆրանսիայում կալ մի հարկ՝ droit de timbre, որի համաձայն ամեն մի հաշիւ, որ մէկը տալիս է միւսին, պէտք է տէրւանական մարկա ունենալ՝ 5—10—20

սանտիմ: և ալլն, նախած թէ ինչքան գումարի հաշիւ է: Արդ, ալժմ ալլ
 նոյն տուրքը ալլա է պետութեան մինչ 700 միլիօն ֆրանկ եկամուտ, մինչդեռ
 առաջ նա տուրքս էր ղրկուք միայն 500 կամ միայն 300 միլիօն: Հարկը
 չաւելացաւ, ալլ նոյնն է, բալց եկամուտը աւելացաւ, չնորհիւ առևտրի
 մեծանալուն: Իսկ առևտուրը մեծացաւ, որովհետեւ շինեցին նոր երկա-
 թաղիներ, նոր ջրանցքներ, նորոգեցին նաւահանգիստներ, ալլինքն չնոր-
 հիւ արւած ծախքերին: Ուրմն ծախքը սպառէր, սոսա՞ծ լինքնաբերարար
 ծածկեց:

Թէ ֆրանսիական լրագրի և թէ մեր սոսա՞ծը անպաւման կերպով չի
 վերաբերում լուրը հարկերին, որովհետեւ կան նաեւ հարկեր, որոնք առե-
 լացրած են. բալց ընդհանուր առմամբ դա ճիշդ է:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մեր ընթերցողները յիշում կը լինեն մեր անցեալ անգամայ (Պուրճ, № 9) յօդածից, որ, մեր կարծիքով, ներկայ քաղաքական և կուլտուրական աշխարհը երեք գրուպպաների է սկսում բաժանուել: Դոցանից մի գրուպպա կազմում են Ամերիկական տէրութիւնները, միւսը Ռուսիան իւր եւրոպական և ասիական երկիրներով և երրորդ՝ Միջին և Արեւմտեան Եւրոպան: Մեր ընթերցողները երևի յիշում կը լինեն, թէ ինչ քաղաքական մեծ Ֆակտոր Համարեցինք այս հանգամանքը, որ Ամերիկան աշխատում է ոչ միայն քաղաքականապէս, այլ և առևտրական կողմից, եթէ հնար է՝ միանգամայն անջատել Եւրոպայից, Այդ ձգտումների վերջնագոյն արդիւնքն է Մակ Կինլէյի մաքսային օրինագիծը, որով անշափ դժւարանում է եւրոպական երկիրներին յարաբերութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների հետ:

Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների բռնած զիրքը անկարելի է, որ ոչ մի հետևանք չը յառաջացնէ Եւրոպայի տէրութիւնների յարաբերութիւնների մէջ և չը դրդէ նոցա դէպի ինքնապաշտպանութիւն: Արդ, արդէն այժմ սկսում են արծարծել զերմանական և Աւստրիական թերթերում այս միտքը, որ Ղերմանիս մի կողմից, Աւստրիա-Ունգարիան միւս կողմից պէտք է ոչ միայն արտաքին քաղաքականութեան համար միացած լինեն, որպէս և են նոքա այս րոպէին, այլ որ նոքա պէտք է նաև տնտեսապէս միանան, կազմելով մի մաքսային դաշնակցութիւն: Եթէ այդ արդէն արծարծւած միտքը իրագործւի, զերմանական-աւստրիական-ունգարական մաքսային դաշնակցութիւնը կը կազմի մի այնպիսի ահագին տնտեսական ոյժ, որ նորա շահերի առջև իսկապէս ստիպւած կը լինեն խոնարհուել զրացի աւելի մանր տէրութիւնները և կամ ուղղակի ստիպւած

կը լինեն մոտել նոյն դաշնակցութեան սիստեմի մէջ: Թէ որքան մեծ ճնշում կարող կը լինեն նոքա դործ դնել Ֆրանսիայի և Անգլիայի վերայ, այդ դեռ ևս դժար է գուշակել, բայց չի կարելի հերքել, որ Կապիտալի ձեռքից մէկն է, որով կարելի է իրականացնել ամբողջ միջին և արևմտեան Եւրոպայի մաքսային միութիւնը, որը դեռ քանի տարի առաջ կատարեալ ուտոպիա էր համարուած:

Միջին Եւրոպայի մաքսային դաշնակցութեան զաղափարը թէև դեռ հեռու է համարուում իրագործելուց, բայց դորա համար մի քանի դրական յոյսեր կան: Դոցանից մէկը պէտք է համարել այս իրողութիւնը, որ Կայսր Վիլհելմ II-ի և Ֆրանց-Յովսէփի վերջին տեսակցութեան ժամանակ, գերմանական Սիլեզիայի Ռոհնատոկ քաղաքում, Աւստրիա-ունգարական Կայսրը միանգամայն հակամէտ է ցոյց է տուել իրան այդ երկու կայսերութիւնները մաքսային միութիւնով միացած տեսնել:

Մի այլ իրողութիւն հետեւեալն է: Վերջերքումս Վիեննայում դումարուած էր միջազգային գիւղատնտեսական և անտառաբուծական կոնգրէս, որի կազմուած մասնաժողովներից մէկի պարտականութիւնն է միջին-եւրոպական մաքսային դաշնակցութեան խնդիրը մշակել: Այժմ այդ մասնաժողովի մէջ արծարծել է այս միտքը, որ մասնաժողովին պէտք է հրաւիրեն նաև մի քանի ուրիշ տէրութիւնների ներկայացուցիչներ, որոնք և կ'աշխատեն կազմել մի ընկերութիւն, որի նպատակը կը լինի միջին Եւրոպայի միջազգային մաքսային դաշնակցութիւնը գլուխ բերել:

Այս մաքսային դաշնակցութիւնը ի հարկէ դեռ միայն ապագայի դործ է. բայց չը նայած դորան, նա հետաքրքրական է և կարևոր այժմեայ քաղաքական դրութիւնը որոշելու համար: Խնդիրը արծարծուած է և համակրութեամբ է ընդունուում Գերմանիայում և Աւստրիայում. երկուսի էլ կառավարութիւնները կը ցանկացին դործը գլուխ բերել, առանց որ դորանով այդ տէրութիւններից մէկը իւր քաղաքական անկախութիւնը միւսին զոհել կամենար: Յոյց չի տալիս այդ արդեօք, որ Բիսմարկի գլուխ բերած գերմանական-աւստրա-ունգարական քաղաքական դաշնակցութիւնը շատ ամուր հիմքերի վերայ է զրւած և որ այժմեայ հանգամանքներում չը պէտք է երկուսկայն անգամ, թէ նա կարող է խախտուել: Այժմ, որպէս տեսնում

են մեր ընթերցողները, նաև Բիսմարկի հեռացնելուց յետոյ, երկու կողմի կառավարութիւնները ոչ միայն չեն մոռա՞ծում խախտել այդ քաղաքական դաշնակցութիւնը, այլ անգամ ամրապնդել նորան մաքսային միութիւնով, թէ՛ն այդ մաքսային միութեան առաջարկը առայժմ կարող է միայն հասցնել առևտրական դաշնակցութեան՝ իրար համար ամենաձեռնառու պայմաններով:

Ինչ է առևտրական դաշնակցութիւն: Դա մի պայմանագիր է երկու տէրութիւնների մէջ, որի համաձայն երբ պայմանաւորաձ երկիրներից մէկից ապրանք է անցկացնում միւս պայմանաւորաձ երկրի սահմանը, ապրանքի մաքս (պոլլինա) վճարում է ոչ թէ այն երկրի ընդհանուր մաքսային տարիֆի համաձայն, այլ պայմանագրի համաձայն: Իսկ պայմանագրի մէջ բնական է որ առելի փոքր մաքս է նշանակւած: Այդպիսով, այն երկիրը որ դիցուք Պրանսիայի հետ առանձին առևտրական դաշնակցութիւն չունի, նա Պրանսիա ապրանք անցկացնելիս՝ վճարում է Պրանսիական ընդհանուր տարիֆում նշանակւած բարձր մաքսը, իսկ որ երկիրը որ ունի առևտրական դաշնակցութիւն, Պրանսիա ապրանք անցկացնելիս՝ վճարում է միայն պայմանաւորաձ մաքսը, որ միշտ ընդհանուր տարիֆում նշանակւածից աւելի պակաս է լինում:

Այդ է նշանակում միջազգային առևտրական դաշնակցութիւն, մինչդեռ մաքսային միութիւն երկու երկիրների մէջ նշանակում է այն, որ այդ երկու երկիրների մէջ կարելի է ապրանք անցկացնել առանց մաքսի:

Արդ, մեր ասելը այն է, որ Գերմանիայի և Աւստրիա-Սեղաւրիայի մէջ մաքսային միութեան դադարւարը արծարծւած է, բայց որ այդ դադարւարի իրագործումը առ այժմ դժւարին լինելով, կամենում են մի առևտրական դաշնակցութիւն կապել, որը բաւականին կը մօտենայ մաքսային միութեան իւր շատ փոքրիկ մաքսերով:

Առևտրական դաշնակցութիւններ սակայն ոչ միայն նոր չեն եւրոպայում, այլ առ այժմ կարծես իրանց դարը անցել են: Նոցա օրինակը աւեց Պրանսիան, 60-ական թւականների սկզբում, որը բաւականին կը մօտենայ մաքսային միութեան իւր շատ փոքրիկ մաքսերով:

Այնպէս որ գրեթէ բոլոր եւրոպական պետութիւնները իրար հետ կապւած են առևտրական դաշնակցութիւններով: Ժամանակը լրանալուց առաջ, նոքա միշտ նորոգում էին: Բայց այժմ հասել է մի ժամանակ, երբ առևտրական դաշնակցութիւնները մեծ կրիզիսի են ենթարկւում: Եւ ահա թէ ինչու: Պրանսիան արդէն յայտարարել է, որ, երբ 1892 թւականին կը լրանայ պայմանաժամը, այլ եւս առաջուց ոչ ոքի հետ չի կամենում նորոգել իւր առևտրական դաշնակցութիւնները, այլ կամենում է նորից լիակատար ազատութիւն ձեռք բերել եւ վարել իւրաքանչիւր երկրի հետ, որպէս ինքը յարմար կը դատի: Պէտք է ասած, որ Պրանսիայի այդ կերպ փոխելը, այսինքն նորա բռնած դիրքը միջազգային առևտրական դաշնակցութեան խնդրում— ահազին աղմուկ է գցել ամբողջ Եւրոպայում եւ, համարձակ կարելի ասել, որ քաղաքական խնդիրներից դա այս րոպէին ամենակարեւորն է:

Մեզ հարկաւոր է այդ խնդրի հետ ի մօտոյ ծանօթանալ, որովհետեւ, առանց այդ ծանօթութեան, մեր ընթերցողները կարող են քաղաքական այժմ կատարւող եղելութիւններից շատերը ամենևին չը հասկանալ: Սա մի զուտ առևտրական խնդիր չէ, այլ առևտրականից աւելի՝ նա քաղաքական խնդիր է: Այդ կը տեսնեն մեր ընթերցողները իրանք, երբ բանի էութիւնը պարզաբանած կը լինենք:

Մենք արդէն ասացինք, թէ ինչ է նշանակում առևտրական դաշն: Դա մի պայման է, որով երկու տէրութիւններ իրար զինումներ են անում մաքսերի մէջ: Բայց մինչ այժմ իշխող առևտրական միջազգային դաշինքների մէջ միշտ մտնելում էր հետևեալ յօդածը՝ եթէ մեզնից մէկն ու մէկը, ուրիշ պետութեան հետ առևտրական դաշն կապելիս, նոյն արդիւնքների (ապրանքների) համար աւելի փոքր մաքս նշանակելու համաձայնի, այն ժամանակ մեզնից երկրորդը իրաւունք պէտք է ունենայ նոյն զինումից օգտւելու: Խօսենք օրինակով: Դիցուք Պրանսիայի հետ դաշն կապելիս, Գերմանիան պարտաւորւել է վերցնել Փրանսիական հասարակ զիններից մաքս մի շիշի համար մի րուբլի: Բայց նոյն Գերմանիան, մի քանի ժամանակից յետոյ Յունաստանի հետ դաշն է կապում, պարտաւորւելով վերցնել յունական հասարակ զիններից մի շիշի համար միայն 50 կոպէկ: Այդ զինումը Յունաստանին՝ պարտաւորացնում էր Գերմանիային

Ֆրանսիական զինիների համար որոշած մի բուբուռ մաքսը իջեցնել նմանապէս 50 կոպէկի:

Այդ տեսակ յօդածը մի առևտրական դաշինքի մէջ կոչուած է՝ ամենախրախուսեալ ազգի պայման (la clause de la nation la plus favorisée): Եւ հենց այդ յօդածն է, որով նորագոյն առևտրական միջազգային դաշինքները մեծապէս տարբերուած են հին ժամանակներում գոյութիւն ունեցած առևտրական դաշինքներից: Առևտրական դաշինքներ կապելը, որպէս ասացինք, եւրոպական միջազգային կեանքի մէջ սովորական կարգ դառաւ Նապոլէոն III-ի ժամանակ, բայց միայն 1860 թւականից դէս: Այդ նորամուծութեանը մեծապէս պարտական է այժմեայ եւրոպան իւր միջազգային առևտուրի ծաւալումով: Նա շատ մեծ զարկ տւեց միջազգային առևտրին, որովհետեւ դորա շնորհիւ մաքսերը ամենայն օր, ամեն ամիս կամ ամեն տարի չէին փոփոխուած քմահաճ կերպով, որ շատ փաստում է առևտրին, սորա վիճակը միշտ և անակնկալ փոփոխութիւնների ենթարկելով:

Առևտրական դաշինքների դարը, մեզնից մի քսան տարի առաջ այնքան երկարատև էր համարուած, որ Ֆրանս-գերմանական ահեղ պատերազմի ժամանակ, 1870-71-ին, երբ Ֆրանկֆուրտում խաղաղութեան դաշնը ստորագրւեց, Բիսմարկը հարկ էր համարել այդ դաշնի մէջ մտցնել 11-երորդ յօդածը, որով թէ Ֆրանսիան և թէ Գերմանիան պարտաւորուած են, իրանց փոխադարձ միջազգային առևտուրի մէջ, իրար հետ վարել ամենախրախուսեալ ազգի պայմանի համաձայն, եթէ միայն այդ ամենախրախուսեալը կը լինեն՝ Աւստրիան, Անգլիան, Բելգիան և Ռուսիան: Ուրեմն ինչ մաքսային զիջումներ որ անելու լինէր Ֆրանսիան Անգլիային, Ռուսիային և այլն, նոյն զիջումները Ֆրանսիան պարտաւոր էր անել և Գերմանիային: Նոյնպէս պէտք է վարէր և Գերմանիան Ֆրանսիայի հետ, եթէ միայն Գերմանիան որ և է մաքսային զիջումներ անէր յիշած երկիրներից մէկին կամ միւսին:

Զի կարելի չը նկատել, որ Բիսմարկը, մտցնելով մի այդպիսի յօդած խաղաղութեան դաշնի մէջ, կարծում էր, որ Ֆրանսիան տուժիշտ ստիպւած է առևտրական դաշինքներով կապւած լինել յիշեալ տէրութիւնների հետ և որ ուրեմն Գերմանիան միշտ ասպահով-

ւած կը լինի, որ ինքը կ'օգտուի այն բոլոր զիջողութիւններէց, որ Պրանսիան կ'անէ միւս տէրութիւններին: Ինքը Բիսմարկը կապելով Պրանսիայի ձեռքերը, Վերմանիայում, 70-ական թւականների վերջից սկսած, սկսեց հետեւել հովանաւորող քաղաքականութեան, այսինքն բարձր մաքսեր նշանակեց օտար ապրանքների համար: Պրանսիայի շահերը սակայն պահանջում էին առևտրական դաշինքներով կապել միւս տէրութիւնների հետ, այնպէս որ Պրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշինի 11-երորդ յօդւածի զօրութեամբ, ստիպւած էր նաև Վերմանիային թող տալ, որ սա օգտուի այն բոլոր զիջողութիւններից, որ Պրանսիան անում էր Անգլիային, Բելգիային և այլն: Եւ որովհետև Վերմանիան առևտրական դաշինքներ չէր կապում ոչ ոքի հետ, այդ պատճառով և Պրանսիան չէր կարող օգտուել մաքսային զիջումներից Վերմանիայի կողմից:

Դրութիւնների այդ անհաւասարութեան ճնշումը մեծապէս ազդում էր Պրանսիայի վերայ, որը ոչինչ չէր կարող անել այդ բանի դէմ, քանի որ Պրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշինի 11-երորդ յօդւածը քանդելու համար՝ հարկաւոր էր պատրաստ լինել պատերազմ յայտնելու:

Այդ հանգամանքների մէջ Պրանսիայում, 80 թւականների մահաւանդ վերջին տարիներում սկսեց կազմել մի կուսակցութիւն, որի նպատակն էր ազատել Պրանսիան առևտրական դաշինքների կապանքներից, քանի որ մահաւանդ այդ բոլորի օգուտը հասնում է իւր առած Վերմանիային, առանց սորանից համապատասխան օգուտները ստանալու: Այդ կուսակցութեան պարագլուխն էր և է Մեյլին, որը այդ հակադաշնադրական շարժման կատաղի հոսանքներ տւեց այն աստիճան, որ նորա կուսակցութեան դիմաց ստիպւած եղան լուել նոյն իսկ քաղաքական մինչ այժմ դոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները. և արտաքին առևտրական քաղաքականութիւնը դառաւ պարլամենտի ամենամեծ ներքին խնդիրը: Այս տարի այդ շարժումը հասաւ իւր ոյժի գագաթնակէտին, այնպէս որ նորա ոյժի առջև կառավարութիւնը ստիպեց յայտարարել, որ Պրանսիան այլ ևս ոչ մի տէրութեան հետ խօսք չի տալիս կապել առևտրական դաշնակցութիւնով կամ նորոգել արդէն եղած դաշինքները, որոնց ամենի պայմանաժամը լրանում է 1892 թւականին:

Մենք կարող ենք համարձակ ասել, որ Ֆրանսիան մի այդպիսի համարձակ քայլով իրապէս ապացուցեց իւր դիրքի կատարեալ անկախութիւնը և այն, որ նա խսկապէս իրան զօրեղ է զգուժ, թէպէտ և այժմից դեռ դժուար է գուշակել թէ նա օգուտ թէ ֆնաս պիտի ստանայ իւր արած այդ վստահ քայլից:

Փոխանակ առևտրական դաշինքների, Ֆրանսիական կառավարութիւնը այժմ մշակել է մի տարի՜ն, որ և այն իսկ հոկտեմբեր ամսին առաջարկեց պարլամենտին: Այդ տարի՜նը երկու տեսակ մաքսեր է նշանակում ամեն մի ապրանքի համար՝ մէկը բարձր, միւսը՝ ցածր: Ով իւր հետ բարեկամաբար կը վարւի, Ֆրանսիան մտադիր է նորա նկատմամբ տարի՜նի մէջ նշանակած ցածր մաքսը գործադրել, իսկ ով թշնամական դիրք՜ կը բռնի — նորան կ'ենթարկի բարձր մաքսի:

Ֆրանսիական այդ նոր տարի՜նը այս տարւոյ հոկտեմբեր ամսի մեծ քաղաքական խնդիրներիցն էր և նա դեռ կը շարունակի մեծ խնդիր մնալ նաև այսուհետև: Բայց մի հանգամանք, որը տալիս է այդ իրողութեան սուր քաղաքական կերպարանք, այդ հետևեալն է: Մենք ասացինք, որ Գերմանիան իւր քաղաքական բարեկամութիւնը Աւստրիա-Ունգարիայի հետ ուզում է ամրապնդել եթէ կարելի է՝ մաքսային միութիւնով և կամ յամենայն դէպս՝ առևտրական դաշնակցութիւնով, ուր Գերմանիան տրամադրութիւն ունի շատ չնչին մաքսեր նշանակել աւստրիա-ունգարական ապրանքների համար, որպէս և Աւստրիա-Ունգարիան՝ գերմանական ապրանքների համար: Բայց Ֆրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշնի 11-երորդ յօդածի զօրութեամբ, այն բոլոր մաքսային զիջումները, որ կ'անէ Գերմանիան Աւստրիա-Ունգարիային, Գերմանիան ստիպւած է անել և Ֆրանսիային: Եւ Գերմանիայի համար ցաւը սա է, որ ինքը այն ժամանակն է ուզում մի այդպիսի բան գլուխ բերել Աւստրիա-Ունգարիայի հետ, երբ Ֆրանսիան, հենց դուցէ զլիաւորապէս Գերմանիայի ջգրու, վճռել է վերջ տալ առևտրական դաշինքներին: Խնդիր է բարձրացրած նաև այս բանի մասին, որ եթէ մինչև անգամ Գերմանիայի ու Աւստրիա-Ունգարիայի մէջ կայանալու լինի մաքսային միութիւն, ուրեմն որ եթէ նոքա փոխադարձաբար իրարից մաքս չը վերցնեն, արդեօք Գերմանիան Ֆրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշնի 11-երորդ յօդածի զօրութեամբ պարտաւոր չի լինիլ որ նաև Ֆրան-

սիական ապրանքները ազատ, անմաքս մուտք գործեն Գերմանիա, մինչդեռ վերջինս՝ Գերմանիան՝ Ֆրանսիական նոր տարի՛լի համաձայն, ստիպւած կը լինի Ֆրանսիային մաքս տալ:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական հակառակութիւնը այս րոպէին մեծ խոչընդոտ է հանդիսանում Գերմանիայի ու Աւստրիա-Ունգարիայի առևտրական բարեկամութեան, զուցէ և միութեան, որը մեծ եռանդով այդ երկու տէրութիւնները կամենում են զուլս բերել: Հետաքրքրականը այստեղ այն է, որ Ֆրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշնի 11-երորդ յօդածը Բիսմարկը մտցրեց աւելի Ֆրանսիային կաշկանդելու համար, բայց հիմա դուրս է գալիս, որ նոյն այդ յօդածի պատճառով Ֆրանսիան իրան բոլորովին ազատ է կացուցել առևտրական կապանքներից, մինչդեռ այդ յօդածն է հենց, որ խոչընդոտ է լինում Գերմանիային՝ Աւստրիա-Ունգարիայի հետ առևտրական կերպով կապւել կամ՝ միանալ:

Ներկայ յօդածի մէջ յիշատակւած դէպքերից դուրս, կարևոր ենք համարում յիշատակել այստեղ նոր տոմարով հոկտեմբերի 8-ին իտալական առաջին մինիստր Կրիսպիի քաղաքական ճառը Ֆլորենցում: Այստեղ Կրիսպին ջանաց իւր ամբողջ ոյժով յարձակւել իտալական իրրեդենտիստ կուսակցութեան վերայ, որի նպատակն է, ինչպէս լայանի է, Աւստրիայից յետ խլել Տրիեստի և Տրիենտի երկիրները, ուր ազգաբնակչութիւնը իտալական է: Գուցէ Կրիսպին և իրաւունք ունէր զայրանալու, որ այս րոպէին յուզում են այդ խնդիրը, բայց Կրիսպիից սպասում էին զլիսաւորապէս ուրիշ բան, այն է, թէ որքան վճռւած է Իտալիան մնալ ապադաշում եռապետական զաշնակցութեան մէջ: Կրիսպիի ճառի մէջ կային բարեկամական խօսքեր Ֆրանսիայի հասցէին, բայց այդ խօսքերը իրանց նպատակին չը հասնէին, որովհետև Ֆրանսիական թերթերը միայն իրոնիայով պատասխանեցին Կրիսպիին, որի այդ քաղցր վարմունքի մէջ, խորամանկութիւնից դուրս, հրաժարեցին մի ուրիշ բան տեսնել:

Նոր տոմարով հոկտեմբերի 26-ին լրացաւ գերմանական Փելլեմարշալ կոմս Մուրկէի ծննդեան 90-երորդ տարեդարձը: Ծնին մաս-

նակից էր, կարելի է ասել՝ ամբողջ գերմանական ազգը, սկսած կայս-
րից, որը յոբելեարին իշխանական պատիւներ տւեց: Մոլոկէն հա-
մարում է դարուս ամենանշանաւոր սազմագէտը: Վիլհելմ I ու
իշխան Ռիսմարկի հետ Մոլոկէն կազմում է այն երրորդութիւնը, որ
ստեղծեց այժմեայ միացած Գերմանիան:

ԽՍԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ բացւած լինելով, ներկայ համարով ուղարկում ենք մեր բոլոր բաժանորդներին տպագրւած պատ-
րաստ ԾՐԱՐՆԵՐ՝ մէջը դրած բաժանորդագրական թերթիկներով:
Խնդրում ենք բաժանորդ գրել որքան կարելի է վաղ: Խնդրում
ենք նաև մեր աշխատող բաժանորդներին մեր կողմից ուղար-
կած աւելորդ ծրարները բաժանել ծանօթներին, մէջը:

«Մուրճ»-ի բաժանորդներից նոքա, որոնք ներկայ 1890
թվականի բաժանորդագիրը դեռևս կամ բողբոջին և կամ
լիովին չեն վճարել, խնդրում են աղապատիկները չուտով
հասցնել խմբագրութեան:

ՊԵՏԼԱԿԱՆ ՎԱՐԿԻ անհրաժեշտութիւնը մեր երկրում ամենադրական
կերպով ասպացուցւած պէտք է համարել: Խնդրի պարզելուն և
գիւղական վարկի հաստատութիւնների հետ ծանօթացնելու
համար «Մուրճ»-ը արդէն, որպէս չափանի է մեր ընթերցողներին,
մի երկու մեծ լօգւածներ ներկեց անցեալ տարի:

Այժմ ուրախութեամբ կարող ենք չափաբարել, որ կառա-
վարութիւնը մտադրութիւն ունի մեր կողմերի մեծ գիւղերում
գիւղական փոխատու գանձարաններ հիմնելու: Դուրս համար
ներքին գործերի միջխտրութիւնը գիմել է Թիֆլիսի ճահան-
գապետին նորա կարծիքը խնդրելով, թէ Թիֆլիսի ճահանգի
որ գիւղերում կարելի է և որ գիւղերն են չարմար, որ ալն տե-
ղերում փոխատու գանձարաններ հիմնեն:

Այս իրողութեան գիմաց ունենք մինք ևս պարտք կա-
տարելու թէ ոչ: Այո, ունենք: Եւ աղ պարտքը կատարած կը
լինենք, եթէ, տեղական հանգամանքները ի նկատի առնելով,
առաջարկենք մեղանում հաստատել վարկի հիմնարկութիւն-
ներից ալն, որ, իւր կազմակերպութիւնով և նպատակով, աւելի
չարմար է մեր տեղական գիւղական պահանջներին համապա-
տասխանելու համար և, միւս կողմից, աշխատանք, որ նմանօրի-
նակ գիւղական բանկեր հիմնեն ոչ միայն Թիֆլիսի, այլ և
միւս նահանգներում:

ՊՐ. ԴԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆԻ ՅՕԳԻԱԾԸ՝ «Մ ու ը ը ւ լ ե ղ ու» տպագրելով «Մուրճ»-ի էջերում, պարտք ենք համարում լսել, որ ազգությամբ ռուսացի կապ չունի «Մուրճ»-ի խմբագրություն հետ, հետևապես տպում է առանց փոփոխությունների մեր կողմից: Հիւրընկալելով պ. Աղապեանցի գրածը, մենք կամեցիլ ենք բազմաշխատ հեղինակին տեղ առաջ արտադրուելու մի խնդրի նկատմամբ, որի մասին մեր կարծիքը լսելի է «Մուրճ»-ի ընթերցողներին: Հետևապես մնացած բոլոր կէտերի նկատմամբ պատասխանատվւթիւնը թողնում ենք հեղինակի վերաբ: Յօղւածի վերջը կը տպւի չաջորդ 12-րդ Ձեռնագիր:

ՅՈՒՅԵԼԵԱՆ, Հոկտեմբերի 24-ին ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ, Մոսկւայում, տօնեց սուրբ տարւալ մալիսի 10-ին լրացած իւր 75 ամեալ գոյութեան տարեդարձը: Ազգ ուսումնարանը Ռուսահայոց մոտաւոր զարգացման պատմութեան մէջ աչնքան մեծ տեղ է բռնում, որ արժէր նորա գործունէութիւնը և տւած արդիւնքները դուրս բերել մի ուսումնասիրական-քննադատական ջոհածի մէջ: Մի ազգ տեսուի ջոհած «Մուրճ»-ի կողմից ուրախութեամբ կը հիւրընկալէր:

ՊՐԱՅԵՍՈՐ Դ. ԶՈՒԲԻՆՈՎԻՅ, որի 50-ամեալ գիտնական գործունէութեան համար, վրաց գրականութեան ասպարէզում, իւր ժամանակին շնորհաւորել էր «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը, վերջինս ոտաջաւ Պետերբուրգից ի նշան շնորհակալութեան ջօրելեարի խրոմօլիտոգրաֆիական պատկերը:

ՄՈՒՐՃ,-ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԵՋ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ
ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳՐԲԵՐԸ.

	Բ.	Գ.
«Մոսկով» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով . . .	12	—
ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻ.— «Աղգաբնակութիւնը և աղգա- բնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ.— «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	—	40
ԲՕԿ, բժշկ.— «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
АРАСХАНИАНЦЪ А.— «Закавказская хлебная тор- говля»	—	75
— «Закавказские шелкометаллические заводы»	—	80
ՊԻՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ.— «Յեյներ»—(վէպ)	1	—
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (ՂԱՂԱՐՅԻ)՝ Ման- կատաժութիւն	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ.— «Խեի-ԿԱՐԱՊԵՏ»—վէպ հայ-կա- թօլիկների կեանքից	1	—
ԼԷՕ.— «ԿՈՐԱԾՆԵՐ»—(վէպ)	—	50
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկ. (ՂԱՂԱՐՅԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿ- ՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԳՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ»	—	5
ՄԵԼԻՔ-ՇՊԻԶԱԶԱՐԵԱՆՅ ՍՈՂՈՄՈՆ.— «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵԻ ՕՐԸ: (Կեանքից պատկեր)	—	40
ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ.— «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»	—	60
ՊԻՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ:— «ԲՂԴԷ» վէպ	1	20
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսօնիայում

ԳԻՐԵԿՏՐԻ ԻՆՏԵՆՆԵՐ 4. ՎԵՅՅԵԼ

ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՏԵՆՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՑ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտանում է Միտլադել քաղաքում, Գերմանիայում, (ժողովրդավարական Մաքսօնիայում), տալիս է մի ամբողջացրած կրթություն ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ չինելու և դորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանոթացնելու համար, որպիսիք են՝ ելեքտրո-տեխնիկ և ջրաղացների չինությունը:

Միտլադելի մասնագիտությունների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ չինելու, ելեքտրո-տեխնիկի և ջրաղացների չինելու համար:

2. Ապագալ մեքենաների գործարանների տեխնիկներ, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողություն ունենան, այդ դպրոցը տալիս է պատշաճաբ կրթություն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարանների ունենալու համար, ուր հարկադրում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտեղծների գործարաններ, շոգի և ջրի աղացներ, մանեղու, գործելու, ապակու, կրախմալի, չաքարի, ասեղների, պողպատեգրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, գաղի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Գիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար Վիլհամ գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ այդ բոլոր տեսակ մեքենաները չինելու համար:

Ընդունելությունը լինում է ամեն տարեալ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԻՆԸ ուսման առաջին դպրոցում, նախած աշակերտի նախապատրաստություններին, լինում է 2½ կամ 3 տարի, երկրորդ դպրոցում 1½ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս: Սույն 1889/90 թվականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնությունների համար կարելի է գիտնել՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի այլոց կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտլադելի կեսնփի, և զբարոցի վարչությունից պահանջմանքների մասին:

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(ԹԻՖԼԻՍ, ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԻ ՎԵՐԱՅ)

Տրուում են հայերէն գրքեր: Ամսական վճարը 20 կօպէկ է: Սկզբնական դպրոցների աշակերտները և աշակերտուհիները վճարում են 10 կօպէկ:

Գրադարանը բաց է առաւօտեան 9 ժամից մինչև 2, և երեկոյեան 5 ժամից մինչև 8 ժամը, իսկ կիրակի օրերը առաւօտեան 9—12 ժամը:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ

ԴԻՏԵՆԱՏԿՈՎՍԿՈՒ ԹՂԹԵԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

Աւելի մեծ քանակութեամբ պօստի, գրեթէ, գրքերի, լրագրական, ծխախոտի, գոյնաւոր, փաթեթների և այլ թղթերի՝ գործարանական գներով, որպէս նաև մեծ ասօրտիմենտ գրասեղանի իրեղէնների:

Հասցէն նամակների համար՝ Тифлисъ. Дворцовая ул., д. Дворянскаго банка, складъ Дитятковск. фабрикъ.

Հեռագրերի համար՝ Тифлисъ. Дитятковское Общество.

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեւորեցանք թողարկող հաստատութիւններում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆՆԵՐԻ

Կարեւոր բնիկներ տան արհեստների և ազնիւ օգնականների
թողարկող արհեստատուներին համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թեթիւում: Զինքերը բնիկը լինան կենդանական պահանջում: Գո-
լովնակի պրոպիլիան վերայ, Կրիմանովը տան և նրա բաժանմունք-
ները մէջ:

Բազում: Մեքայէլեան փողոցում,
Մերզա Աւաղեանի տ.
Քալթայում: Բուլվարի գէտ
Չերեկովի տ.

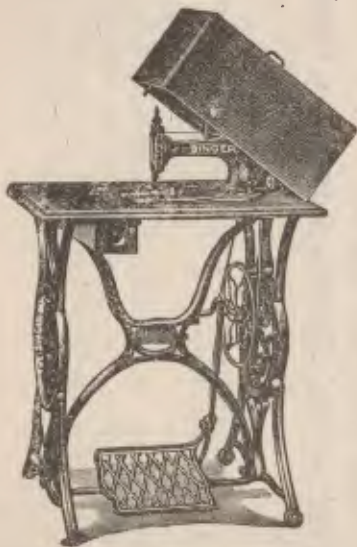
Բալթում: Պոլեցեական փողո-
ցում, Թէրզի օղլու տ.
Թէկրանում: Մարշ-Մէյդանի
գէտ, բուլվարի վերայ:

և նրանց ճանապարհորդող գործակալների մօտ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ.
ԳԼԽԱՌՐ ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒՄՈՍ

Գ. ՆԵՅԳԼԻՆԳԵՐ

Գնողները կարող են, եթէ կամենան, կարող են հետզհետէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, աչն է՝ չարախօս կամ
ամսով և կամ ժամանակամիջոց տառնալ զբաւականով զբաւար զճարհաւ համար:
Յ. Գ. Զինքերի և բնիկ. թողարկողներում գտնուում են մեքենաների պատկանելի գործիքները, լինչպէս են.
ասեղներ, թիւղ, մետաքս և ալ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենաշտափաւոր գնեալով:

արտաւածվին ստացած

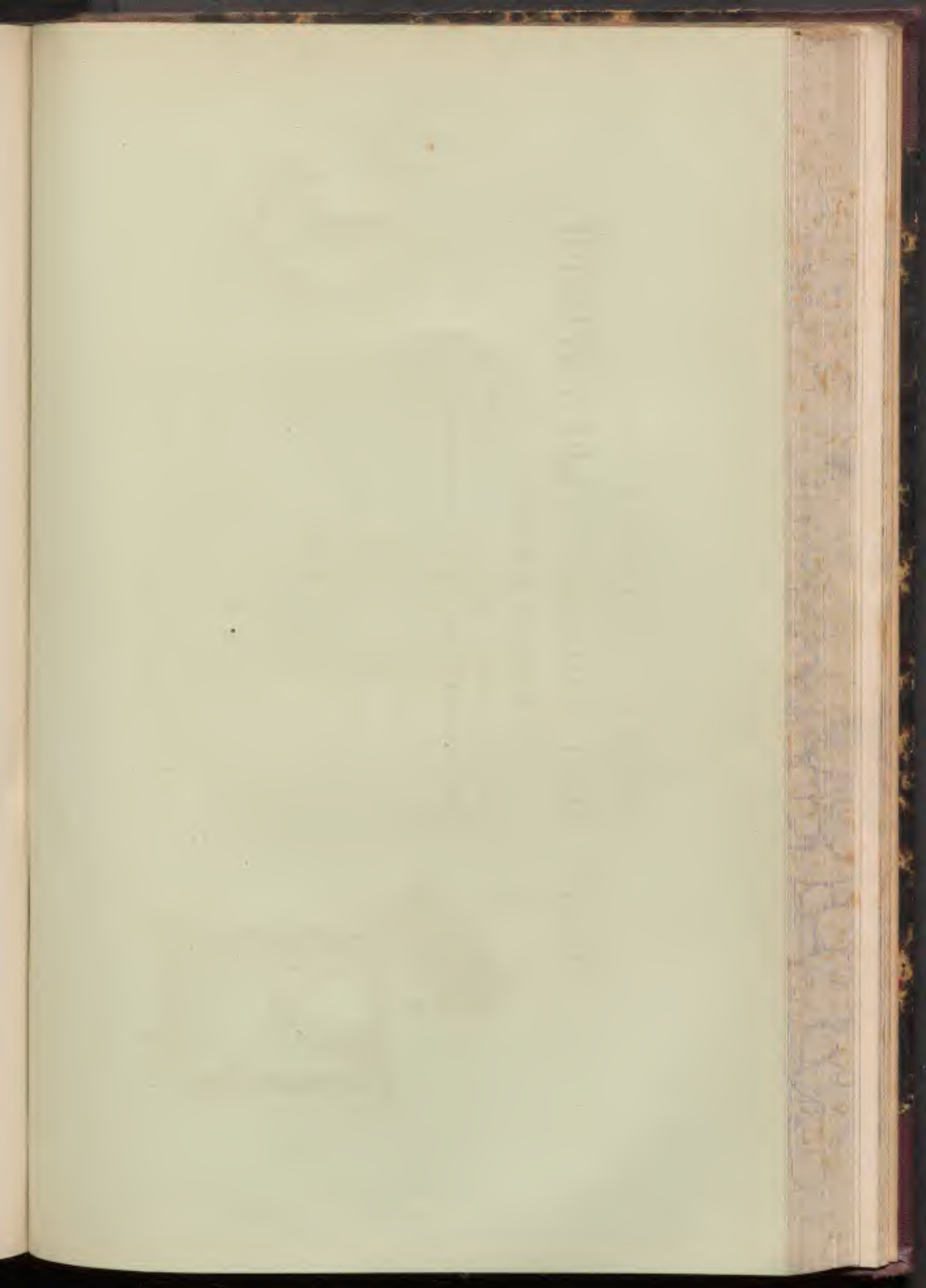
աւաւարտողի շնորհակալութիւն

ԳՆՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

RECEIVED

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒ ՆԱԿԻՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսւանը	4	ր.
Մի գրքովը	1	ր. 50 կ.

Ընդունուած է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վայելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարեցտարի մեծացնելը միանգամայն կախած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Ծաւալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՆԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
,, Կէս երեսի համար	6	ր.
,, քառորդ երեսի համար	4	ր.

Դրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրատունը գտանւում է՝ փողոց Վելիամինովի, տուն № 8 Քանդոջեանի (Вельяминовская улица, домъ № 8 Ек. Тандоевой), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին, Պրոզիմ-նայի զինաց:

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».